

Studia

POLSKO-UKRAIŃSKIE

10

Warszawa 2023

Studia

POLSKO-UKRAIŃSKIE

Rada Naukowa

prof. dr hab. Petro Bilous (Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki, Ukraina)

prof. dr hab. Giovanna Brogi (Uniwersytet w Mediolanie, Włochy)

prof. dr hab. Teresa Chynczewska-Hennel (Uniwersytet w Białymstoku, Polska)

dr hab. Mariusz Drozdowski prof. UwB (Uniwersytet w Białymstoku, Polska)

prof. dr hab. Piotr Fast (Uniwersytet Śląski, Polska)

dr Katarzyna Jakubowska-Krawczyk (Uniwersytet Warszawski, Polska)

prof. dr hab. Stefan Kozak (Uniwersytet Warszawski, Polska)

dr hab. Roman Mnich (Uniwersytet Warszawski, Polska)

prof. dr hab. Mirosław Nagielski (Uniwersytet Warszawski, Polska)

dr hab. Żaneta Nalewajk (Uniwersytet Warszawski, Polska)

prof. dr hab. Anna Nasiłowska (Polska Akademia Nauk, Polska)

prof. dr hab. Olha Novyk (Berdiański Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny, Ukraina)

prof. dr hab. Vira Prosalova (Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa w Winnicy, Ukraina)

prof. dr hab. Rostyslav Radyshevskiy (Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Ukraina)

dr hab. Ludmila Siryk (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Polska)

prof. dr hab. Oksana Slipushko (Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Ukraina)

prof. dr hab. Hanna Skrypnik (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Ukraina)

prof. dr hab. Mykola Tymoshyk (Kijowski Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki, Ukraina)

prof. Larysa Vakhnina (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Ukraina)

prof. dr hab. Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Uniwersytet Warszawski, Polska)

dr hab. prof. UMCS Ihor Nabytovych (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Polska)

prof. dr hab. Frank E. Sysyn (Uniwersytet Alberty, Kanada)

prof. dr hab. Iryna Bondarevska (Uniwersytet Narodowy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, Ukraina)

mgr Denis Kaidalov (Uniwersytet Warszawski, Polska)

prof. dr hab. Andriy Danylenko (Uniwersytet Pace, USA)

dr Julija Dragojlović (Uniwersytet w Belgradzie, Serbia)

Wydział Lingwistyki Stosowanej
Pracownia Dziejów Polsko-Ukraińskich Stosunków Literackich

Studia

POLSKO-UKRAIŃSKIE

10

Warszawa 2023

Redakcja

prof. dr hab. Walentyna Sobol, Uniwersytet Warszawski, Polska – Redaktor Naczelna

prof. dr hab. Teresa Chynczewska-Hennel, Uniwersytet w Białymstoku, Polska –
Zastępca Redaktora Naczelnego

Kamila Brodowska, Niezależny naukowiec, Polska – Sekretarz Redakcji

Dawid Bzorek, Uniwersytet Warszawski, Polska – Sekretarz Redakcji

Adres Redakcji

Uniwersytet Warszawski

Wydział Lingwistyki Stosowanej

ul. Dobra 55

00-312 Warszawa

Projekt okładki i stron tytułowych

Dariusz Górski

Redaktor prowadzący

Dorota Dziedzic

Redaktor tekstów ukraińskich

Tetiana Trofymenko

Redaktor tekstów angielskich

Grażyna Waluga

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958

Copyright © by Authors, 2023

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL)

(pełna treść wzorca dostępna pod adresem: <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Wydanie czasopisma finansowane przez Uniwersytet Warszawski

Edycja elektroniczna jest wersją pierwotną czasopisma

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy: tel. (48 22) 55-31-333

e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Skład, łamanie i wersja elektroniczna

Dariusz Górski

Druk: Totem.com.pl

Spis treści

Słowo od redakcji	9
Teresa Chynczewska-Hennel, <i>Dziennik czasów zarazy</i>	13

I. Ad fontes

Oksana Slipushko, „Повчання” Володимира Мономаха як маніфест літератури Високого киеворуського Середньовіччя	27
Valerii Zema, <i>O przemówieniu Grzegorza Cambłaka na soborze w Konstancji</i>	44
Natalia Drobiazko, <i>Пилип Орлик. Шлях гетьмана. Батурин</i>	59
Dawid Bzorek, <i>Antropologia wojny w dzienniku Filipa Orlika z lat 1720–1723</i>	68

II. W kręgu kontaktów polsko-ukraińskich. Zagadnienia komparatystyki literackiej

Walentyna Sobol, <i>Skovoroda's Poetry Translations into Polish. Theoretical Aspects and Practical Dimensions</i>	79
Anatolii Tkachenko, <i>Переклад і переспів як форми міжлітературної взаємодії (на матеріалі українськомовного перевтілення балад Р. Бернза)</i>	94
Lyudmyla Shevchenko-Savchynska, <i>Латинська мова в інтелектуальному житті європейців ХХ–ХХІ ст.</i>	105
Adrianna Koput, <i>Ukrainian Literature Translated into Polish from the Interwar Period to the Present</i>	119

III. Autorzy ego dokumentów wobec wojny i przemocy

Ihor Nabytovych, <i>Війна як повсякденність у „Відлунні світу” Саломеї Русецької де Пільштин</i>	139
--	-----

Natalia Levchenko, <i>Содомський дискурс в біблійній, сковородинській та воєнній харківській інтерпретації</i>	152
Oksana Levytska, <i>Автопортрет на тлі жорстокої доби: Катерина Білокур в епістолярному, спогадovому та мистецькому дискурсах</i>	165
Larysa Vakhnina, <i>Усні сповіді біженців від російсько-української війни як фольклорний та історичний матеріал</i>	182
Alla Shvets, <i>„Я також пала жертвою війни“: війна в мемуарному наративі Костянтини Малицької</i>	190

IV. Recenzje

Mirosław Nagielski, <i>Hetman Filip Orlik i jego spuścizna. Walentyna Sobol, „Filip Orlik (1672–1742) i jego dziariusz”, Warszawa 2021, 529 ss.</i>	213
Olha Novyk, <i>Живе повсякдення давнини: перше видання діаріуша Пилипа Орлика 1725 і 1726 рр.</i>	217

V. Varia

Yuliia Kaminska, <i>Україна у війні. Больові точки історії</i>	227
--	-----

VI. In memoriam

Tamara Senina, <i>Пам'яті Дмитра Павличка (28.09.1929–29.01.2023)</i> . .	237
Teresa Chynczewska-Hennel, <i>Dmytro Pawłyczko (28.09.1929–29.01.2023)</i>	240

Contents

From the Editors	9
Teresa Chynczewska-Hennel, <i>Diary of the Plague Time</i>	13

I. Ad Fontes

Oksana Slipushko, "Poucheniie Ditiam" by Volodymyr Monomakh as a Manifesto of the High Middle Ages Literature of Kyivan Rus'.	27
Valerii Zema, <i>On Gregory Tsamblak's Speech at the Council of Constance</i>	44
Natalia Drobiazko, <i>Pylyp Orlyk. Hetman's Way. Baturyn</i>	59
Dawid Bzorek, <i>The Anthropology of War in the 1720–1723 Manuscript of Pylyp Orlyk</i>	68

II. In the Circle of Polish-Ukrainian Contacts. Issues of Comparative Literary Studies

Walentyna Sobol, <i>Skovoroda's Poetry Translations into Polish. Theoretical Aspects and Practical Dimensions</i>	79
Anatolii Tkachenko, <i>Translation and Rehash as Interliterary Interaction Forms (on the Material of the Ukrainian-Language Translation of Ballads by Robert Burns)</i>	94
Lyudmyla Shevchenko-Savchynska, <i>The Role of Latin in the Intellectual Life of Europeans in the Twentieth–Twenty-First Centuries</i>	105
Adrianna Koput, <i>Ukrainian Literature Translated into Polish from the Interwar Period to the Present</i>	119

III. Authors of Ego-Documents in the Face of War and Violence

Ihor Nabytovych, <i>War as Everyday Life in the Echoes of the World by Salomea Regina Pilsztyn née Rusiecka.</i>	139
--	-----

Natalia Levchenko, <i>Sodom Discourse in the Biblical, Skovoroda's, and Military Interpretation of Kharkiv</i>	152
Oksana Levytska, <i>Self-Portrait Against the Backdrop of Violent Age: Kateryna Bilokur in the Discourse of Letters, Art, and Memories</i>	165
Larysa Vakhnina, <i>Oral Confessions of Refugees from the Russian-Ukrainian War as Folklore and Historical Material</i>	182
Alla Shvets, <i>"I Also Fell Victim to War": War in Kostiantyna Malyska's Memoir Narrative</i>	190

IV. Reviews

Mirosław Nagielski, <i>Hetman Pylyp Orlyk and His Legacy. Walentyna Sobol, "Filip Orlik (1672–1742) and His Diary"</i> , Warszawa, 2021, 529 pp. . . .	213
Olha Novyk, <i>Everyday Life of Ancient Times: The First Edition of Pylyp Orlyk's Diary of 1725 and 1726</i>	217

V. Varia

Yuliia Kaminska, <i>Ukraine at War. Pain Points of History</i>	227
--	-----

VI. In Memoriam

Tamara Senina, <i>In memory of Dmytro Pavlychko (28.09.1929–29.01.2023)</i>	237
Teresa Chynczewska-Hennel, <i>Dmytro Pawlyczko (28.09.1929–29.01.2023)</i>	240

Oddajemy do rąk czytelników dziesiąty numer czasopisma w kolejnym roku haniebnej, zbrojnej agresji rosyjskiej na wolną i niezależną Ukrainę. Rosja prowadzi imperialną politykę wobec Ukrainy od ponad 300 lat. Obecna wojna ma swoje korzenie w 2014 roku, kiedy Rosja zaanektowała Krym i rozpoczęła konflikt zbrojny w Donbasie, który trwał nieprzerwanie do momentu ataku na całą Ukrainę w 2022 roku.

Redakcja

Відаємо читачам десятий номер часопису на черговому році ганебної збройної російської агресії на вільну та незалежну Україну. Росія провадить імперську політику щодо України вже понад 300 років. Нинішня війна розпочалася 2014 року, коли Росія анексувала Крим і розпочала на Донбасі збройний конфлікт, який тривав постійно до моменту повномасштабного вторгнення в Україну 2022-го.

Редакція

We present to the readers the tenth issue of the journal in the following year of the atrocious Russian armed aggression against free and independent Ukraine. Russia has pursued an imperial policy towards Ukraine for more than 300 years. The current war has its roots in 2014, when Russia annexed the Crimea and started an armed conflict in the Donbas, which continued until the attack on the whole of Ukraine in 2022.

The Editors

Teresa Chynczewska-Hennel

University of Białystok, Poland

ORCID: 0000-0002-9847-4540

Dziennik czasów zarazy

Diary of the Plague Time

Abstract

The author publishes an excerpt from her personal diary. She has been writing it since the outbreak of the covid epidemic. This fragment begins on 24 February – the day of Russian aggression against Ukraine. She believes that war is also a cruel kind of pestilence. The author contrasts the atmosphere of apparent peace and spring mood on the streets of Warsaw with the terror of war in Ukraine. She quotes e-mails from his friends in Kiev and poems by Oleksandr Irvanets and Timothy Snyder. She reports on a hybrid conference from the Jagiellonian University under the slogan “University and War”. Vice-rectors of Ukrainian universities spoke about the situation and activities of universities in Ukraine. In the final part of the diary, the author included a description of the meeting with her friend in Warsaw, professor Natalya Starchenko.

Keywords: diary, war, reports of the Ukrainian friends, poems.

24 lutego – czwartek

Dziś rano Rosja napadła na Ukrainę. Rozpoczęła się wojna, jeszcze jedna gorsza i bardziej koszmarna zaraza. Od tygodni, lepiej stwierdzić, że w istocie od lat trwały do niej przygotowania rosyjskie. Nie mogą zdzierżyć tam na Kremlu, że Ukraina cieszy się wolnością, że jest wolnym, normalnym, demokratycznym państwem, że rozwija swe kontakty z cywilizowanym światem, że zabiega o wejście do UE i struktur NATO. Tego *Moscovita grubianita* nie mogła znieść.

Weszli agresorzy – dzikusy z trzech stron: od wschodu, od morza i z Białorusi. Dlatego dyktator Łukaszenka był im potrzebny. Wojska rosyjskie atakują Ukrainę z morza, powietrza i na lądzie. Są zabici i ranni, straszne zniszczenia. Przejęli Czarnobyl, mówiło się, że zamordowali dzielnych i bohaterskich pograniczników na Wyspie Węży. Potem okazało się, że trafili do niewoli. Wysepka mała na Morzu Czarnym leży 35 km na wschód od delty Dunaju. Na wyspie znajdował się posterunek graniczny.

Zawołanie pograniczników skierowane do rosyjskiego krążownika – „Idi na...” – stało się z czasem popularne nie tylko w Polsce.

Jechałam w Warszawie autobusem ulicą Francuską na Saskiej Kępie zalanej promykami słonecznymi. Przed kawiarenkami i cukierenkami siedzieli ludzie przy stolikach pijąc kawę i jedząc pączki, bo to tłusty czwartek... Uśmiechali się do siebie, poczuli już wiosnę.

Późnym wieczorem, a może to już było u nas po północy, prezydent Ukrainy Wołodymyr Zełeński powiedział wstrząsające słowa, że Ukraina jest sama w obliczu okrucieństwa wojny, że zapytał dwudziestu siedmiu członków NATO, czy pomogą Ukrainie? Wszyscy wówczas milczeli.

Obserwowałam wysiłki dyplomacji zachodniej i z przerażeniem stwierdzałam każdego dnia, że od stuleci Zachód nie chce czy jest tak cyniczny, żeby zrozumieć, iż mamy do czynienia z innym typem rozwoju społeczeństwa, że Rosja to inna cywilizacja. Mają swoich wspaniałych członków tej barbarii, ale zaraz ich zaaresztowano, gdy tylko zebrali się w wielu miastach Rosji w demonstracjach sprzeciwu wobec barbarii wojennej i szaleństwu Putina – Hitlera XXI wieku. [...]

27 lutego – niedziela

Wojna w Ukrainie z rosyjskim najeźdźcą trwa już czwarty dzień. Giną ludzie, kobiety, dzieci, atakowane są miejsca strategiczne, płonie zbiornik ropy kilkadziesiąt kilometrów od Kijowa. Ale płoną też budynki mieszkalne, zaatakowano przedszkole, karetkę pogotowia. W Kijowie rosyjscy dywersanci zaatakowali rodzinę z trojgiem dzieci. Rodzice i ich córka nie żyją. Chłopiec jest w szpitalu. Nie żyje dziewczynka postrzelona w szpitalu. Rosyjskie gady nie mają sumień,

albo są głupi i bezmyślni, podobno uważają, że inwazja na Ukrainę to ćwiczenia wojskowe. Wierzą propagandzie Putina. Tak kończą się populizm i faszystowskie rządy wiecznie nienazartych władzą. Tysiące uchodźców przemieszcza się na zachód Ukrainy. Prawie 300 tysięcy ludzi musiało opuścić swe domy, podało w sobotę Biuro Narodów Zjednoczonych do spraw Koordynacji Pomocy Humanitarnej. Mieszkańcy miast, Kijowa i wielu innych chronią się przed nalotami w schronach, koczują w piwnicach, podziemnych parkin-gach, na stacjach metra.

1 marca – wtorek

Wojna trwa nadal, bohaterstwo Ukraińców budzi podziw i respekt w całym cywilizowanym świecie. Naloty bombowe na miasta Ukrainy nie ustają. Są ranni, zabici, wojna i barbaria rosyjska nie oszczędza dzieci, chorych, kobiet, starszych ludzi. Bombardują bestie wodociągi, żeby pozbawić mieszkańców dostępu do wody, i elektrownie, żeby pozbawić prądu. Brakuje żywności. Do Kijowa zbliża się kolumna wojskowych wozów i czołgów na długości 60 kilometrów.

A do tego jeszcze ten absurdalny Covid. Dziś w Polsce zanoto-wano 12 984 osoby zakażone, 269 zmarło. [...]

Prezes PEN Clubu zadzwonił do mnie w sprawie organizacji stypendiów długoterminowych dla naukowców, poetów i pisarzy. Są to kobiety, ich mężowie zostali, by walczyć z agresją rosyjską. To początek końca tego niemądrego narodu, który zawsze popiera tyranów. Jak powiedziała mi dziś moja przyjaciółka Ewa, trzeba by zapytać przeciętnego Rosjanina, co zamierza zyskać, po podboju i powiększeniu terytorium, aneksji ziemi, która do nich nie należy? Czy poprawi się po tym nikczemnym zaborze jego życie osobiste, rodzinne? Czy te „zyski” przyniosą im satysfakcję, szczęście?

6 marca – niedziela

Rozmawiałam z Natalią Jakowenko, moją serdeczną przyjaciółką, genialnym historykiem, znanym także w Polsce¹. Wzruszyłyśmy się

¹ Natalia Mikołajiwna Jakowenko, Wikipedia: pl.m.wikipedia. org. (dostęp 7. 02. 2023).

obie, zapraszałam ją do nas do domu, prosiłam by dotarła do granicy, a potem ją zabierzemy do Warszawy. Wiem, że jej przyjaciele byliby gotowi pomóc. Powiedziała, że nie ruszy się z Kijowa. Pamiętam ostatnią wizytę w mieszkaniu Natalii, w wysokim budynku na obrzeżach Kijowa. Ugotowała specjalnie dla mnie barszcz, który bardzo lubię i w każdym domu, do którego byłam zapraszana, czy restauracji smakuje nieco inaczej. Obiecałam jej, że ją odwiedzę po wojnie i wspólnie ugotujemy ten pyszny barszcz.

Dziś przyszedł e-mail od Juryja Mycyka², mojego serdecznego kolegi, historyka, z którym pracowałam w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. Podróżowałam z Jurą i jego rodziną po Ukrainie, byłam gościem w ich mieszkaniu w Kijowie...

Drogie Teresa, Andrzej, Alicja!

Ciężko pisać o tym, co się dzieje w Ukrainie. Wiecie, że Putler o 4 rano ogłosił wojnę nam, a za kwadrans zaczął raketami bombować nasze wojskowe punkty. Chyba wiecie z internetu, co się dzieje. Ukraina zerwała blitzkrieg Moskwy, ale teraz Putler niszczy miasta, żeby my uznali, że stajemy kolonią kacapów. Tego nie będzie! Ale sytuacja jest ciężka. Okupowane wybrzeże morza Azowskiego oprócz Mariupola (to miasto otoczone i walczy jak może). Charków i Sumy tak samo. Na prawym brzegu Dniepra mniej-więcej spokojnie, ale raketami zbombardowany Żytomierz, Humań, Biała Cerkiew, okropna walka idzie koło Kijowa, Irpiń (tam mieszka Brehunenko³, z którym przedwczoraj rozmawiał, a teraz nie wiem, bo wczora była inwazja wroga na Irpiń), Hostomel, Bucza. Wróg chce okupować te przedmieścia, bo wtedy może wykorzystać nie tylko rakiety (nasze siły mniej-więcej niszczą ich), ale i artylerią, mianowicie „hrady” –

² Jurij Andrijowycz Mycyk (ur. 1949), ukraiński historyk zajmuje się historią nowożytną Ukrainą, Kozaczyzną w Pierwszej Rzeczypospolitej. Autor i edytor setek publikacji; *Knowledge on Ukraine*, uknol.info (dostęp 25 I 2023).

³ Wiktor Anatolijowycz Brehunenko (ur. 1965), ukraiński historyk, nowożytnik, zajmuje się historią Ukrainy w Pierwszej Rzeczypospolitej, stosunkami z Moskwą i chanatem krymskim. Autor i edytor źródeł epoki; <https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az....> (dostęp 25 I 2023).

reaktywne pociski coś w rodzaju „katjusz” czasów 2 wojny światowej. Kijów dziś jak Warszawa w 1939 r. Jeszcze gorzej sytuacja w Charkowie. Tam idzie okropna walka. Rakietami i bombami zniszczono dużo budynków, zginęło dużo obywateli, w tym dzieci. Atakują Czernihów, planują desantować wojsko w Odessę (ale tam wielkie fale nie dają możliwości to zrobić).

Na lewym brzegu Dniepra sytuacja mianowicie ciężka. Wróg wziął Cherson, Melitopol, podchodzi do Zaporozża. Prawie zniszczone miasteczka Izjum, Ochtyrka, Trościaniec. Wróg wziął Czarnobyl, w tym i stację atomową, Energodar blisko od Zaporozża (najpotężniejszą stację atomową w Ukrainie) i zniszczył rakietą jej część (na szczęście nie ma katastrofy, która mogła by być więcej niżli w Czarnobylu). Ale niedaleko Chersona w rękach wroga jest największa w Ukrainie fabryka kur (tam tych ptaków 3 miliony!), pracownikom wstęp zakazany, za parę dni kury będą zdychać od chłodu i głodu, będzie ekologiczna katastrofa.

Kijów ucierpiał od rakiet, fragmenty ich (zniszczonych) spadli koło dworca głównego kolejowego i koło największej przychodni dla dzieci („Ochmadyt”), tam jest dużo dzieci chorych na raka. Na szczęście tu ofiar nie było, tylko wyleciały drzwi i szkło. Dzieci będą ewakuowane chyba do Galicji. Wróg teraz zmienił taktykę, bije po „sypialnych” dzielnicach miast, żeby przestraszeni ludzie wymagali kapitulacji. Ofiarami są zwykle obywatele, już ich koło 400, w tym 33 dzieci (dane nie pełni). Wróg nie daje możliwości nawet wyjechać z otoczonych miast ludziom (kobiety, dzieci, chore, renciści), nie dopuszcza nawet pogotowie ratunkowe, przez co wczoraj zmarło dwoje ciężko rannych dzieci we wsi pod Kijowem.

Dużo rosyjskich dywersantów. Na mojej ulicy władza zrobiła 2 góry piasku, żeby nie można było po niej jechać. Wczoraj w nocy koło 23 godziny na drugiej ulicy, w 70–100 metrach od mego budynku (nam z okna widać) były strzały z pistoletu maszynowego. Terytorialna obrona tak zmusiła stać ciężarówkę, która nie chciała stanąć (przebili jej opony), kierowcę pociągali gdzieś, żeby zrozumieć, dlaczego on nie zatrzymał się. Do tej pory ciężarówka stoi koło naszego budynku. W ogóle wieki stres, bo Kijów prawie ze wszystkich

stron otoczony wrogiem i wróg za wszelką cenę chce zmusić nasze stolicę do kapitulacji. Białoruś dała swoje wojsko (60 000) Putleru i nam teraz ciężko z tej strony. Białorusini jeszcze nie walczą (Łukaszenko chyba boi, żeby wojsko nie przeszło na naszą stronę), ale z Białorusi lecą rakiety i samoloty, więcej 100 pilotów obywateli Białorusi (prawie wszyscy – Rosjanie). Alarmowe syreny wieczorem i rankiem, czasem w dzień i w nocy (rakiety albo bomby z samolotów). Metro w Kijowie działa tylko jak miejsce schronienia od rakiet, autobusy prawie nie chodzą, spożywcze sklepy przeważnie zamknięte (tak samo i inne, oczywiście muzea, biblioteki i.t.d., ulice puste), w otwartych sklepach brak chleba, mleka, mięsa. [...]

Mój tom 4 „Siewierszczyny...” w typografii w Czernihowie, ale tam teraz piekło (bomby, bomby i walki). Może przysłać tobie, Tereso, makiet tej książki?

Dużo uchodźców, mianowicie w Polsce, za co wielką a wielką wdzięczność Polakom!

Ale stoimy! Zniszczono ok. 10 000 wroga (dobre tempo – 1000 każdego dnia!), jeszcze więcej rannych, zniszczono więcej 40 samolotów, 40 śmigłowców, więcej 200 czołgów, 1000 broniowanych samochodów (coś w rodzaju czołgów, bo mają armatę), ciężarówek, „hradów” i t. d. Duch moralny naszego wojska mocny, na odmianę od moskiewskiego! I nie tylko wojska! Cała nacja!

Jest pomoc z Zachodu i to dobrze. Ale niezamknięte niebo, tam wielka przewaga wroga... NATO nie zamyka niebo i nie daje swojej broni przeciwko samolotom („Perszing”), nawet obiecanych 70 samolotów nie dają... Przecież Ukraina w XXI wieku jest przedmurem Zachodu od barbarzyńców!

Nadzieja w Bogu!

Dziękuję bardzo Wam! Bądźcie zdrowi!

6.03.2022 r.⁴

⁴ Juryj Mycyk, autor e-maila wyraził zgodę na publikację. Przytaczam go w oryginale, nie zmieniając pisowni.

[...] Dziś w Warszawie odbył się wiec solidarności z walczącą Ukrainą. Sanitariuszka z Powstania Warszawskiego pani Anna Przedpeńska-Trzeciakowska powiedziała, że wówczas w czasie powstania też czekali na wsparcie z Zachodu, nie doczekali się. Warszawa spłynęła krwią i została spalona na oczach świata. Tak samo dziś widzimy w Ukrainie, która prosi o pomoc, tak jak my prosiliśmy w czasie powstania. Przygotowuję się do wykładów, w tym wykładu z historii Ukrainy. W ubiegłym tygodniu przeczytałam studentom wiersz ukraińskiego poety Ołeksandra Irwaneca, który jest skierowany do dyrektorki nowojorskiego biura PEN America, Suzanne Nossel, amerykańskiego PEN Clubu, bardzo zatroskanej o kulturę rosyjską.⁵

Ołeksandr Irwanec

KULTURA BEZ POLITYKI

Poemat w trzech częściach

* * *

Słuchaj no, wania z riazania!
Zatańcz mi kamaryńskiego!
Lub chociaż zagraj koncert fortepianowy czajkowskiego
I niech jakaś netrebko-bezpiątoklecko
Zaśpiewa ci zza oceanu
Bo oczywiście nie można uogólniać
Nie można kultury rosyjskiej
Nie można stygmatyzować
Nie można mierzyć wszystkich jednym arszynem
(Tak à propos – arszyn to prawie 72 cm
Trochę mniej niż połowa rosyjskiego żołnierzyka
Dużo takich połówek leży na polach mojej Ukrainy)
Ale pani prezes amerykańskiego pen-clubu
Nawołuje nas do porozumienia
Nawołuje byśmy tak całkiem

⁵ O. Irwanec, „Gazeta Wyborcza” 26. 03. 2022, Wolna sobota; wiersz wywołał wiele dyskusji.

Nie skreślali kultury rosyjskiej
A ja w Kijowie na Podolu
Ośmielę się być innego zdania
Bo tutaj nad Dnieprem pilnie
Strzeże nieba obrona przeciwlotnicza
I to trochę zmienia punkt widzenia
Bo nasi dzielni artylerzyści
(Niechaj ich Pan Bóg ma w opiece!)
Mogą za którymś razem
Strącić nie wszystkich
I bomba z rosyjskiego samolotu
Lub wystrzelona rakieta
Dalej już wiecie sami
Do schronu trzeba jeszcze dojść
Słuchając bez przerwy huków eksplozji
Oświadczam więc z miasta Kijowa –
Najpiękniejszego miasta na ziemi
Że potrzebny jest raczej mur niewzruszony
W rosyjskiej kulturze bowiem
Wszędzie rozpanoszył się putin

* * *

Ten putin siedzi w puszkinie
W tołstoju i dostojewskim
I choć to przykro powiedzieć
Z gogola ukradkiem wyziera
Tkwi w turgieniewie tiutczewie
W błoku i jesieninie
Ten putin siedzi w cichym donie
Siedzi w zoranym ugorze
Tkwi także w majakowskim
W achmatowej i cwietajewej
Jest w tiorkinie twardowskiego
W młodej gwardii fadiejewa
Jest w akuninie, bykowie
W prilepinie i pielewinie
Jest w kibirowie kabanowie
We wszystkich linorach goralikach
Których słuchaliśmy ufnie
Na forach i festiwalach

* * *

Ten putin zgrabnie wpływa na scenę
 W baletowej paczce odetty-odylii
 Skacze w kostiumie pietruszki strawińskiego
 A na schodach odeskich z płaczem
 Toczy się w wózku dzieciątko putin
 Skrzydlaty putin leci żurawiem
 Z gałązką palmy z cannes w dziobie
 Uczony putin odkrył tablicę pierwiastków
 Stary zaszczyty putin nie przyjął nagrody nobla
 A lejtant putin pierwszy wyleciał w kosmos
 Putin znany artysta baletu podejmuje
 Zuchwałą ucieczkę na zachód
 Brodaty putin w domu w stanie vermont
 Ostro krytykuje łysego putina
 A jeszcze bardziej putina z wąsami
 Pani prezes amerykańskiego pen-clubu
 Proszę przynajmniej włączyć klakson
 Przejeżdżając koło niego samochodem

Kijów, 16 marca 2022

Przełożył Jerzy Czech

Mój kolega historyk z Yale University profesor Timothy Snyder napisał wiersz, siedem godzin po wycofaniu się oprawców rosyjskich z Buczy⁶:

The lying
 that there is no Ukraine
 that there is no nation
 that there is no state
 The war to make the lies true
 The lying about the war
 The shelling of Kyiv
 The shelling of Kharkiv

⁶ T. Snyder, <https://penclub.com.pl.2022> April (dostęp 4 IV 2022).

The shelling of Chernihiv
The old beautiful cities
The shelling everywhere
The bombing everywhere
The ghastly siege of Mariupol
The attacks on refugees from Mariupol
The bombing of children in Mariupol
The lying about Mariupol
The attacks on refugees from everywhere
The reporters
The truth of seeing
The abducted
The deported
The millions in flight
The schools Those bombed schools
The hospitals Those bombed hospitals
The archives burned
The lying about the schools and the hospitals
The lying on Russian television
The lying at Russian funerals
The lying about death that enables
The killing for a lie
The future lying enabled by the burning of records about the past
The truth under everything
The rubble, the bodies
The volunteers
The truth of solidarity
The mass murder at Irpin, the bodies under tanks
The mass murder at Bucha, the hands behind backs
The mass murder at Trostyanets, the desecration of corpses
The cities, the towns, the villages, the countryside
The murders everywhere
The truth

20 kwietnia – środa.

Minęły Święta Wielkanocne. Wojna na Ukrainie trwa nadal i nadal człowiek czuje się bezsilny wobec tragizmu drugiego człowieka. Myślę, że ta wojna jest jakimś apogeum nie tylko bezwzględności, zażartości, chciwości, złodziejstwa i okrucieństwa Rosji, ale jest też pewnego rodzaju kumulacją głupoty rządzących naszym

współczesnym światem i głupotą niemą ciemnoty słuchających ich kłamliwej propagandy.

Czytam od pewnego czasu książki Carlosa Ruiz Zafóna, jednego z najbardziej chyba znanych współczesnych autorów hiszpańskich. Ten znakomity pisarz w swych książkach pokazuje Hiszpanię, Barcelonę spowitą w koszmarze wojennym czasów Franko.

25 listopada – piątek

Słuchałam on-line konferencji z Uniwersytetu Jagiellońskiego zorganizowanej przez profesor Alicję Nowak z Zakładu Studiów Polsko-Ukraińskich i profesor Kingę Annę Gajdę z Instytutu Studiów Europejskich. Tytuł konferencji zdawał się być niesamowity – *Uniwersytet i wojna*. Otworzył ją Konsul Generalny Ukrainy w Krakowie Waczesław Wojnarowski, potem wystąpił Juriy Shcherbak, pisarz, były ambasador Ukrainy w USA, Kanadzie, Meksyku i Izraelu.

O sytuacji uniwersytetów i aktywności wolontariatu na Ukrainie mówili prorektorzy wielu uczelni. Minutą ciszy uczciliśmy pamięć poległych na wojnie, pięknych młodych chłopaków, studentów Donieckiego Uniwersytetu, który przeniósł się do Winnicy.

Ukraińcy studiują, także on-line, działają w rozmaity sposób w zależności od potrzeb wymuszonych przez tę okrutną wojnę. Pomagają w ewakuacji ludności, roznoszą żywność, udzielają pierwszej pomocy lekarskiej, tkają siatki zabezpieczające na potrzeby wojskowe i wiele innych działalności. Studenci polscy opowiadali o swojej pomocy dla ludności w Ukrainie i tych, którzy przybywali do Polski po 27 lutego. Wstrząsające opowiadania...

27 listopada – niedziela

Spotkałam się z Natalką Starczenko. Podarowała mi swa książkę *Ukraiński swity Reczypopolitoji*⁷, która ukaże się w Polsce. Rozmawiałyśmy w kawiarni na Krakowskim Przedmieściu, nieopodal Uniwersytetu. Nie mogłam ukryć moich emocji, gdy opowiadała mi o życiu codziennym w Kijowie. Mówiła, że nie schodzą z mężem

⁷ N. Starchenko, *Ukrainski svity Rechi Pospolytoi. Istoriia pro istoriiu*, Kyiv 2021.

do żadnego schronu, ponieważ w ich budynku nie ma piwnicy. Mieszkają w pobliżu Soboru Św. Zofii, najcenniejszego zabytku Ukrainy. Ma nadzieję, że Rosjanie nie będą wysyłać tam rakiet. Ponadto od najbliższej stacji metra dzieli ich 15 minut drogi. Więc, co ma być, będzie – dodała. Natalka jest bardzo dzielna, wspiera swego męża, rodzinę, przyjaciół ale w Warszawie, jak słyszy pisk opon samochodowych, wzdryga się. Mówiła mi, że sama tego nie rozumie, ale tak jest. A więc nie okazuje swym bliskim strachu, pewnie go tłumi w sobie. Ale ten kiedyś znajduje ujście, daje o sobie znać. Natalia Jakowenko czuje się dobrze, ale diabelnie marznie. Powiedziałam w pewnym momencie, że najbardziej mi żal ludzi starszych i dzieci, gdy pomyślę o takich maluchach jak mój cudny wnuk Leo – to serce mi pęka. Niestety nie umiałam ukryć napływających do oczu łez, sama byłam na siebie wściekła z tej bezsensownej słabości, w obliczu tragedii, którą przeżywają mieszkańcy Kijowa i w wielu innych miejscach Ukrainy. Moja dzielna przyjaciółka natychmiast zmieniła temat. A wiesz – Teresa – powiedziała, my staramy się prowadzić „normalne życie codzienne”, działają sklepy, są niezłe zaopatrzone. Ludzie chodzą do kawiarni, restauracji, do teatrów, spektakle odbywają się co prawda przy świecach, jak w XVIII wieku – zaśmiała się przy tych słowach. Kochana Natalka. Podarowałam jej ciepły szal nepalski z paszminy. A ona przywiozła dla mnie ciepłe skarpetki. – Słuchaj, w Warszawie też jest zima – powiedziała⁸.

⁸ Natalia Starczenko wyraziła zgodę na opis naszego spotkania.

I. Ad fontes

Oksana Slipushko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7401-7492

„Повчання” Володимира Мономаха як маніфест літератури Високого киеворуського Середньовіччя

“Poucheniie Ditiām” by Volodymyr Monomakh as a Manifesto of the High Middle Ages Literature of Kyivan Rus’

Abstract

The article’s author examines the peculiarities of “Poucheniie ditiām” [Instruction for [My] Children] by Grand Prince Volodymyr Monomakh written in the early twelfth century as the work that ushers in the era of High Middle literature of Kyivan Rus’. She emphasises “his very own picture” presented by Monomakh as the image of an ideal ruler, which was significantly different from the type of European monarch of that time. Monomakh depicted the idea of the authentic leader who met the challenges and demands of the Kyivan Rus’ state and the period of the High Middle Ages. The article’s author indicates the autobiographical protagonist of the work, constructed by Monomakh on the basis of his personal experience and life facts. Attention is paid to the text as the first example of memoir prose. Next, the author describes Monomakh’s interpretation of such categories as law, power, faith, and religion; then, she determines the Grand Prince’s understanding of Christian moral and ethical values.

The author also raises the question of the dating of Volodymyr Monomakh’s “Poucheniie ditiām”. She substantiates the thesis that the text was created over many years, as evidenced by the evolution of Monomakh’s worldview. The analysed text consists of several parts, each written at a particular stage of the Grand Prince’s life, and the article presents an analysis of each part and the manifestation of the personality it contains. It also highlights such features of the work as humanism, appreciation of human nature, and human life as the greatest value.

Keywords: Volodymyr Monomakh, High Middle Ages, “Poucheniie ditiām”, Kyivan Rus’ literature, memoir prose, personality, ruler’s image, humanism.

Феномен державника і книжника Володимира Мономаха засвідчив не тільки новий етап у розвитку киеворуської державності, а й її книжності, котра була репрезентантом суспільних, політичних і культурних ідей доби Високого Середньовіччя. Якщо „Ярослав Мудрий вважається фундатором поширення книжності, вченості і освіти в давній Україні-Русі”¹, то книжна спадщина князя Мономаха (1053–1125) засвідчує еволюцію книжності загалом і системи жанрів, стилів зокрема.

Матір’ю Володимира була донька візантійського імператора Костянтина Мономаха, тому й київського князя йменували Мономахом. Державна та культурна, зокрема книжна, діяльність князя представляє активну інтеграцію Русі в політичний і літературний простори Європи, утвердження її політики й книжності на рівні тогочасного лідера – Візантії, із котрою тепер Русь була єдиновірною і повноправною. Фактично Мономах є представником принципу „європейська орієнтація, прив’язка до християнських цінностей”².

Політичною заслугою Мономаха стало утвердження миру на Русі, що поклало початок добі Високого Середньовіччя, з її активним розвитком економіки, політики, культури, церкви. Саме ці чотири складники творять нову державну, політичну і, звісно, книжну епоху. Володимир Всеволодович пройшов складний шлях до великого київського столу, перед цим успішно князювавши в Чернігові, Переяславі. 1113 року посів великий київський стіл на прохання самих містян. Головний вектор зовнішньої політики Мономаха визначався антиполовецькою боротьбою, він активно протистояв князеві Олегу Святославичу (це його у „Слов’я о плъку Игоревъ” названо Олегом Гориславичем) за взаємодію з половцями. Внутрішня політика і державна стратегія Мономаха ґрунтувалися незмінно на ідеї єдності

¹ V. Biletskyi, V. Biletskyi, *Samobutni tradytsii osvity i nauky v Ukraini-Rusi* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 4, Zakład Graficzny UW, Warszawa 2017, s. 21.

² Ibidem, s. 19–34.

Київської держави, протидії її поділу на самостійні удільні князівства. Володимир Всеволодович започаткував традицію систематичних князівських з'їздів, на яких вирішувалися головні питання життєдіяльності Русі. Особливий внесок зробив князь в утвердження культу святих братів Бориса і Гліба як хранителів єдності держави.

Своїм „вотчим” монастирем Мономах обрав Видубицький, перетворивши його не тільки на церковний, духовний, а й книжний центр. Він ініціював створення тут гуртка книжників Видубицького монастиря, ставши по суті його ідейним натхненником і лідером. Мономах заклав ідейні вектори розвитку цієї своєрідної літературної школи власною творчістю, ставши його фундатором. Сучасній медієвістичній науці відомий єдиний твір Володимира Мономаха, окрім листа, – це „Поучение” („Повчання”), „граматиця”. Пам'ятка стала надбанням не тільки киеворуської, а й європейської книжності, представляючи собою новаторський для середньовічної Європи повчальний, мемуарний, духовний текст. Генеза й еволюція твору свідчать про те, що Мономах тривалий час вів короткі записи, які з часом склали єдиний цілісний текст. Традиційним для князя було робити окремі виписки зі святих книг, збираючи фрагменти, цитати, вислови, які кореспондували з його світоглядом і світовідчуттям. Так само близькими духовно були князеві тексти таких популярних на той час у Русі книг повчального характеру, як „Шестоднев” Василя Великого, „Фізіолог”, „Ізборники” та ін. Як і кожен мислитель, Мономах власними словами транлював думки, які особливо запали в душу. Відомо, що князь, будучи талановитим полководцем, вів також щоденник своїх походів – від 1072 року й до смерті. Для історії та нащадків було зафіксовано його особисте життя, еволюцію світогляду, рецепцію християнської релігії, сприйняття та осмислення прочитаної літератури. Тому саме індивідуальна рецепція, особистісний концепт лягли в основу його „Повчання” і засвідчили новий етап у літературі. Саме це дає підстави говорити про твір як маніфест літератури доби Високого Середньовіччя. Адже саме

„Повчання” Мономаха цю добу започаткувало і стало квінтенцією її головних принципів і світоглядних засад.

Насамперед варто звернутися до проблеми датування твору. Щодо цього існують різні думки і гіпотези. Побутує теза щодо написання початку твору і його завершальної частини близько 1099 року. Це були часи, коли князь набирався державного досвіду в удільних князівствах, коли визрівали його загальнодержавницькі погляди, системно представлені в тексті. Інші дослідники датують твір приблизно 1117 роком, тобто часом, коли Мономах уже кілька років обіймав великий київський стіл. Як аргументи тут наводяться факти, що, мовляв, перелік битв і походів князя доведено до 1117 року, а Мстислава йменовано „дитям новгородським” (він переїхав до Білгорода в 1117 році). Загалом твір князя-книжника є блискучим документом епохи, своєрідним політичним заповітом руського володаря, котрий аналізує сучасність і робить проєкції в майбутнє. „Повчання” виходить далеко за межі повчання дітям, адресоване не тільки тогочасним князям Русі, а й наступним поколінням. Спираючись на власний багатий досвід, Мономах радить дітям, як правильно й ефективно князувати та управляти землями. Загалом щодо існуючих дат написання твору не можемо погодитися з жодною. Сам книжник свій текст не датував, тому маємо підстави робити власні припущення, спираючись на факти та їх аналіз.

Твір Мономаха представляє опис його життя, висновки, які він зробив на основі своєї діяльності, а також є певною мірою компілятивним через залучення цитат і своєрідних авторських переказів і тлумачень таких текстів, як Святе Письмо, „Шестоднев” Іоанна Екзарха Болгарського, „Слова” Василя Великого, настанови Ісихія, „Ізборник” 1076 року, твори представників грецької патристики. Оригінал твору дійшов у складі Лаврентіївського списку Літопису Руського під 1096 роком. Уважаємо, що „Повчання” створювалося протягом багатьох років. Твір став книжним аналізом і узагальненням князем прожитого, набутого досвіду. Над ним Володимир Всеволодович працював на різних етапах свого життя, вносячи корективи, доповнюючи, розвиваючи,

узагальнюючи. На нашу думку, перша і вступна частини „Повчання” постали під час перебування Мономаха в удільних князівствах, коли він ще тільки, очевидно, міг думати про великий київський стіл і вибудовувати для себе загальну стратегію управління Руською державою. Можемо тлумачити цю першу частину як своєрідну передвиборну програму князя, з якою він у майбутньому вступить у боротьбу за Київ і отримає блискучу й надійну перемогу. По суті це квінтесенція державної політики та ідеології Мономаха, його бачення й розуміння таких важливих категорій, як держава, закон, релігія, Бог, віра та ін. Ця Мономахова програма витримана у глибокому християнському ключі, для князя важливо представити нову християнську державу, якою він бачить Русь у тогочасному європейському просторі, зокрема в контексті стосунків із Візантією. Це стало важливою рисою доби Високого Середньовіччя.

Друга частина „Повчання” має характер біографічний, містить переважно описи походів князя, його військових дій, а також мисливства й полювання. Цей фрагмент, очевидно, творився в той проміжок часу, коли Мономах активно управляв могутньою Руссю, зокрема до 1117 року. Це коротка та яскрава біографія керманіча, написана ним самим з позицій власного досвіду й переконань. Щодо третьої і завершальної частини, то вона постала, уважаємо, найпізніше. Текст твору свідчить, що Мономах працював над цим фрагментом уже в досить літньому віці, можливо, незадовго до смерті. Саме тому ця частина є своєрідним заповітом руського правителя, адресованим як власним синам, так і нащадкам. Очевидно, завершуючи твір і відчуваючи наближення смерті, князь-книжник редагував і правив частини, написані пізніше, аж поки не постав текст, який він і залишив у спадок майбутнім поколінням.

Загалом „Повчання” Мономаха написано у формі літопису-автобіографії. По суті це перша спроба автобіографії чи мемуарів у середньовічній киеворуській літературі. Цей жанр став винаходом літератури Високого киеворуського Середньовіччя. Хронологічно текст охоплює 1066–1117 роки. Основуючись на

викладеному в ньому матеріалі, можемо назвати Мономаха першим мемуаристом української літератури, публіцистом свого часу, який талановито інтегрує факти власного життя та біографії в контекст державного, церковного та культурного буття часу. Він мислить категоріями державними, які стосуються теперішнього і майбутнього своєї землі, робить висновки на основі власного минулого та історичних уроків. Князь відчуває особисту відповідальність за подальший розвиток Русі, тому прагне залишити спадкоємцям і нащадкам перелік правил і законів для подальшого історичного прогресу.

Домінуюча ідея „Повчання” – це заклик до всіх удільних руських князів припинити усобиці та владні протистояння, виступити єдиним фронтом у боротьбі за цілісність і силу Русі. Він закликає їх бути гідними правителями для свого народу. Важливими принципами називає повагу до дружини і вояцької справи, адже без сильного війська держава слабка. Саме військовим принципам надає Мономах суттєвого значення, вбачаючи у дотриманні їх князями запоруку успіху держави. Фактично такий підхід цілком відповідає тій парадигмі стосунків між володарем-князем і його дружиною (військом), які побутували на той час у Західній Європі. Саме їх Мономах намагається інтегрувати в руський контекст. Переважно ці стосунки базувалися на обов'язку васала, який присягав своєму сюзеренові на вірність, зобов'язувався виконувати службу, надавати „пораду і допомогу”. Фактично дружинники-васали мали досить важливий статус. Вони були не звичайними підданими князя, котрому служили, не його наймитами, а вільно найнятими військовими службовцями. В основі їхніх стосунків і співпраці з князем лежала вільна угода. Це була загальноєвропейська традиція і практика. Інтеграція Русі в європейський простір прискорювала розвиток процесів Високого Середньовіччя, що знайшло свої промовисті вияви у „Повчанні” Мономаха. Саме такі, суто європейські за своїм характером, відносини між князями, боярами і дружиною утворює Володимир Мономах як досконалі й необхідні Руській державі. Крім того, його твір

репрезентує практичне запровадження князем цього алгоритму стосунків у життєдіяльність. Загалом „Повчання” Мономаха перейнято демократичними ідеями, особливою повагою до людської особистості, що було характерною рисою доби Високого Середньовіччя. Князь-книжник і мислитель утворює вагу і цінність людини, значення її життя та діяльності для розвитку держави.

У „Повчанні” Мономаха бачимо образ ідеального князя, що надалі став еталоном керманіча доби Високого Середньовіччя. Цей образ, створений ним на підставі фактів власного життя і досвіду, постав у контексті тогочасної доби і став відповіддю на її виклики. Також його можна назвати своєрідним відображенням суспільно-політичних і морально-етичних категорій епохи. „Повчання” Мономаха представляє глибоку внутрішню еволюцію авторського „Я”, розвиток і розуміння книжником релігійного та етичного кодексу християнина, зокрема його реалізації в руському просторі. З точки зору структури текст „Повчання” досить чіткий і логічний. Перша його частина є своєрідним морально-релігійним вступом, наповненим ремінісценціями і цитатами зі Святого Письма. Загалом це настанови, повчальні тези і вислови, почерпнуті зі святих книг і власного життя. Насамперед звучить теза про те, що кожна особистість, християнин і князь у тому числі, повинні мати Бога і страх Божий у душі, обов’язково давати милостиню, яку автор вважає початком всякого добра: „Луче есть праведнику малое, паче богатства гръшных многа. Яко мышца гръшных скрушится, утвержаетъ же праведныя Господь. Яко се гръшници погибнут; праведныя же милуя и даеть”³. Усі ремінісценції та посилання на Святе Письмо, інші візантійські перекладні тексти наводяться, аби віддзеркалювати, пояснювати і тлумачити конкретний факт або життєву ситуацію так, як її розуміє та сприймає сам

³ V. Monomakh, *Povchannia* [v:] *Zolote slovo: khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy Serednovichchia: IX–XV stolit: u 2 kn.*, kn. 2, Akonit, Kyiv 2002, s. 34–61.

автор. Наприклад, слова з 91-го псалма „Вскуе печальна еси душе моя? Вскую смущаеши мя? Уповай на Бога, яко исповемся Ему” викликали у Мономаха спогади про його власне життя. Це був випадок, коли деякі удільні князі звернулися до нього, спонукаючи порушити клятву, яка була дана Ростиславичам на Любецькому з’їзді 1097 року, і вигнати їх із волості. Проте Мономах відмовився, засвідчивши цим свою вірність клятві хресного цілування. Саме дотримання клятви хресного цілування автор вважає однією з найвищих чеснот, яких варто дотримуватися для забезпечення мудрого та справедливого управління. Князь дуже засмучується через те, що часто руські князі порушують святу й шановану на Русі клятву хресного цілування. Про це він пише на самому початку твору, апелюючи до відповідних слів у Псалтирі та пояснюючи на основі цитати суть клятви, її важливість для держави. Далі Мономах подає настанови, з яких постає образ ідеального керманича, саме такого, який потрібен Русі. У багатьох моментах він цілком корелюється з тогочасним типом європейського правителя. Мономах наголошує, що протягом свого життя він визначав і формулював риси та характеристики, якими повинен володіти князь, не відразу, не підряд, а “по ряду”, тобто виходячи з тих ситуацій, які ставалися в його житті. Спочатку князь-книжник подає цитати і фрагменти із псалмів, апелює до кафізм, які читаються напередодні або на початку великого посту в період спокути. Після цього наводить виписку з „Повчання” Василя Великого, що входить до складу Ізборника 1076 року, з книги пророцтва Ісаї та інших біблійних текстів. Потім Мономах подає власні настанови, визначає обов’язки особистості перед Богом і своїми ближніми: „...При старых молчати, премудрыхъ слушати, старѣйшимъ покарятися, с точними и меншими любов имѣти; без луки бесѣдующе, а много разумѣти; не сверѣпствовать словом, ни хулити бесѣдою, не обило смѣятися, срамлятися старѣйших, к женам нелѣпымъ не бесѣдовати, долу очи имѣти, а душу горѣ”⁴.

⁴ Ibidem, s. 38.

Загалом Мономаху важливо наголосити на тому, що людина повинна мати й цінувати власну честь і гідність, які свідчать про її цінність як особистості. Таке піднесення індивіда є рисою Високого Середньовіччя, коли „Я” починає звучати і набувати цінності. Книжник переконаний, що ні затвірництвом, ні чернецтвом, ні голодом неможливо досягти дійсної милості Божої. Ця милість досягається виключно справою, яка може бути мінімальною, але корисною і потрібною людям, суспільству, державі. У „Повчанні” Мономаха розвивається думка про те, що Всевишній оцінює людину виключно за її вчинками, а не словами. Також важливо, щоб слова відповідали дійсності та справам. Книжник підкреслює, що кожна людська індивідуальність є особлива й неповторна: „Како образи розноличнии въ чловѣчьскихъ лицахъ, – аще и весь мир совокопить, не вси въ одинъ образ, но кый же своимъ лицѣмъ образомъ, по Божии мудрости”⁵. Уміння бути індивідуальністю, особистістю, тобто самореалізуватися, він називає однією з головних характеристик правителя. І ця риса повністю кореспондує з ідеями доби Високого Середньовіччя.

У другій частині „Повчання”, що є по суті світською, розміщено авторські рекомендації й поради, які стосуються досить різних питань, зокрема суспільних, політичних, князівської моралі та влади. Для князя-книжника важливо наголосити на тому, що ці настанови виникли на основі його власного життєвого досвіду і прочитаних книг. Він переконує свого читача в тому, що варто молитися, адже слово, звернене до Бога, має особливу силу і сенс. Також наголошує на суто морально-етичних чинниках, зокрема потребі не забувати вбогих, підтримувати сиріт і вдів. Особливо актуальною й важливою є теза Мономаха про те, що людина представляє собою особливу цінність. Тому він наголошує, що життя людини дається й віднімається Богом, а людина людину вбивати не повинна: „Не вдавайте силнымъ погубити чловѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повеливайте убити его.

⁵ Ibidem, s. 40.

Аще будеть повинен смерти, а душа не погубляйте никакою же хрестьяны”⁶. Фактично Мономах першим із киеворуських князів остаточно, на законодавчому рівні відмінив смертну кару на Русі, що прозвучало в новій редакції „Правди Руської”, зроблений у його часи. Відтак, християнський гуманізм – це тара, що характеризує постать правителя, представлену у творі Мономаха. На його думку, важливо не мати гордині в серці, адже всі ми, люди, смертні, сьогодні живе людина, а завтра вона вже може померти. Князь мислить суто у християнському річищі, вважаючи, що все, що дав Бог, є не людське, а Боже, воно доручається людям тільки на певний час. Особливі вимоги у Мономаха до правителя. Останній, на його думку, не повинен лінуватися, має шанувати старших, а до молодих ставитися, як до братів, і піклуватися про них. Князь покликаний підтримувати бідних, удів і дбати про них. Закликає шанувати гостя, адже він понесе славу про господаря всюди, де перебуватиме. Великого значення надає Мономах навчанню. Саме знання він вважає великою цінністю для людини: „Его же умѣючи, того не забывайте доброго, а его же не умѣючи, а тому ся учите”⁷.

Третя частина твору цікава порадами і висновками автора, які мають характер універсальний, є актуальними для сучасників і нащадків. Особливо переконливо ці висновки звучать тому, що ілюструються й підтверджуються прикладами з власного життя Мономаха. Так, князь перераховує всі свої воїнські походи і здобутки за п’ятдесят три роки – від 1072 до 1125 рр. Він аналізує та описує, як проходив різні етапи свого правління, як мужнів і набирався досвіду у складних князівствах Ростова, Смоленська, як отримував визначні перемоги у Переяславі та Чернігові. Мономах наголошує, що поступився Черніговом, аби не вести війну з Олегом і зберегти мир у Русі. Ми бачимо, як Мономах зростав у політичному плані перед тим, як посісти великий київський стіл. Багато пише він і про такі улюблені

⁶ Ibidem, s. 42.

⁷ Ibidem, s. 44.

справи, як мисливство і походи. А усього їх нараховує вісімдесят три великих. Аналізує підписані та укладені ним з половцями мирні угоди, яких нараховує дев'ятнадцять. Князь постає насамперед особою трудящою, адже все, що міг, він робив сам, не перекладаючи справи на підлеглих. Мономах звертається до своїх читачів із проханням не засуджувати його, бо він не хвалить себе, а прославляє Бога. Саме Господь виявив до нього свою велику милість, оберігаючи протягом багатьох років від смертельних небезпек.

Промовистим є звернення Мономаха до своїх читачів на самому початку твору, де йдеться про те, що він як автор пише не тільки до власних синів, а й до нащадків, до кожного, хто прагне навчитися більшому й пізнати світ. Фактично текст „Повчання” адресований широкому читацькому загалові. Промовистим у творі є релігійний первень, який визначає характер усіх міркувань і суджень автора. Релігійні тези у творі поєднуються з морально-етичними. По суті релігія, етика та мораль є в „Повчанні” домінуючими принципами, якими повинна керуватися кожна особистість у своєму житті. Для Мономаха вони є тими категоріями, крізь призму яких бачиться, усвідомлюється й розуміється світ. Саме такими рисами зобов'язаний володіти князь. Загалом усі світські поради князя відповідають духові християнської гуманності, що було важливою рисою доби Високого Середньовіччя.

Твір завершується частиною, що має характер заповіту. Бачимо тут глибокі міркування князя-книжника про сенс і призначення людського життя. Тут же Мономах пояснює і причини написання свого твору. Він уточнює, що пише його не для того, щоб піднести чи похвалити себе, прославити за відвагу й досягнення, а виключно для піднесення милості Бога, виявленої до нього, грішного, як він себе називає. Твір містить загальні світоглядно-настановчі та практичні рекомендації, адресовані державному керманичеві. У просторі настанов і заповідей Мономаха постає образ ідеального і справедливого князя, що є головним для „Повчання”. Він витворений на

основі біографічних фактів і власного досвіду автора, автобіографічний. Багато християнських заповідей набули у тлумаченні Мономаха характеру суспільно-політичного. Зокрема, теза про необхідність коритися старшим і шанувати їх, із рівними і молодшими жити у порозумінні та любові. Це не тільки морально-етичні настанови, а й вагомий ідеологічний принцип, сенс якого узгоджується з типом владних відносин у династії Рюриковичів, головним принципом князівської ієрархії. Згадуючи спосіб життя сильних і слабких птахів у природному середовищі, князь-книжник вкладає в цю тезу ідею богоустановленості, тобто непорушності будь-яких порядків і володінь. Фактично в образно-поетичній формі реалізується ідея автономності й недоторканості уділів, яка була схвалена й утверджена за участю самого Мономаха на з'їзді князів у Любечі 1097 року. Мономах особливо закликає захищати слабких, допомагати вдовам і сиротам. По суті ці тези є могутніми морально-політичними імперативам, місія котрих полягає в обмеженні влади однієї особи, передбачає колегіальне прийняття рішень. Тут бачимо вірність Мономаха давнім руським традиціям, коли князь звітував перед віче і ніс відповідальність за порушення норм законів. Князь-книжник закликає сучасників не вбивати ближнього, застерігаючи своїх спадкоємців і нащадків від гріха братовбивства. Натомість позбавлення життя язичників та іновірців він не вважає гріхом, розповідаючи про свої численні перемоги над ворогами Русі, насамперед половцями. Мономах виступає категоричним противником язичницького принципу кровної помсти, апелюючи до ідеї християнського всепрощення. Смерть на війні він тлумачить як волю і промисел Божий. У „Повчанні” тема Суду Божого осмислюється паралельно з темою князівського правління. Мономах вважає земного правителя за його правами і діями певною мірою подібним до самого Бога. Актуальною для автора є ідея справедливого суду для слабких і незахищених, дотримання всіма норм і принципів законів. Подібна рівність так само стала визначальною для доби Високого Середньовіччя.

У „Повчанні” представлено головні принципи політики Мономаха, його світоглядні засади. Хоч твір цілком автобіографічний, він адресований спадкоємцям і нащадкам. Це своєрідний політичний заповіт руського володаря, для якого важливим є утвердити принцип ієрархічного успадкування князівського престолу для забезпечення єдності Русі. Свого часу Мономах посів великий київський стіл, порушивши принцип старшинства, проте виконавши волю й бажання киян. Натомість тепер він сам наставляє своїх нащадків свято дотримуватися цього принципу, вважаючи його запорукою єдності та стабільності держави. Уроки й настанови Мономаха впливають як із його власного досвіду, так і з досвіду попередників – Володимира Святославича, Ярослава Мудрого. У цьому контексті автор подає образ ідеального правителя. Вагомою рисою будь-якого керманича він називає страх Божий, що, як зазначає О. Киричок,

покладає також відмінність норми юридичної від етичної. Коли не залишається жодного регулятиву юридичного [...], тільки страх перед Богом може запобігти вчинкові. Завдяки „страхові Божому” розрізняється „закон” як моральна норма від „правди” – норми юридичної. Мономахів „страх Божий” є усвідомленням людини як істоти, що має внутрішні інтенції і потребує певної регулятивно-духовної практики. [...] Експлуатація Мономахом категорії „страху Божого” напряму пов’язана з прагненням осягнути Премудрість Божу, тобто власне любомудріє у повному сенсі цього слова⁸.

По суті постать ідеального християнського правителя у „Повчанні” Мономаха не є традиційним візантійським типом монарха, права і повноваження котрого дані Богом. Князь-книжник створив оригінальний і неповторний образ автентичного руського володаря, якого, на думку автора, потребує Руська держава та її народ. Бачення Мономахом обов’язків правителя суттєво відрізняється від візантійських уявлень і стереотипів про діяльність глави держави. Спираючись на власний досвід,

⁸ V. Horskyi, O. Vdovyna, Yu. Zavorodnii, O. Kyrychok, *Davnoruzki liubomudrye*, Vydavnychiy dim “KM Akademiia”, Kyiv 2004, s. 195.

князь радить синам самим керувати військовими походами, не покладатися на воевод, особисто контролювати військо. Цей руський тип володаря не має фактично нічого спільного з грецькими уявленнями про владу, де утверджується жорстка ієрархічність, уподібнення правителя Богу, протиставлення володаря війську й народу. Традиційний візантійський тип імператора характеризувався відстороненістю від реальних державних рішень, виконував фактично представницькі функції. В інтерпретації Мономаха князь повинен усе робити сам. Теза князя-книжника про особистий контроль над державними, військовими, організаційно-побутовими справами є визначальною. Мономах акцентує увагу на яскравих індивідуальних рисах, які характеризують поведінку князя. Формуючи образ ідеального правителя, автор представив реалії киеворуського життя. Для Мономаха справедливість є формою вияву законності, універсальним принципом, який поширюється на всіх людей. Князь переконаний, що перед законом усі повинні бути рівними, за власні вчинки мають нести відповідальність не тільки прості люди, а й державні керманічі, зокрема князі. Мономах апелює до своїх синів і всіх руських князів, закликаючи пам'ятати про зобов'язання і відповідальність влади за історичний шлях Русі та її народ.

„Повчання” Мономаха творилося протягом тривалого часу. З тексту чітко постають внутрішні риси характеру автора. Насамперед бачимо його людиною милосердною і правосудною, безкорисливою і щедрою, сміливою і глибоко релігійною. Твір репрезентує ідеал руського володаря у тогочасному письменстві – це князь-патріот, який веде боротьбу за єдність Руської землі, для якого визначальними є високі морально-етичні ідеали, які корелюються з християнськими традиціями. Текст Мономаха свідчить про його знання візантійського жанру повчання, зокрема творів Костянтина Багрянородного „Про церемонії візантійського двору” і „Про управління імперією”. Проте впливи цих творів не були головними. Очевидно, Мономах запозичив ідею написання твору, але форма і зміст – суто авторський здобуток.

Традиційно вчені наголошують, що на текст князя-книжника суттєвий вплив справили „Ізборник” 1076 року. Він успадкував симпатії його укладача Іоанна до язичницьких ідей: звідси походять алегоризація, „духовне” і символічне прочитання євангельських заповідей. Мономах, подібно до Іоанна, бачить Бога єдиним із природою, схиляється до християнського Бога і Сонця. Мономах керується при прийнятті рішень власним розумом, раціональним началом, що є домінуючими в його життєвій філософії. Мірою справедливості для нього виступають знання, а праця бачиться вищою мірою богоугодності людини. „Повчання” Мономаха – це вагомий історично-психологічний документ епохи Середньовіччя. Євген Маланюк наголошує, що

особа автора з’являється нам тут закінченим християнином і християнським гуманістом. Від „варязтва” залишаються тільки сліди. Та проблема, що з нею змагався був Володимир Святий, – вартість людського життя в зв’язку з заповідями „не убий” – розв’язана його правнуком Володимиром Мономахом радикально:

Винний, чи не винний – не вбивайте: не губить душі людини.

Цей радикально-християнський гуманізм з’явився у нас на початку XII ст. і проголошений був не єпископом, не філософом, а володарем, одним з найліпших князів русі, останнім великим представником варязької династії в Київській Державі Середньовіччя⁹.

Риси літератури Високого Середньовіччя з її зростаючим інтересом до людини бачимо в листі Мономаха до князя Олега Святославича. Цей текст можемо цілком правомірно назвати першим зразком епістолярного жанру в історії киеворуської книжності. Лист репрезентує почуття урочистого гуманізму, сповнений високої поетичності, громадянської мужності, християнського милосердя. Будучи гуманістом і патріотом, Мономах не звинувачує князя Олега в тому, що в бою з ним загинув його син, хоча біль від втрати дитини відчувається в тексті досить промовисто. Натомість князь-володар виявляє готовність засудити

⁹ Ye. Malaniuk, *Narysy z istorii nashoi kultury*, Oberehy, Kyiv 1992, s. 36.

власного сина за те, що ініціював це протистояння. Мономах закликає Олега надалі всі питання вирішувати „добром” і „рядом”, тобто шляхом переговорів і договорів. Загалом у літописах і власних творах постать Мономаха характеризується компромісністю, готовністю жертвувати власними інтересами заради інтересів Руської землі. Він поступається Києвом Святополку, прагнучи уникнути боротьби. Так само він чинить і з Черніговом, віддаючи владу над містом Олегу. Фактично Володимир Всеволодович посів Київ після смерті Святополка, на прохання самих киян. Таким чином домінуючою в його характері постає риса глибокого християнського смирення, але при цьому він володіє силою. Цю рису високо підносить літописець, згадуючи князя. Для нього клятва хресного цілування є визначальною категорією внутрішньої політики й основою побудови стосунків між князями.

Загалом творчість Мономаха перейнята ідеями літератури Високого Середньовіччя. І визначальною тут постає ідея інтересу книжності до особистості, індивідуальності. Князь-книжник започатковує в літературі нову традицію – традицію говорити від імені себе самого, не ховатися за анонімність і самоприниженням, відверто міркувати про християнські цінності та категорії, інтегруючи їх у реалії тогочасного киеворуського простору. Він мислить демократично й гуманістично, по-своєму тлумачить відомий у візантійській літературі жанр повчання дітям. Він не коплює й не інтегрує візантійський жанр у автентичне письменство, а витворює на його основі власний тип і стиль оповіді. В. Яременко наголошує, що „Мономах перший у Русі-Україні подав нечуваний для Середньовіччя аргумент: „Бо я – людина!”¹⁰ Таким чином, у літературі Високого Середньовіччя він проголосив новаторський і революційний принцип піднесення людської особистості, який став визначальним для культурно-історичної епохи Ренесансу, що прийде на зміну Середньовіччю.

¹⁰ V. Yaremenko, *Volodymyr Monomakh [v:] Povchannia. Statut Volodymyra Vsevolodovycha*, red. V. Yaremenko, MAUP, Kyiv 2006, s. 3–28.

References

- Biletskyi V., Biletskyi V., *Samobutni tradytsii osvity i nauky v Ukraini-Rusi* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 4, Zakład Graficzny UW, Warszawa 2017, s. 19–34.
- Horskyi V., Vdovyna O., Zavorodnii Yu., Kyrychok O., *Davnoruski liubomudry*, Vydavnychiy dim „KM Akademiia”, Kyiv 2004.
- Malaniuk Ye., *Narysy z istorii nashoi kultury*, Oberehy, Kyiv 1992.
- Monomakh V., *Povchannia* [v:] *Zolote slovo: khrestomatiia literatury Ukrainy-Rusi epokhy Serednovichchia: IX–XV stolit: u 2 kn.*, kn. 2, Akonit, Kyiv 2002, s. 34–61.
- Yaremenko V., *Volodymyr Monomakh* [v:] *Povchannia. Statut Volodymyra Vsevolodovycha*, red. V. Yaremenko, MAUP, Kyiv 2006, s. 3–28.

Valerii Zema

National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

ORCID: 0000-0003-4771-3393

O przemówieniu Grzegorza Camblaka na soborze w Konstancji*

On Gregory Tsamblak's Speech at the Council of Constance

Abstract

Several sources report Gregory Tsamblak's journey to the Council of Constance. His journey to the Council was arranged by the Grand Duke Alexander Vytautas. Before the trip to Constance, the Synod of Ruthenian Bishops in Navahrudak elected Tsamblak as Metropolitan. The synod deposed Metropolitan Photios, who remained mostly in Moscow, ignoring the Lithuanian and Polish bishoprics. The bishops gathered in Navahrudak accused Photios of stealing Church treasures from Kyiv. In many historical summaries of the Kyivan Metropolitanate written in the seventeenth and eighteenth centuries, the information about the Council of Navarudak was repeated. The story of the Synod and the deposition of Metropolitan Photius became one of the cornerstones for establishing the autocephaly of the Kievan Metropolitanate. Gregory Tsamblak, upon his arrival in Constance, proclaimed in his speech the intention of Church union. There are two versions of his speech that have survived to this day: Ruthenian and Latin. The article examines both in a comparative approach. The Latin version of Tsamblak's speech was included into the documents of the Council. The Ruthenian version is contained in the manuscript that belonged to St Josaphat Kuntsevich. In his speech, Metropolitan Gregory Tsamblak not only called for union, but also proposed that a special session be held to resolve the contradictions between Catholics and

* Badanie to zostało przeprowadzone w ramach grupy badawczej „Polycentricity and Plurality of Premodern Christianity” na Uniwersytecie Goethego we Frankfurcie nad Menem, przy wsparciu Niemieckiej Fundacji Badawczej (Deutsche Forschungsgemeinschaft).

Orthodox. The chronicle of Ulrich Richenthal records the visit of the Ruthenian delegation to the Council.

Two letters by Metropolitan Photius of Metropolitan of Kyiv and All Russia have survived in the manuscript. In the first letter, the metropolitan criticised the election of Gregory Tsamblak in Navahrudak. In the second, written in the 1420s, he asked for the re-recognition of his authority in the Metropolitanate of Kyiv. The source documents on the Council of Constance preserved the information about Tsamblak's speech delivered at the Council in 1415. He called for the Church union, and holding a special session to resolve the contradictions between Catholics and Orthodox. Tsamblak's speech is also known from the Ruthenian manuscript of the 16th century, and his visit to the Council is recorded in Ulrich Richenthal's chronicle. The information about Navahrudak's Council was repeated in many historical synopses of the Kyivian Metropolitanate made in the seventeenth and eighteenth centuries.

Keywords: Council of Constance, Church union, speech, conciliarism.

Żywione przez Jagiełłę i Witolda pragnienie połączenia Ukraińców i Białorusinów z Kościołem Rzymskim znajduje odzwierciedlenie w przemówieniu metropolity Cambłaka wygłoszonym podczas soboru w Konstancji. Do poruszenia na soborze kwestii metropolii kijowskiej władcy Polski i Litwy wyznaczyli Teodora Chrysoberga, dominikanina z Konstantynopola. Z tej okazji we Lwowie 18 października 1415 r. ułożony został list od Jagiełły i Witolda, w którym władcy zadeklarowali gotowość zjednoczenia prawosławia z Kościołem Rzymskim („powrót do Matki-Kościoła”), a także odrzucili zarzuty Zygmunta Luksemburczyka o braku wojsk z Korony i Litwy w bitwie pod Nikopolis¹. W kolejnych latach Andrzej Chrysoberg, brat Teodora, podróżował po Europie, zachęcając do unii i z tego względu uczestniczył w spotkaniu monarchów w Łucku w 1429 r. Podczas posiedzeń w Konstancji sprawę unii poruszył biskup poznański Andrzej Laskarz, który 13 grudnia 1415 r. wygłosił przemówienie w obecności posłów Jagiełły i Witolda; w swoim orędziu przypomniał,

¹ *Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae (1376–1430)*, col. A. Prochaska, Acad. Literarum, Kraków 1882, p. 331-333; R.-J. Loenertz, *Les dominicains byzantines Théodore et André Chrysobergès* [in:] „Archivum fratrum praedicatorum”, vol. 9, 1939, p. 5-61.

że pod rządami tych władców znajduje się wielu wyznawców wiary greckiej, którzy posiadają kościoły, praktykują swoje obrzędy i sprawują Eucharystię². W jednym z listów z 1417 r. Jagiełły i Witolda w sprawie chrztu Żmudzi i rebaptызacji prawosławnych, władarze zapowiedzieli, że arcybiskup lwowski Jan i biskup wileński Piotr są obarczeni odpowiedzialnością za powrót do Kościoła Rzymskiego. List zaświadcza pragnienie dołączenia schizmatyków do „ciała Kościoła rzymskiego” i przypomina, że prawosławni wciąż szerzą swoje obrzędy³.

Wraz ze śmiercią Cypriana Cambłaka w Moskwie nowym metropolitą kijowskim został ustanowiony w Konstantynopolu Grek Focusz (1408–1431), kandydaturę którego odrzucił Witold, ponieważ książę żywił nadzieję na stworzenie odrębnej metropolii z centrum na Litwie. Dotychczas uważano, że plan odtworzenia byłej metropolii z centrum na Litwie miał zrealizować arcybiskup połocki Teodozjusz, a następnie krewny (przypuszczalnie) zmarłego metropolity Cypriana, Grzegorz Cambłak. Cyprian dużo zrobił dla tworzenia lokalnych kultów świętych, a jego pierwszym zadaniem było napisanie żywota metropolity kijowskiego Piotra (pochodził z Wołynia), który przeniósł się do Moskwy. Pierwotny szkic tej hagiografii zachowano w rękopisie Mineji grudniowej z drugiej połowy XIV w., która przez pewien czas była w posiadaniu księcia Konstantego Ostrogskiego (zachowana w Bibliotece naukowej w Charkowie). Los Piotra przypominał linię życia Cypriana: przybył z Wołynia opuścił swoją rezydencję w Kijowie i zamieszkał blisko ziem Ordy. Piotr został pochowany w pierwszej murowanej katedrze Wniebowzięcia NMP w Moskwie, budowa której odbyła się z jego polecenia. Cyprian wprowadził elementy hezychazmu w liturgii, która opierała się na Typikonie Sawy Palestyńczyka, symbolicznym pozycjonowaniu cesarza dla wszystkich chrześcijan, a także na krytycznym nastawieniu do unii kościołów⁴,

² *Acta Concilii Constantiensis*, ed. H. Finke, t. II, Regensbergischen Buchhandlung, Münster 1923, p. 266-268.

³ A. Grabski, *List Władysława Jagiełły i Witolda do soboru w Konstancji (1417)* [w:] „Nasza przeszłość”, t. 25, 1966, s. 281-284.

⁴ J. Meyendorff, *Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies*, Yonkers, New York 1996, p. 43.

Dimitri Obolenski zauważa, że zmiany w tekstach nabożeństw metropolii kijowskiej odzwierciedlały hezychastyczne przekonania metropolity. Cyprian wprowadził nabożeństwo Jana Chryzostoma⁵, a do ruskiej wersji *Synodyka prawosławia* dodał nowy rozdział z elementami nauczania hezychastycznego⁶. Grzegorz Cambłak, promowany przez Witolda, miał zastąpić metropolitę Focjusza, który otrzymał święcenia kapłańskie w 1409 r. i wyjechał do Moskwy, pozostał więc kijowskim tylko tytularnie.

Okoliczności „wypnienia” Focjusza utrwalono w specjalnych dokumentach: *Listach biskupów Kijowa i Litwy do Konstantynopola, patriarchy i cesarza* (były kopiowane w rękopisach metropolii kijowskiej zwykle razem z listem Witolda). Wypędzenie Focjusza i utworzenie autokefalii nastąpiło podczas soboru metropolii kijowskiej w Nowogródku (w 1415 r.), kiedy biskupi wybrali metropolitą Grzegorza Cambłaka. Jak pisze Gerhard Podskalsky, hierarcha trafił na ziemie ruskie niemal przypadkiem. Cambłak początkowo służył patriarsze Konstantynopola Mateuszowi, który wysłał go do Mołdawii w celu rozpatrzenia sprawy konsekracji biskupa Józefa. Później Grzegorz pełnił funkcję opata klasztoru w Deczanach (1402/6), skąd został zaproszony na ziemie ruskie przez swego domniemanego „krewnego” metropolity Cypriana Cambłaka. W drodze do metropolii duchowny otrzymał wiadomość o śmierci metropolity kijowskiego⁷.

W latopisie Awraamki, komponowanym w latach 1460–70 w Smoleńsku, umieszczona jest rzekoma rozmowa Grzegorza Cambłaka z Witoldem. Metropolita miał zapytać wielkiego księcia litewskiego, dlaczego wyznaje wiarę katolicką, a nie prawosławie, na co Witold odpowiedział: jeśli metropolita chce nawrócić Witolda i wszystkich

⁵ I. Manswietow, *O trudach mitropolita Kipriana po cząsti bogosłużenija* [v:] „Pri-bawlenija k izdaniju tworienij swjatyh otcw w russkom pierwodie”, t. 29, 1882, kn. 1, s. 152-205, 413-495.

⁶ D. Obolensky, *A Philorhomaïos Anthropos: Metropolitan Cyprian of Kiev and All Russia (1375—1406)* [in:] „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 32, 1978, p. 96-97.

⁷ G. Podskalsky, *L'intervention de Grigorij Camblak, metropolitte de Kiev, au concile de Constance (Fevrier 1418)* [in:] „Revue des Études Slaves”, t. 70, 1998, n. 2, p. 290.

wiernych „ziemi Ladskiej” na prawosławie, to musi iść do Rzymu na dysput z papieżem i jego mędrkami. Jeżeli nie da rady przekonać papieża, wielki książę nawróci wszystkich mieszkańców swojej ziemi na katolicyzm. Dlatego Witold wysłał metropolitę wraz z bojarami do Rzymu⁸. Ta „rozmowa” była powtarzana w kolejnych latopisach.

Tym, że po przeniesieniu się do Władzimierza nad Kłazmą, a później Moskwy, metropolici kijowscy z końca XIII w. znajdowali się poza granicami swojej diecezji metropolitalnej, biskupi ziem wchodzących w skład Litwy i Korony Polskiej uzasadniali swoje prawo wyboru metropolity w Nowogródku, mimo sprzeciwów Konstantynopola. Obrady soboru metropolii odbywały się pod przewodnictwem Aleksandra Witolda. Grono biskupów zgromadzonych w Nowogródku ugruntowało wybór samodzielnego metropolity kijowskiego i krytykowało dotychczasowych metropolitów, którzy opuścili swoją metropolitalną diecezję. Sobór oskarżył patriarchów bizantyjskich i cesarzy o przekupstwo, symonię i kradzież skarbów kościelnych zabranych do Konstantynopola z kijowskiej katedry Sofii. Czas soboru w Nowogródku (wybór Grzegorza Cambłaka na metropolitę datuje się na 15 listopada 1415 r.) korespondował ze wspólnym listem Jagiełły i Witolda do papieża w sprawie nawrócenia prawosławnych i unii kościelnej z 18 października (list został odczytany na sesji soboru w Konstancji 22 listopada 1415 r.)⁹. Potwierdzenie zastrzeżeń co do wywiezienia skarbów można dostrzec w „gramocie duchownej”, czyli w testamencie Focjusza. Treść testamentu zawiera wzmiankę, że Focjusz został metropolitą przez przypadek: święcenia metropolity otrzymał po przybyciu do Konstantynopola z Amorei, o czym zdecydował cesarz Manuel, patriarcha Mateusz i synod. Focjusz przyznaje, że wielki książę (moskiewski) nakazał mu zabrać do Konstantynopola i na górę Athos otrzymane fundusze, srebrne i złote klejnoty¹⁰.

⁸ *Lietopis' Awraamki* (PSRL, t. XLIV), Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Uniwersiteta, Sankt-Petersburg 2018, s. 78.

⁹ *Acta Concilii Constanciensis*, Bd. II, p. 53.

¹⁰ Fotij, *Soczinienija: Kniga glagolemaja Fotios*, Indrik, Moskwa 2002, s. 350.

W historycznych narracjach metropolii kijowskiej w ciągu XVII i XVIII w. te dwa orędzia, które pojawiły się w Nowogródku (księcia i soboru biskupów prawosławnych z ziem Litwy i Korony Polskiej), były cytowane i kopiowane jako ważne dla tworzenia przeszłości metropolii kijowskiej. Listy były wpisywane do ksiąg Kormczych (sternicznych). Włączenie tych dokumentów do historycznych narracji podkreśliło trwałość metropolii z centrum w Kijowie. Opowieści o elekcji Grzegorza Cambląka i zarzuty wywiezienia z Sofii Kijowskiej skarbów kościelnych weszły do historycznych utworów zarówno autorów prawosławnych, jak i unitów. Oprócz rękopiśmiennych ksiąg Kormczych, listy ułożone w Nowogródku zostały zapisane w treści Liturgionu metropolitów kijowskich z lat 1540–50 (czasem mianowanego *Służebnikiem Izydora*, przechowywanego dziś w zbiorach Biblioteki Watykańskiej). List soboru w Nowogródku podpisali następujący hierarchowie: arcybiskup połocki i litewski Teodozjusz¹¹, Izaak z Czernihowa, Dionizjusz z Łucka, Herasym z Włodzimierza, Gelasiusz z Przemyśla, Sawastian ze Smoleńska, Choryton z Chełma i Eufemiusz z Turowa¹². Według orędzia, zgromadzeni w Nowogródku oparli tworzenie odrębnej metropolii na przykładach Bułgarii i Serbii, gdzie miejscowi władcy przyczynili się do oddzielenia się od centrum prawosławnego w Konstantynopolu. Seria reform Grzegorza Cambląka zbliżyła prawosławie ukraińskie i białoruskie do standardów ustalonych w tym czasie w Bizancjum, zwłaszcza w zakresie kaznodziejstwa. Kazania metropolity kijowskiego były kopiowane w licznych rękopiśmiennych zbiorach w ciągu XV i XVI ww.

Sobór w Nowogródku i wybór autokefalicznego metropolity kijowskiego wywołały falę niezadowolonia w Moskwie i Konstan-

¹¹ O Teodozjuszu wiadomo, że został wyświęcony przez Cypriana Cambląka, z którego rozkazu odwiedził Psków w 1395 r. w Wielki Post Piotrowy, kiedy przywiózł list od patriarchy. Patr.: *Pskowskije lietopisi* (PSRL, t. 5, wyp. 1), Iazyki sławianskoj kul'tury, Moskwa 2003, s. 25.

¹² Borg. Illir. 15, Apostolska biblioteka Watykanu, k. 434-436 zw.; *Russkaja istoriczeskaja biblioteka*, t. VI, Akademiya Nauk, Sankt-Petersburg, 1880, s. 309-314; *Akty Zapadnoj Rossii*, t. 1, Archeograficzeskaja Komissija, Sankt-Petresburg 1846, s. 35-37.

tynopolu, o czym świadczą orędzia i odrębne zapisy w latopisach. Patriarcha Józef II (1416–1439) zaapelował nawet do metropolity moskiewskiego Focjusza o przybycie do Konstantynopola w celu rozstrzygnięcia sprawy Cambłaka¹³. Odsunięty od godności Focjusz wspomina o możliwości uczynienia metropolitą jednego z uczestników soboru nowogródzkiego z poprzednich lat. Według twierdzenia Focjusza, wybór metropolity dla Litwy miał nastąpić po śmierci Cypriana. W swej encyklice Focjusz oskarżał arcybiskupa Teodozjusza o chęć zostania metropolitą kijowskim, mimo że jego kandydatura została odrzucona w Konstantynopolu. List Focjusza dostępny jest w dwóch rozbieżnych wersjach: w składzie latopisu i obszernego „dokumentu”. Ta ostatnia wersja, skompilowana za życia metropolity, została wpisana do zbioru kazań. W przeciwieństwie do obszernej wersji, zwięzła wersja w kronice stwierdza, że decyzja soboru została podjęta pod wpływem nocnego przywidzenia¹⁴. Odpowiadając na zjadliwe oskarżenia o symonię i łapówki, Focjusz zarzucał Teodozjuszowi próbę łapownictwa, którą odrzuciły władze w Konstantynopolu; wspomina się w encyklice również o usunięciu Cambłaka. Mniej znana jest druga encyklika Focjusza w sprawie Litwy, również wpisana w treść zbioru kazań metropolity. Ta druga encyklika najprawdopodobniej ułożona została po zgonie Grzegorza Cambłaka, kiedy odrzucony metropolita usiłował odzyskać władzę nad prawosławnymi Litwy i Korony. Metropolita napomina o pokorze i zwraca się do wielkiego księcia Witolda oraz prawosławnych o powrót władzy nad oddzielnymi biskupstwami. Przypuszczam, że taki list był ułożony na początku lat 1420¹⁵.

¹³ *Russkaja istoriczeskaja biblioteka...*, s. 359-360.

¹⁴ *Lietopis Awraamki...*, s. 78-79.

¹⁵ *Russkaja istoriczeskaja biblioteka*, s. 322-333; Fotij, *Soczinienija: Kniga glagole-maja Fotios...*, s. 115-130. Według postrzeżeń Jeleny Bielakowej, encykliki Focjusza były włączone w pouczenia dla prezbiterów w treści Kormczych ksiąg przepisanych na białoruskich i ukraińskich ziemiach: J. Bielakowa, *Cykły pouczeń swiaszczennikam w Kormczich zapadnorusskich redakcyj (publikacyja teksta)* [in:] „Slavistica Vilnensis”, Vol. 61, 2016, p. 187-255; pouczenia wydane wraz z tłumaczeniem ukraińskim: *Sobory Kyivskoi arkhieparkhii XV—XVIII stolit:*

W Kronice klasztoru Hustyńskiego (skompilowanej w latach 1630–40) wydarzeniom związanym z usunięciem Focjusza nadano groteskową postać. Wspomina się, że w 1414 r. metropolita postanowił zebrać daniny od księży i udać się przez Litwę do Konstantynopola, czemu sprzeciwił się Witold. Księżciu nie podobał się fakt, że Focjusz, zebrawszy daniny na swoich ziemiach, oddawał je innym krajom. Wściekły książę nakazał „obrabować metropolitę i pozwolić mu jechać do Moskwy w biedzie”¹⁶. Po streszczeniu listów z Nowogródka autor kroniki dodaje, że Grzegorz Cambłak został wysłany do Konstantynopola po błogosławieństwo z tymi posłaniami. Patriarcha Kallist, który chciał zakończyć niepokoje wśród prawosławnych, udzielił zatem Grzegorzowi błogosławieństwa na objęcie władzy w metropolii kijowskiej¹⁷. Wątpliwości co do informacji o wyjeździe Cambłaka do Konstantynopola budzi wspomniany w tekście patriarcha Kallist (Ksanfopulus), którego panowanie sięga 1397 r. W czasach Grzegorza Cambłaka i soboru w Nowogródku patriarchą był Eutymiusz II (1410–1416), a później Józef II.

1 stycznia 1418 r. władcy Litwy i Polski – Jagiełło i Witold – ponownie podnieśli kwestię unii, a także powitali z zadowoleniem wybór Marcina V na papieża i ogłosili przybycie „arcybiskupa lub metropolity całej Rosji” Grzegorza, który miał działać na rzecz zawarcia unii między Kościołami¹⁸. Kardynał Guillaume Fillastre datuje przybycie metropolity kijowskiego do Konstancji na 18 lutego 1418 r. W poselstwie uczestniczył Grzegorz Cambłak, którego przybycie na sobór zostało opisane w Kronice Ulricha Richenthala, zachowanej w kilku spisach. Znane są trzy źródła opisujące pobyt i przemówienie do soboru Grzegorza Cambłaka: kronika Ulricha

Dokumenty i materiały, upor. I. Skochylas, D. Syroid, I. Skochylas, UKU, Lviv 2022, s. 51–70. Druga encyklika wydana w: Fotij, *Soczinienija: Kniga glagolemaja Fotios...*, s. 223–242.

¹⁶ *The Hustynja Chronicle*, ed. O. Tolochko, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, Mass. 2013, p. 329.

¹⁷ *Ibid.*, p. 330.

¹⁸ *Codex epistolaris saeculi dcimi quinti*, ed. A. Lewicki, t. 2: 1382–1445, Acad. Literaris, Kraków 1891, p. 98–100 (n. 81).

Richenthala, łaciński dziennik soborowy Guillaume'a Fillastrea oraz zawarta w zbiorze z drugiej połowy XVI w., który posiadał Jozafat Kuncewicz, cyryliczna wersja przemówienia metropolity.

Kronika Ulricha Richenthala została stworzona już po soborze w Konstancji. To budzi wątpliwość co do prawdziwości jej treści. Do tej pory zachowało się kilka spisów tego niemieckojęzycznego pamiętnika, ostatnio opracowanych i opublikowanych w formie konkordancji. Wersje opisu przybycia Cambłaka do soboru zawierają rozbieżności. W związku z przyjazdem Grzegorza Cambłaka kronika podkreśla, że arcybiskup kijowski przybył na sobór z własnej woli, z woli patriarchy Konstantynopola i „ziem greckich”, pomimo oświadczenia wygnanego metropolity Focjusza o ekskomunice Cambłaka, ponieważ został wybrany bez pozwolenia i święceń w Konstantynopolu: kiedy Grzegorz Cambłak przybył do Konstantynopola, aby otrzymać święcenia kapłańskie, został wydalony i ekskomunikowany¹⁹. Jednak takie stwierdzenie – jedyne znane – pochodzi od osoby zaangażowanej.

Wbrew treści łacińskojęzycznego dziennika soboru, w kronice Richenthala przybycie metropolity do Konstancji datuje się na 25 stycznia 1418 r. Według tego źródła duchowni pocztu metropolity mieli długie czarne włosy i brody. Taki wygląd prawosławnych hierarchów nie odpowiadał łacińskim zwyczajom duchownych, którzy regularnie obcinali włosy. Kontrowersje dotyczące długich bizantyjskich bród i włosów pojawiały się na łamach pism polemicznych między bizantyjczykami a katolikami od wczesnego średniowiecza. Świadectwem wyjątkowego znaczenia brody dla duchowieństwa prawosławnego była sprawa patriarchy Joazafa Koki, pół wieku po soborze w Konstancji, kiedy sułtan postanowił ukarać patriarchę za odmowę pobłogosławienia małżeństwa Jerzego Amirtutza z wdową po ostatnim łacińskim księciu Aten, Franco Acciaiuoli. Rozwścieczony sułtan nakazał obcięcie brody patriarchy, co spowodowało, że duchowny popadł w depresję i próbował odebrać sobie życie (10 kwietnia 1463). Jozaf wskoczył do stawu w pobliżu swojej

¹⁹ *Russkaja istoriczeskaja biblioteka...*, s. 315-356; F. Thomson, *Gregory Tsamblak – The Man and The Myth* [w:] „Slavistica Gandensia”, Vol. 25, nr 2, 1998, s. 70.

rezydencji, kościoła Dziewicy Pammakaristos w Konstantynopolu. Jednak patriarchę udało się uratować²⁰. Jako brodaci mężczyźni przedstawieni są duchowni i świeccy w iluminacjach rękopisu Kroniki Richenthala, gdzie wierni ubrani są w orientalne stroje.

Według kroniki, w orszaku arcybiskupa kijowskiego było ośmiu biskupów i ośmiu prezbiterów. Jeśli weźmiemy pod uwagę orędzie soboru w Nowogródku, to ta liczba biskupów pokrywa się z liczbą sygnatariuszy wyboru Cambląka na metropolitę, jednak w Awlendorfskiej wersji kroniki Ulricha Richenthala wspomniano pięciu biskupów. Z wersji tej wynika, że biskupi reprezentowali ziemie ukraińsko-białoruskie Litwy, a nawet Smoleńsk, anektowany przez Witolda. Ponadto w orszaku z Litwy znaleźli się „Tatarzy i Turcy, którzy należeli do wiary mahometańskiej”. Niemiecki autor skupił się na szczegółowym opisie naczyń kościelnych podczas wyprawy prawosławnej: twierdzi, że kielich Eucharystii był podobny do kielicha katolików²¹. Kompilator kroniki miał stronniczy stosunek do materiałów do przygotowania darów świętych, co generalnie świadczy o błędnym traktowaniu prawosławnej Eucharystii. Opisując przebieg nabożeństwa i sprzęt liturgiczny, autor zwrócił uwagę na stojący na ołtarzu wysoki kufel, napełniony winem, piwem albo miodem²².

W dzienniku Guillaume'a Fillastrea z opisem soboru w Konstancji znajduje się mowa Grzegorza Cambląka, „metropolity całej Rusi, który przybył z sześcioma prezbiterami”. Przemówienie zostało wygłoszone podczas osobistej audiencji papieża Marcina V w obecności „króla rzymskiego” Zygmunta²³, arcybiskupa gnieźnień-

²⁰ H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Harvard University, Dumbarton Oaks 1978.

²¹ U. Richental, *Die Chronik des Konziles von Konstanz*. (Kritische digitale Edition aller drei Fassungen Freiburg. Retrieved from MGH DE, 1 <https://edition.mgh.de>). Freiburg 2019, p. 82.1, 284.1a, 284.1b, AK 288; U. Richental, *Chronik des Konstanzer Konzils, 1414–1418*, Friedrich Bahn Verlag, Konstanz 1984.

²² L. R. Loomis, *The Council of Constance: The Unification of the Church*, Columbia University Press, New York 1961, p. 177.

²³ L.R. Loomis, *The Council of Constance...*, p. 174. *Acta Concilii Constanciensis...*, Bd. II, p. 164-167.

skiego i biskupa płockiego. Przemówienie Cambłaka w tłumaczeniu na łacinę odczytał poseł z Czech Maurycjusz Rwaczka. Dziennik Fillastrea przekazuje, że arcybiskup, wszedłszy do sali soborowej, skłonił się trzy razy i oświadczył, że to Bóg skłonił go do porzucenia długiej schizmy i przyłączenia się do Kościoła Rzymskiego, na czele z papieżem, prawdziwym wikariuszem Chrystusa. Cambłak przyznał, że chętnie przystąpi do unii, ponieważ widział niepokoje, jakie wywołała schizma. Dlatego radość otacza wszystkich mieszkańców ziem ruskich. Metropolita podkreślił, że od dawna czekał na tę unię, jak i najbardziej chrześcijański król Polski i jego brat wielki książę litewski Witold, licząc na liczne nawrócenia. Arcybiskup podkreślał, że chętnie namawia do unii Rusinów, wśród których jest wielu takich, pragnących połączenia:

a więc wspomniani najznakomitsi panowie proszą z modlitwą, posyłając mnie tak daleko, abym przyszedł do stóp waszych świętych przy tak znaczącej okazji... i zdobył opiekę Waszej Świątobliwości poprzez stworzenie unii między Kościołem Wschodnim a Kościołem Rzymskim. [...] Jak Zbawiciel Jezus Chrystus przez swoje cierpienie zjednoczył swoją wysoką istotę z ludzką, tak też powinni być zjednoczeni ludzie, aby oba te narody, wielkie i jasne w przeszłości, mogły opuścić schizmę. [...] Mój najznakomitszy pan, cesarz Konstantynopola, patriarcha i lud chrześcijański tych ziem, przemawiają poprzez przesłanie. Jedność Kościoła powinna się urzeczywistnić przez zwołanie soboru, na którym prawnicy powinni pogodzić różnice w wierze.

W przemówieniu Cambłaka znalazły się tradycyjne łacińskie gratulacje dla papieża jako spadkobiercy apostoła Piotra: „papież jest nie tylko naśladowcą wikariusza Chrystusa Piotra, miejsca którego pilnuje, ale także świętego nauczyciela apostoła Pawła, którego pracy w sprawie nawracania ludzi na wiarę chrześcijańską jest świadom, dlatego Cambłak prosi, aby wysłać do jego metropolii legata, który przyciągnie lud do unii z Kościołem, który jest Matką”²⁴. Ten fragment ze wzmianką o apostołach był również istotny ze względu na fakt, że Cambłak skomponował kazania poświęcone apostołom.

²⁴ H. Finke, *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzil*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 1889, s. 238-240.

Uważa się, że propozycja zwołania odrębnego posiedzenia w celu omówienia różnic między wyznaniem mogła skłonić papieża do przerwania soboru w Konstancji, ponieważ czteroletnie sesje trwałyby jeszcze kilka lat. Papież Marcin V, jak zauważył Wilhelm de Vries, zdając sobie sprawę z determinacji Greków w negocjacjach, zaproponował zorganizowanie oddzielnego soboru we Włoszech²⁵. Po przemówieniu Cambląka zostały odczytane orędzia króla Jagiełły i Witolda; metropolita uhonorował papieża, całując jego stopy, ręce i usta.

Muriel Heppel zbadała mowę Cambląka zachowaną w kodeksie rękopiśmiennym Jozafata Kuncewicza. Badaczka stwierdza, że nie ma zbieżności między przemówieniami w dzienniku Fillastrea a zbiorem Kuncewicza²⁶. Ukraińska wersja przemówienia metropolity w Konstancji (*Grzegorza arcybiskupa Kijowskiego i Wszzechrusi Słowo pochwalne we Florencji i Konstancji*) zachowała się w jednym rękopisie z drugiej połowy XVI w. Retoryka przemówienia zawiera charakterystyczne dla narracji koncyliarystów stwierdzenie o ostatecznej potrzebie zjednoczenia Ciała Kościoła: metropolita pisze o Ciele podzielonym, które należy zjednoczyć. Wspomniany jest również wizerunek baranka (*Agnus Dei*), który od wczesnego średniowiecza rozpowszechnił się w ikonografii i praktykach liturgicznych Zachodu, a został zanegowany przez Bizantyjczyków²⁷. Przyczyny zaprzestania wysiłków zmierzających do utworzenia związku upatruje się w nagłej śmierci metropolity kijowskiego. Nowe dążenie ku unii z Rzymem zainspirował zupełnie inny utwór Cambląka, jego kazanie pt. *Słowo pochwalne Eutymiuszowi Tyrnowskiemu*. Nazarij Zatrorski wyraźnie pokazał, że to kazanie oddziaływało na kształtowanie się *Listu metropolity-elekta Mizaela do papieża Sykstusa IV* w sprawie zawarcia unii metropolii kijowskiej

²⁵ W. De Vries, *Rym i patriarkhaty Skhodu*, UKU, Lviv 2019, s. 79.

²⁶ M. Heppel, *New Light on the Visit of Grigori Tsamblak to the Council of Constance* [in:] *The Orthodox Church and the West*, ed. by D. Baker, Basil Blackwell, Oxford 1976, p. 223-229.

²⁷ Yu. Peleshenko, *Rozvytyk ukrainskoi oratorskoi ta ahiohrafichnoi prozy kintsia XIV – pochatku XVI st.*, Naukova dumka, Kyiv 1990, s. 117-118.

z Rzymem²⁸. List Mizaela z 1476 r., podpisany przez przedstawicieli elity Litwy, jest niezwykle rozległy i oddziaływał na następne unijne inspiracje w czasach Aleksandra Jagiellończyka. Zestawienie przemówienia metropolity z innymi źródłami pozwala odrzucić niektóre dotychczasowe twierdzenia o konflikcie Cambłaka i Konstantynopola, który miał spowodować ekskomunikę metropolity. W Konstancji metropolita kijowski pozycjonuje się jako przedstawiciel Konstantynopola, występuje z propozycją kontynuacji obrad w sprawie połączenia kościołów, co było programowym warunkiem dla zawarcia unii ze strony patriarchatu. Wizyta do Konstancji oznaczała wejście prawosławnej metropolii w epokę koncyliarizmu. Kontynuacja pertraktacji o unię trwała podczas posiedzeń soborów w Bazylei, Ferrarze i Florencji. Historia obrania niepodległego metropolity kijowskiego dla ziem Korony i Litwy, wpisana do historiografii białorusko-ukraińskiej w XVII w., miała podkreślać jej odrębność.

References

- Acta Concilii Constanciensis*, ed. H. Finke, t. II, Regensberg'schen Buchhandlung, Münster 1923.
- Akty Zapadnoj Rossii*, t. 1, Archeograficzeskaja Komissija, Sankt-Petresburg 1846. Apostolska biblioteka Watykanu, Rkps. Borg. Illir. 15.
- Belting H., Mango C., Mouriki D., *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Harvard University, Dumbarton Oaks 1978.
- Bielakowa J., *Cykly pouczenij swiaszczennikam w Kormczich zapadnorusskich redakcyj (publikacyja teksta)* [in:] „Slavistica Vilnensis”, Vol. 61, 2016, p. 187–255.
- Codex epistolaris saeculi dcimi quinti*, ed. A. Lewicki, t. 2: 1382-1445, Acad. Literarum, Kraków 1891.
- Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae (1376-1430)*, col. A. Prochaska, Academ. Literarum, Kraków 1882.
- De Vries W., *Rym i patriarkhaty Skhodu*, UKU, Lwów 2019.

²⁸ N. Zatorskyi, *Zapozychennia iz tvoriv mytropolyta Hryhoriia Tsamblaka do “Poslannia Mysaila do papy Syksta IV”* [v:] “Ukrainskyi istorychnyi zhurnal”, no 2, 2022, s. 139-149.

- Finke H., *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzil*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 1889.
- Fotij, *Soczinienija: Kniga glagolemaja Fotios*, Indrik, Moskwa 2002.
- Grabski A., *List Władysława Jagiełły i Witolda do soboru w Konstancji (1417)* [w:] „Nasza przeszłość”, t. 25, 1966, s. 281-284.
- Heppel M., *New Light on the Visit of Grigori Tsamblak to the Council of Constance* [in:] „The Orthodox Church and the West”, ed. by D. Baker, Basil Blackwell, Oxford 1976, p. 223-229.
- Lietopis' Awraamki* (PSRL, t. XLIV), Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Uniwersiteta, Sankt-Petersburg 2018.
- Loenertz R.-J., *Les dominicains byzantines Théodore et André Chrysobergès* [in:] “Archivum fratrum praedicatorum”, vol. 9, 1939, p. 5-61.
- Loomis L.R., *The Council of Constance: the Unification of the Church*, Columbia University Press, New York 1961.
- Manswietow I., *O trudach mitropolita Kipriana po czasti bogosluženija* [v:] Pri-bawlenija k izdaniju tworijenij swjatyh otcew w russkom pierewodie, t. 29, 1882, kn. 1, s. 152-205, 413-495.
- Meyendorff J., *Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies*, Yonkers, New York 1996.
- Obolensky D., *A Philorhomaïos Anthropolos: Metropolitan Cyprian of Kiev and All Russia (1375—1406)* [in:] “Dumbarton Oaks Papers”, vol. 32, 1978, p. 96-97.
- Sebastian K., *Byzanz und das Konstanzer Konzil (1414-1418): Beobachtungen zur griechischen Präsenz und zur vorkonziliaren Korrespondenz Sigismunds und Manuels II* [in:] „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, 67, 2018, s. 43-64.
- Peleshenko Yu., *Rozvytyk ukrainskoi oratorskoi ta ahiohrafichnoi prozy kintsia XIV – pochatku XVI st.*, Naukova dumka, Kyiv 1990.
- Podskalsky G., *L'intervention de Grigori Camblak, metropolite de Kiev, au concile de Constance (Fevrier 1418)* [in:] „Revue des Études Slaves”, t. 70, 1998, n. 2.
- Pskovskije lietopisi* (PSRL, t. 5, wyp. 1), Jazyki sławianskoj kultury, Moskwa 2003.
- Richental U., *Chronik des Konstanzer Konzils, 1414-1418*, Friedrich Bahn Verlag, Konstanz 1984.
- Richental U., *Die Chronik des Konziles von Konstanz* (Kritische digitale Edition aller drei Fassungen Freiburg. Retrieved from MGH DE, 1 <https://edition.mgh.de>). Freiburg 2019.
- Russkaja istoričeskaja biblioteka*, t. VI, Akademija nauk, Sankt-Petersburg 1880.
- Sobory Kyivskoi arkhieparkhii XV-XVIII stolit: Dokumenty i materialy*, upor. I. Skochylas, D. Syroid, I. Skochylas, UKU, Lviv 2022.
- The Hustynja Chronicle*, ed. O. Tolochko, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, Mass. 2013

Thomson F., *Gregory Tsamblak – The Man and The Myth* [w:] „Slavistica Gandensia”, Vol. 25, nr 2, 1998.

Zatorskyi N., Zapozychennia iz tvoriv mytropolyta Hryhoriia Tsamblaka do “Poslannia Mysaila do papy Syksta IV” [v:] “Ukrainskyi istorychnyi zhurnal”, no 2, 2022, s. 139-149.

Natalia Drobiazko

National Preserve 'Hetman's Capital' Baturin, Ukraine

ORCID: 0000-0001-6955-7112

Пилип Орлик. Шлях гетьмана. Батурин

Pylyp Orlyk. Hetman's Way. Baturyn

Abstract

Pylyp Orlyk was a Ukrainian politician, statesman, military commander, general scribe, hetman-in-exile, poet, and publicist. He formed his political views in the town of Baturyn, along with Ivan Mazepa. The article aims to reveal Pylyp Orlyk's period of life and activity when he stayed in Baturyn, and present archaeological research into his estate there. The archival documents and archaeological finds confirm the article's theses.

The research methodology is based on general scientific, historical, and comparative methods, which fully correspond to the purpose of the research. As a result, Pylyp Orlyk's stay in the hetman's capital is described based on archival and archaeological evidence. This study will be helpful to historians and local historians interested in the history of the Hetmanship, as the given historical facts shed light on an important stage in the life of Hetman Pylyp Orlyk.

Keywords: Ivan Mazepa, Pylyp Orlyk, Baturyn, Hetman region.

Батурин є уособленням боротьби української держави за свою незалежність. Упродовж 53-х років столицею козацької держави було саме це місто. Воно сформувало відомих українських гетьманів, борців за вільну й незалежну державу: Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, Івана Мазепу, Пилипа Орлика та Кирила Розумовського. У статті ми зупинимось на постаті Пилипа Орлика та проаналізуємо його життя і діяльність у гетьманській столиці.

Пилип Орлик (1672–1742) – український державний і політичний діяч, поет, публіцист, генеральний писар, гетьман,

упорядник „Договорів і Постановлень прав і вольностей Війська Запорізького”, автор єдиного збереженого гетьманського щоденника. Його політичні погляди сформувалися в гетьманському Батурині, у середовищі гетьмана Івана Мазепи. Підтвердженням цього є архівні документи та археологічні знахідки, які наведені в статті. **Метою** статті є розкрити період життя і діяльності Орлика в гетьманській столиці та представити сучасні археологічні дослідження його садиби в Батурині.

1.

У Батурині в роки гетьманування Мазепи тривала розбудова української державності. Козацька старшина, довірені особи гетьмана, його близьке оточення поступово формували ідеї правової держави. Серед однодумців Мазепи був і Орлик, який майже 10 років (від 1699 до 1708) жив і працював у Батурині. Тут зустрів своє кохання, облаштував садибу, тут у його родині народжувалися діти. Саме тут, завдяки своїм інтелектуальним здібностям, він швидко піднімався кар’єрними сходами та сформувався як визначний політичний діяч.

Уперше до Батурина Орлик приїздить у 1698 р. на весілля небожа гетьмана Мазепи Івана Обідовського та доньки генерального писаря Василя Кочубея Ганни. У цей час Орлик обіймав посаду консисторського писаря Київської митрополії. Пишне вінчання відбувалося в Троїцькому соборі. Вінчав молоде подружжя митрополит Стефан Яворський, який виголосив весільну промову „Виноград Христов”. У той час на весіллях гетьманської рідні та генеральних старшин проголошувалися численні вітальні промови та панегірики. Орлик, який не тільки навчався разом із Обідовським, а й був його добрим товаришем, подарував подружжю свій новий панегірик „Hippomenes Sarmaski” („Сарматський лев”), де прославляв шляхетну гідність молодого. Написаний польською мовою, цей твір був надрукований окремим виданням у друкарні

Кієво-Печерської лаври 1698 р. Єдиний відомий на сьогодні примірник панегірика зберігається в бібліотеці Люблінського католицького університету.

Саме в Батурині в день весілля Орлик познайомився зі своєю майбутньою дружиною – донькою полтавського полковника Павла Герцика Ганною, з якою взяв шлюб 23 листопада 1698 р. Підтвердження цьому знаходимо у праці В. Модзалевського „Малоросійський родословник”: „Ганна Герцик одружена з Пилипом Орликом”¹. Цей шлюб увів його до кола козацької аристократії Гетьманщини, серед якої родина Герциків посідала помітне місце.

У 1699 р. подружжя Орликів переїздить з Полтави до Батурина. Орлик стає старшим військовим писарем Генеральної військової канцелярії й оселяється разом із молодією дружиною в гетьманській резиденції. Гетьман Мазепа, який був непересічною особистістю, інтелектуалом, філософом, не міг не звернути уваги на молодого ерудованого інтелектуала-службовця. У 1702 р. Мазепа призначає 30-літнього Орлика реєнтом Генеральної канцелярії, тобто керівником усіх канцеляристів – про це написав Самійло Величко, який був військовим канцеляристом, жив і працював в Батурині в один період з Орликом, у своєму фундаментальному історичному „Літописі”: „Пилип Орлик, реєнт тодішньої військової канцелярії, новіціантом будучи, хоча і мудрий був чоловік, однак ще не призвичаївся був досконало до управління всяких справ військових писарських”².

Посада старшого військового канцеляриста стояла досить високо в тогочасній козацькій ієрархії і добре оплачувалася. До обов’язків канцеляриста Генеральної військової канцелярії входили: підготовка текстів гетьманських універсалів та листів, діловодство, ведення та впорядкування архіву. Переконливим аргументом є лист Орлика, написаний в Батурині 17 січня

¹ V. L. Modzalevskiy, *Malorosiiskiy Rodoslovyk*, t. 1 A-D, Kyiv 1908, s. 272.

² *Litopys Samiila Velychka*, upor. H. Boriak, T. Tairova-Jakovlieva, Klio, Kyiv 2020, s. 842.

1707 р., який зберігається в Центральному державному історичному архіві України, у фонді № 51 „Генеральна військова канцелярія”. Лист в архіві зберігся в копії (місцезнаходження оригіналу встановити не вдалося). На сьогодні це перший відомий лист, який Орлик написав у гетьманській столиці від свого імені³.

У шлюбі Пилип та Ганна Орлик мали восьмеро дітей, троє з них народилося в Батурині. Про народження дітей Орлик вказує в „Діаріуші” за 1724 рік.

Старший син Григорій народився 20 листопада 1702 р. Згідно з його хресною посвідкою, яка зберігається у приватному архіві замку Дентевіль (Франція), таїнство хрещення проходило в Батуринській Миколаївській церкві. Хрещеними батьками стали гетьман Мазепа та дружина генерального судді Кочубея – Любов Федорівна (тут і далі подаємо за працею Валентини Соболю „Антропология родинної пам’яті і філософія витривалості”, яка подає текст за рукописом „Діаріуша” Пилипа Орлика):

Hrehory Piotr syn mój urodził się w Baturynie w nocy ze szrody na czwartek 1702 roku 20 Nowembra VS bez bytności mojej kiedym był ordynowany na Comissią do Swirska. Okrzczony powrotem moim tegoż roku 21 Decembra. Trzymali go do Krztu s[więtej] p[anięci] J[ego] W[ielebność] J[ego] M[ość] Pan Jan Mazepa Hetman Wojsk Zaporozkich, Kawaler s[więtego] Andrzeja Apostoła, z J[iey] M[ościa] Panią Lubowią Koczubeiową Sędzią Generalną⁴.

У 1704 р. народився Михайло, його хрещеними батьками стали генеральний суддя Черниш та дружина генерального писаря Тетяна Савичева:

Michał syn mój urodził się w Baturynie w nocy ze szrody na czwartek o godzinie trzeciej 1704 roku 29 July. Okrzczony w tymże roku 30 Septembra, miał

³ Centralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy (Kyiv) (CDIAK), f. 51, op. 3, spr. 214, ark. 1–2 (kopija).

⁴ V. Sobol, *Antropolohia rodynnoi pamiaty ta filozofia vytrymky* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 7, Warszawa 2020, s. 22.

go trzymać do Krztu s[więtej] p[amięci] J[ego] W[ielebność] J[ego] M[ości] Pan Hetman Mazepa z J[ey] M[ością] Panią Załęską Połkownikową Łubeńską, za powrotem z Campanii, którąśmy na ten czas mieli, ale kiedy był in periculo śmierci tenże Syn mój, okrzyczono go w niebytności moiej, ktore[go] trzymali do Krztu J[ego] M[ości] Pan Jan Czernisz teraz Sędzia Generalny Wojsk Zaporozskich z J[iey] M[ością] Panią Tatianą Sawiczową, Pisarową Generalną. Urodził się na Łonie moim⁵.

У грудні 1707 р. в родині народилась донька Варвара, яку до хреста тримав Мазепа та Ганна Обідовська:

Barbara Corka moja urodziła się w Baturynie na Łonie moim, w niedziele o godzinie jedynastej 1707 roku 7 xbris [decembris] VS. Okrzyczona 1708 roku 4 Januarij, trzymał ją do Krztu s[więtej] p[amięci] J[ego] W[ielebność] J[ego] M[ości] Pan Hetman Mazepa z J[iey] M[ością] Panią Anną Obidowską, Stolnikową i Połkownikową Nizyńską⁶.

Мешкала родина в Батурині у власній садибі, про що є документальна згадка в описі Батурина 1760 р.: „...місце пuste зрадника Орлика навпроти місця зрадника Фрідріха”⁷.

Орлик був довіреною особою та головним помічником у гетьманському оточенні. Він був утаємничений у всі справи гетьмана Мазепа. Саме Орлик у 1706–1707 рр. шифрував таємні листи до княгині Ганни Дольської, яка виконувала роль посередника між Мазепою та польським королем Станіславом Лещинським.

Лещинський активно вів таємні переговори з гетьманом Мазепою та Орликом щодо об’єднання держав на умовах Гадяцького договору 1658 р. та обговорював спільну боротьбу проти московського царства. Підтвердження знаходимо в листі Орлика до Стефана Яворського: „У 1705 році, коли Мазепа обозом під

⁵ Ibidem, s. 22–23.

⁶ Ibidem, s. 23.

⁷ S. I. Dehtiarov, *Malovidomyi opys m. Baturyn 1760 r.* [v:] „Sumskiyi istoryko-arkhivnyi zhurnal z istorii ta arkhivoznavstva Ukrainy”, red. kol. Vasyliiev A. V., Barvynskiyi A. O., Boriak H. V. ta in., Sumskiyi derzhavnyi uniwersytet; Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti, nr VIII–XIX, Sumy 2010, s. 232.

Замостям стояв, підсланий був до нього таємно від Станіслава Лещинського з Варшави з таємними чудовими пропозиціями Франциск Войський...”⁸.

У вересні 1707 р. гетьман доручив Орлику скласти взаємну присягу вірності, яку він виголосив у Києві, у своєму будинку:

Мазепа поцілував хреста із животворящим деревом, що лежав перед ним. А до мене повернувшись, сказав такі слова: „Покладаюся я на тебе кріпко і сподіваюся, що а ні совість твоя, а ні цнота, а ні поштивість, а ні вроджена кров шляхетська, не допустить тобі, аби мене, пана й благодійника свого, зрадив, однак для ліпшої надії, щоб я до твоєї вірності найменшого не мав сумніву, як я присягнув, так і ти присягни мені перед тим таки розп’яттям на животворящим дереві Христовім, що мені дотримаєш вірності своєї та секрету”⁹.

Загарбницька політика Росії щодо України має глибоке коріння. Проводячи паралелі між гетьманською добою і сучасною Україною, слід зазначити, що в період Гетьманщини українці так само ревно відстоювали своє право на незалежну державу, як і сьогодні. Промовистим прикладом є Батуринська трагедія. На початку XVIII ст. гетьман Мазепа обрав європейський шлях і став жертвою московських загарбників. У листопаді 1708 р. московити спалили, знищили, зрівняли з землею, убивши все місцеве населення, гетьманський Батурин. Сучасний український історик-мазепознавець Сергій Павленко зазначає: „Розправившись з козаками і сердюками, стрільці, драгуни з ненавистю накинулися на беззахисних і беззбройних людей похилого віку, жінок і дітей – рубали голови, кололи груди...”¹⁰. Причиною такої нелюдської розправи було прагнення гетьмана Мазепи звільнитися з-під російського ярма. Жажливі події отримали в історії назву „Батуринська трагедія” і саме тоді Європа

⁸ *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh*, upor. Serhii Pavlenko, „Kyievo-Mohylianska akademiia”, Kyiv 2008, s. 346.

⁹ *Ibidem*, s. 354.

¹⁰ S. Pavlenko, *Zahybel Baturyna 2 lystopada 1708 roku*, rozdz. IV *Perehovory*, „Ukrainska vydavnycha spilka”, Kyiv 2007, s. 69.

здригнулась від звірств московитів у Батурині, як сьогодні від Бучі, Ірпеня, Маріуполя, Ізюма...

Після Полтавської битви 1709 р. Мазепа змушений був емігрувати. За ним пішло близько 5 тисяч козаків та провідна старшина, серед якої був і генеральний писар Орлик, його дружина, діти й родичі Герцики. Усі мазепинці були змушені постійно уникати переслідувань російськими агентами. Як і сьогодні, першим українським емігрантам дали прихисток за кордоном.

2.

У Батурині збереглися пам'ятки історії та архітектури II половини XVII – початку XIX ст. З метою їх збереження та вивчення в 1993 р. створено Національний заповідник „Гетьманська столиця”. Колектив заповідника вивчає та популяризує особистість і діяльність Орлика, займається комплектуванням фондової колекції, присвяченої цьому гетьманові. Зауважимо, що оригінальних речей, які б належали Орлику чи його родині, у музейному фонді України не знайдено. І це ще один результат нищівної політики Московії впродовж століть.

Де кілька років ми намагалися ідентифікувати точне місце проживання родини Орликів в Батурині. У 2014 р. місцеві жителі випадково знайшли кахлю, а історики заповідника встановили, що це родинний герб Орликів „Новина”. Саме ця знахідка вказала на місце садиби Орлика. Улітку 2017 р. розпочалися її археологічні дослідження. А наступний рік приніс довгоочікуваний результат – підтверджено, що це територія садиби Орлика. Серед археологічних знахідок була виявлена інша кахля з гербом Орликів та ініціалами „F. O.”. Зображення гербів на кахлях, що розміщувались у спорудах, не було рідкісним явищем і перш за все свідчило про право власності власника герба на об'єкт, у декорі якого він був уміщений. Найвірогідніше такі кахлі виготовлялися в Батурині за індивідуальним замовленням.

Тепер ми знаємо, що генеральний писар мешкав у Батурині у великому одноповерховому зрубному будинку на кілька кімнат. Про значні розміри покоїв свідчать великі кахляні печі. Археологи припускають, що ці печі були споруджені в 1707–1708 рр. Це були розкішні печі, у своїй основі вони становили 2х2 метри, а у висоту сягали понад 3 метри. Печі були обличковані полив'яними і теракотовими кахлями¹¹.

Археологи знайшли залишки згорілих дерев'яних конструкцій зовнішніх і внутрішніх стін – колод, дощок і опорних стовпів. Поки що досліджено лише частину будинку Орлика в Батурині. Цю пам'ятку необхідно всебічно вивчити і музеєфікувати, адже вона – єдине в Україні меморіальне місце, безпосередньо пов'язане з видатною особистістю.

Отже, Орлик у Батурині сформувався як видатний політичний і державний діяч. Українська справа була істинним змістом життя цього, безперечно, видатного державника. Кульмінаційним моментом політичної діяльності Орлика стала написана ним Конституція української держави (1710), ідеї створення якої зароджувалися саме в гетьманській столиці. А питання звільнення „козацької нації” з-під російського ярма звучали у європейських країнах у XVIII ст. завдяки Пилипу Орлику та його сину Григорію.

References

- Modzalevskyi V. L., *Malorosiiskyi Rodoslovnnyk*, t. 1 A-D, Kyiv 1908.
- Litopys Samiila Velychka*, upor. H. Boriak, T. Tairova-Jakovlieva, Klio, Kyiv 2020.
- Centralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy (Kyiv) (CDIAK), f. 51, op. 3, spr. 214, ark. 1–2 (kopija).
- Sobol V., *Antropolohia rodynnoi pamiaty ta filosofia vytrymky* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. *Walentya Sobol*, nr 7, Warszawa 2020, s. 13–29.
- Dehtiariov S. I., *Malovidomyi opys m. Baturyn 1760 r.* [v:] „Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal z istorii ta arkhivoznavstva Ukrainy”, red. kol. Vasyliiev A. V.,

¹¹ Z. Kohut, V. Mezentsev, J. Sytyi, *Rozkopky u Baturyni 2017. Rekonstrukciia herba Pylypa Orlyka*, Toronto 2018, s. 20.

- Barvinskyi A. O., Boriak H. V. ta in., Sumskyi derzhavnyi uniwersytet; Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti, nr VIII–XIX, Sumy 2010.
- Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh*, upor. Serhii Pavlenko, „Kyievo-Mohylianska akademiia”, Kyiv 2008.
- Pavlenko S., *Zahybel Baturyna 2 lystopada 1708 roku, rozd. IV Perehovory*, „Ukrainska vydavnycha spilka”, Kyiv 2007.
- Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi J., *Rozkopky u Baturyni 2017. Rekonstrukciia herba Pylypa Orlyka*, Toronto 2018.

Dawid Bzorek

University of Warsaw, Poland

ORCID: 0000-0002-6549-2873

Antropologia wojny w dzienniku Filipa Orlika z lat 1720–1723

The Anthropology of War in the 1720–1723 Manuscript of Pylyp Orlyk

Abstract

The article presents the prominent public figures in Pylyp Orlyk's *Diariusz podróżny* [Travel diary]. Elements of war and fear can be found in the fate of Pylyp Orlyk and his family. The author presents a hermeneutical analysis of the text, emphasising the hetman's private life, which is inextricably linked to his military affairs and difficult international diplomacy. The lost war with Peter I had a colossal effect on the life of Pylyp Orlyk and his family. The research revealed that Pylyp Orlyk wanted to liberate the areas of the Left and Right Banks from the Russian yoke, which in the eighteenth century brought unimaginable losses to the Ukrainian nation.

Keywords: anthropology, Pylyp Orlyk, diary, *diariusz podróżny*, war.

Wydawałoby się, że lata 1720–1723 są oddalone w czasie od prawdziwego piekła wojny lat 1708–1709, gdy w bitwie pod Połtawą zostały rozbite zastępy Szwedów przez armię Piotra I. Jednakże tak się wydaje tylko na pierwszy rzut oka. Dlatego też celem tego artykułu jest uważna analiza antropologii wojny – czyli wojny, która trwa dalej i nabiera coraz to nowych wymiarów dyplomatycznych oraz ma wpływ na człowieka. Antropologia wojny ma miejsce również w losie Filipa Orlika i jego rodziny. Zadaniem tego artykułu jest przedstawienie hermeneutycznej analizy tekstu z zaakcentowaniem również życia prywatnego, które u hetmana jest nierozzerwalnie powiązane z jego sprawami wojskowymi i wielką dyplomacją międzynarodową.

Duch wojskowości można odnaleźć już nawet na poziomie edytorskim, gdyż w pierwszym wydaniu z 1936 roku Jan z Tokar Tokarzewski w dedykacji do wydania początkowej części diariusza Orlika napisał takie słowa: „Dedykuje się pamięci niezapomnianemu w historii Ukrainy pierwszemu marszałkowi Polski Józefowi Piłsudskiemu”¹, co podkreśla, że diariusz nie jest tekstem opisującym zwykłe życie Orlika *sensu stricte*, ale jest czymś więcej. Jest zapiskiem wielkiej walki o wyzwolenie ziem ukraińskich spod panowania Piotra I i odbudowanie silnego państwa ukraińskiego. Cały dziennik Filipa Orlika mieści w sobie opis losów ludzi związanych z wojną. Jest tutaj przedstawiona wielka dyplomacja – dziennik jest lustrem, w którym odbija się Orlik oraz jego praca na rzecz odzyskania wolności przez Ukraińców. Tę pracę widział on w kontekście ścisłych związków Ukrainy z cywilizowanym światem – Europą i dlatego właśnie korespondował z wielmożnymi, takimi jak m.in. Karol XII. Z czasem jego najbliższym pomocnikiem i kontynuatorem jego spraw został chrześniak Iwana Mazepy – starszy syn Hrehor Orlik. Los był przychylny do Hrehora, który w przyszłości został feldmarszałkiem Ludwika XV, a następnie zginął jako bohater Francji. Warto zaznaczyć, że to właśnie on był najbardziej zaangażowany w sprawie polityczne i dyplomatyczne² ojca, który od dzieciństwa uczył go fachu politycznego i wojskowości. Wraz ze swoim gubernierem, kapitanem des Cloirs³ wielokrotnie jeździł po Europie, załatwiając sprawy ojca.

Spokój nie był dany Filipowi Orlikowi nawet na wygnaniu. W sprawy rodziny Orlika mieszały się przedstawiciele Rosji i uporczywie prześladowali ją, nie dając im możliwości odnalezienia azylu w obcych krajach. 26 października 1720 roku Orlik odbiera dramatyczne listy od żony Hanny z informacją, że jego szwagier Grzegorz

¹ P. Orlyk, *Diarii hetmana Pylypa Orlyka*, opratsiuvav dlia druku Yan iz Tokar Tokarzhovskyi Karashevych, Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu, tom XVII, seriiia istorychna, knyha 3, Varshava 1936, s. III.

² Więcej: I. Dmytryshyn, *Hryhorii Orlyk abo Kozatska naciia u frantsuzkii dyplomatii*, Kyiv 2019.

³ Des Cloirs (Де Клюар) – francuz, gubernier Hrehorego Orlika i sekretarz Filipa Orlika.

(Hrehor) Hercyk został uprowadzony przez agentów moskiewskich. W diariuszu znajdujemy szczegóły tego aresztu. Wyglądało to tak, że

Szelma Myszycki przyjechał na Kwaterę Pana Hrehorego gdzie stał za Warszawą, karetą pod pretekstem jakoby miał go przysłać do niego Imć Pan Trauttveter, zapraszając do Siebie, a kiedy się wymawiał od tej jazdy, odpowiedział mu ten szelma, że Ja prawi, odjadę, i opowiem Imć Panu Trauttveterowi o nielasce Wielmości Pana uwierzył tedy nieborak Swojej, który go zaprowadził do Kwatery Księźcia Dołhoruskiego⁴, gdzie widząc pełno Moskwy postrzegł się nieborak, ale nie wczas⁵.

Polski Słownik Biograficzny tak traktuje o tym incydencie: „jednak wysłany przez O-a⁶ dla przeprowadzenia odpowiedniej agitacji jego szwagier Grzegorz Hercyk został podstępnie ujęty przez posła carskiego G. Dołgorukiego w Warszawie i wysłany do Moskwy”⁷.

Filip Orlik w tym samym czasie, kiedy aresztowano w Warszawie Hrehora Hercyka, został zaproszony przez barona Petra Orlika wraz z najstarszym synem – Hrehorym. Po przyjeździe, lojalny wobec swojego krewnego baron Orlik, poinformował Filipa o dalszych planach Rosj oraz o drodze ratunku:

N. B. Eodem w wieczór przysłał do mnie Imć Pan Baron Orlik prosząc pilnie do Siebie, do ktoregom kiedy przyjechał wziął mię do swego Gabinetu, w którym chory leżał na prywatną i sekretną konferencją, gdzie kazawszy drzwi zamknąć oznajmił mi, że Jagużyński Ablegat Carski pasał do Imć Pana Graffa Neidharta Prezydenta Kamery Cesarskiej, prosząc go Imieniem principała swego, aby mię lubo aresztował lubo utrzymał we Wrocławiu do przyjazdu swego, posłał za tym po szwagra swego Imć Pana Barona Mennicha, za którego przybyciem posyłał do tegoż Imć Pana Graffa Neidharta, prosząc go o komunikacją tego listu, który in instanti przysłał i dano mi go czytać, radzono potem abym się Ja tym czasem umknął gdzie na stronę albo do Klasztoru Którego a najbardziej do Franciszkańskiego przebrał się, pro maiori securitate żebym

⁴ Książ Grzegorz (Hryhorij) Dołgoruki – poseł rosyjski w Warszawie.

⁵ P. Orlyk, *op. cit.*, s. 21. W cytatach wykorzystano unowocześnienie – przystosowanie do języka współczesnego, jednocześnie oddając styl osiemnastowieczny.

⁶ Orlika.

⁷ *Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, tom XXIV, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1979, s. 200.

tam przesiedział, póki Jagużyński z Wrocławia nie wyjedzie, in super obiecał Imć Pan Baron Orlik pisać do Wielkiego Swego Przyjaciela Imć Pana Szlika Kanclerza W-o Czeskiego, żeby activitate sua u Cesarza Jmci zastanowił się za mną jako za krewnym Jego i sprawił mi wszelaką securitatem od impeticii nieprzyjacielskich.⁸

Było to kolejne ich spotkanie. W dzienniku można również znaleźć informację o pierwszym spotkaniu barona Petra Orlika z Filipem i synem Hrehorym Orlikiem. Filip Orlik napisał list do barona z prośbą, aby ten wyznaczył czas, kiedy mogą się spotkać. Ów list został odwieziony przez Hrehora Orlika. Baron, przyjmując korespondencję, pokazał synowi hetmana swój herb rodziny, który pokrywał się z herbem rodzowym rodziny Orlików. Wieczorem baron pozytywnie zareagował na list i zaprosił hetmana wraz z Hrehorym na spotkanie.

25 Januarij [1721] [...] Eodem w wieczór przysłał do mnie Imć Pan Baron Orlik prosząc do siebie, do którego tegoż momentu z Synem moim Hrehorym pojachałem, i byłem z wielkim honorem mile i wdzięcznie przyjęty do Imści, który powiedział mi że od kilkanaście lat o Imieniu moim słyży, i dawno życzył sobie honoru widzieć i poznać mię, najbardziej kiedy się dowiedział z herbu mego, który mu prezentował Imć Pan Generał Kryszpin Starszy, na Liście moim do siebie pisany, że jednej jestem Familiej z Imścią i zaraz mi prezentował pieczęć swoją, na której jeden herb z moim był.⁹

Filip Orlik otworzył się przed baronem i opowiedział o swoim przodku, który pochodził z Królestwa Czeskiego. Baron przyznał, że z Czech pochodził jego pradziadek Stanisław, który przeniósł się do Polski podczas rewolucji czeskiej. Został pochowany w kościele św. Stanisława w Krakowie. Filip Orlik znalazł jego grób 3 maja 1721 po prawej stronie kaplicy. Tak relacjonuje odnalezienie grobu swojego przodka: „[...] po prawej Stronie w Kaplicy osobliwej znalazłem gdzie z marmuru i Jego osoba i Żony Jego stojących wybito, sam w zbroi z brodą po staroświecku, a z wierzchu nad nimi

⁸ P. Orlyk, *op. cit.*, s. 38.

⁹ *Ibidem*, s. 32.

Epitafium”¹⁰. Dalej Orlik pisze o wyglądzie samej kaplicy: „Na sklepieniu tej kaplicy herby są wymalowane Skoligowanych tego Domu Familij różne a Ojczysty masz herb przy samym Stanisławie Orliku i na wierzchu Statui wybity jest z marmuru. Kaplica ta nazywa się Orlikowaniana”¹¹.

Mimo prześladowań udało się uciec nie tylko hetmanowi, ale i całej rodzinie, która przez długi czas ukrywała przed szpiegami rosyjskimi. Na stronach *Diariusza* możemy się dowiedzieć na temat zasadzki, którą w marcu 1721 roku we Wrocławiu przygotował brat Pawła Jagużyńskiego. Próbował on włamać się do gospody o pierwszej w nocy, na szczęście nie udało mu się to i żona oraz dzieci zostali ocaleni. Dbając o bezpieczeństwo rodziny, Filip Orlik wystosował prośbę do księdza Waniewskiego¹², aby jego najbliżsi mogli w tajemnicy schronić się w klasztorze. W odpowiedzi już 8 lutego 1721 ksiądz Waniewski znalazł miejsce dla dzieci w klasztorze bernardynek, a niedługo później Orlik je tam umieścił. Ucieszyło się serce ojca, kiedy Anastazja, Barbara, Marta i Maria otrzymały osobny pokój. „23/12 februaris [1722] Obiecano im dać osobliwą izbę nad zwyczaj i postanowienie, za Stol zaś i za mieszkanie dawać trzeba od Nastusi i od Basi po 200 a od Marthusi i Marysi po 150 złt. Polskich na rok”¹³. Radosny nastrój przerwała informacja o chorobie i śmierci syna Orlika – Jakuba, w którym hetman pokładał wielkie nadzieje i widział w nim swego następcę¹⁴.

Postać Iwana Mazepy w dzienniku Orlika występuje tylko jeden raz, jednak jest to szczególna sytuacja – odwiedziny grobu swojego poprzednika. 10/30 czerwca 1722 roku pisze:

Tego dnia wielkie były upały słoneczne, dla których siedziałem w gospodzie, w wieczór zaś byłem w Cerkwi Świętego Jerzego w której nawiedziłem

¹⁰ P. Orlyk, *op. cit.*, s. 46.

¹¹ Ibidem, s. 47.

¹² Krakowski kanonik, przyjaciel Filipa Orlika.

¹³ P. Orlyk, *op. cit.*, s. 74.

¹⁴ Więcej: D. Bzorek, *Filip Orlik i Franciszek II Rakoczy w ujęciu porównawczym* [w:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, tom 8, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 157–167.

grób nieboszczyka Mazepy i zmówiłem za Duszę Jego pacierz, i inne **pro defunctis preces z indolencją, że tantus vir nie mógł mieć sepulturam honorificam**^{15,16}

Filip Orlik jest jednym z ostatnich, którzy zobaczyli jeszcze cały, nieuszkodzony grób Mazepy. W latach 60. XX wieku, według słów Serhija Sehedy¹⁷, klasztor, obok którego pochowane były szczątki hetmana, został zniszczony przez komunistów rumuńskich zafascynowanych kultem Stalina. Niestety, do dzisiaj nie odnaleziono szczątków Iwana Mazepy.

Przywiązanie Filipa Orlika do swojego poprzednika było bardzo mocne. W latach młodości Filip Orlik faktycznie był nazywany prawą ręką Mazepy. Inteligencja Orlika, jego czar i pracowitość utorowały drogę do objęcia funkcji generalnego pisarza. Jak w swojej książce podkreśla Taras Czuchlib „rozumiejąc, że generalny pisarz myśli tak samo jak i on, hetman I. Mazepa zaproponował mu złożenie wzajemnej przysięgi osobistej wierności”¹⁸.

Antropologia wojny w dzienniku Orlika obejmuje szerszą scenę polityczną. Orlik nie jest jedynym mężem stanu, który walczył o wyzwolenie swoich ziem spod wpływu najeźdźców. Ważną sylwetką pojawiającą się na kartach diariusza jest również Franciszek II Rakoczy. Książę Rakoczy wychował się w zamku w Mukaczewie, w dzieciństwie został brutalnie odłączony od siostry i matki i zabrany do klasztoru, a następnie wychowany w duchu patriotyzmu austriackiego. Jednakże prawdziwa dusza Rakoczego nie pozwalała mu zapomnieć o jego węgierskich korzeniach, co później doprowadziło do stania na czele ruchów wyzwoleniczych Węgier. Z dziennika Orlika możemy zauważyć, że obydwaj dowódcy znali się. W dokumencie

¹⁵ (łac.) jego śmierć została niezauważona, dziwię się, że taki wielki sławny naczelnik nie mógł mieć godnego pochówku.

¹⁶ P. Orlyk, *op. cit.*, s. 102.

¹⁷ Więcej: S. Sehed, *Hetmanski mohyly*, seria: Nevidoma Ukraina, Informatsiino-analitychna ahentsiia “Nash chas”, Kyiv 2010.

¹⁸ T. Chukhlib, *Pylyp Orlyk, Pro Ukrainu z honorom i humorom*, seria: Velyki Ukraintsi, Kyiv 2008, s. 16.

znajdziemy wzmiankę o listownej korespondencji Orlika i Rakoczego, możemy się również dowiedzieć o tym, że Mustafa Aga Jasiński przyniósł Orlikowi wiadomość o śmierci małżonki Rakoczego – Karoliny Amalii.

W dzienniku Orlika występuje jeszcze jedna wybitna postać – Adam Mikołaj Sieniawski. Wprawdzie nie ma informacji na temat tego, czy rodzina Sieniawskich pomagała finansowo Orlikowi, tak jak Rakoczemu, jednakże jest wzmianka o tym, że Filip Orlik, jadąc do Halicza, zatrzymał się w majątku Sieniawskiego. Co ciekawe, w dzienniku odnajdujemy również wpis, że Orlik pisał do Adama Sieniawskiego listy. Sieniawski jest wspomniany trzy razy, co wiele wyjaśnia w kwestii ówczesnej sytuacji politycznej:

O Nachimowskim zaraz przyjazdem moim miałem pierwiej od Kozaków a potym od Lipków relacje, że go Pasza kazał wziąć i gwałtem na tamtą stronę przeprowadziwszy do Żwańcu oddać w ręce Regimentarza na forwachtach tam zostające-o raz pod wartą zostaje, y iakoby y List moy który pisałem do Woyska, także Pasza miał odesłać do Sieniawskie-o. Co mię przez wszystkie dni barzo alterowało, i słabą czyniło nadzieię bezpieczeństwa mego.¹⁹

Przegrana wojna z Piotrem I pod Połtawą miała tragiczny skutek, który odbił się na życiu Filipa Orlika i jego najbliższych, a przede wszystkim na losie Ukrainy i całej Europy. O ile pierwsza część dziennika (1720–1723) jest dziennikiem podróźnym, o tyle reszta jest dziennikiem wygnańca, pełnym dramatycznych przeżyć. Orlika prześladowała myśl o tragicznej porażce, którą nieustannie rozważał. Ludwik Stomma w swojej książce *Antropologia wojny* pisze

Postawię ryzykowną tezę, że dzieje ludzkości (nie mówię oczywiście o rozpaczliwym oporze napadniętych) nie dostarczyły nam ani jednego przykładu wojny, która miałaby sens, w której korzyści osiągnięte z niej przerosłyby cenę krwi, nienawiści, gwałtu i zniszczeń. Gorzej jeszcze – wojny, która nie okazałaby się absurdem i nie wymknęła z rąk i planów ją rozpętujących.²⁰

¹⁹ P. Orlyk, *op. cit.*, s. 85.

²⁰ L. Stomma, *Antropologia wojny*, Wydawnictwo ISKRY, Warszawa 2014, s. 288.

Napaść wojenna to nie tylko przesunięte granice państw – to przede wszystkim ludzie i cierpienie, które znoszą. Filip Orlik doskonale o tym wiedział, dlatego chciał wyzwolić tereny Lewobrzeżnej i Prawobrzeżnej spod jarzma rosyjskiego, które i w XVIII w. i obecnie przynosi niewyobrażalne straty dla narodu Ukraińskiego.

References

- Bzorek D., *Filip Orlik i Franciszek II Rakoczy w ujęciu porównawczym* [w:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, tom 8, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 157–167.
- Chukhlib Taras, *Pylyp Orlyk, Pro Ukrainu z honorom i humorom*, seria: Velyki Ukraintsi, Kyiv 2008.
- Orlyk Pylyp, *Diiarii hetmana Pylypa Orlyka*, opratsiuvav dlia druku Yan iz Tokar Tokarzhevskiyi Karashevych, Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu, tom XVII, seria: istorychna, knyha 3, Varshava 1936.
- Polski Słownik Biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski, tom XXIV, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1979.
- Seheda Serhii, *Hetmanski mohyly*, seria: Nevidoma Ukraina, Informatsiino-analitychna ahentsiia “Nash chas”, Kyiv 2010.
- Stomma Ludwik, *Antropologia wojny*, Wydawnictwo ISKRY, Warszawa 2014.

**II. W kręgu kontaktów polsko-ukraińskich.
Zagadnienia komparatystyki literackiej**

Walentyna Sobol

University of Warsaw, Poland
ORCID: 0000-0003-0484-6874

Skovoroda's Poetry Translations into Polish. Theoretical Aspects and Practical Dimensions

Abstract

Walentyna Sobol's article consists of two parts. The first part retrospects to the first mentions of Skovoroda in Poland – from Bohdan Lepky's informational textbook (1928) and Dmytro Chyzhevsky's study *The Philosophy of Skovoroda* (1934) – to the dramatic resonance of the 300th anniversary of the birth of the Ukrainian philosopher celebrated in 2022.

In the second part of the article, the author focuses on translating some works of the collection *Garden of Divine Songs* into Polish – in the projection of selected translation theories by Umberto Eco, Eugene Nida, Ezra Pound, and Jiří Levý. The experience of translating Umberto Eco's novel *The Name of the Rose* by Helena Kostyukovich has been analysed. A comparative analysis of Skovoroda's poetic works translated by Janusz Trybusiewicz and Jerzy Litwiniuk is supported by observations about the peculiarities of the translation skills of each translator. The complexity and importance of working with ancient texts are emphasised.

Among the wide variety of translation concepts, the article's author believes that the Jiří Levý's concept is also promising. It is characterised by the desire to give scientific status to experiments on the translation by providing them with specific methods. One proposed method is multiple translations of the same text into a certain language by different translators, and then back-translation into the original language.

Keywords: theories of translation, practical dimensions, translation, Polish language, Skovoroda, Janusz Trybusiewicz, Jerzy Litwiniuk.

О краю мій! Свята руїно,
 Новітня Троя в попеллах!
 Перед Тобою гну коліно
 І кличу: Боже в небесах,
 За кров, за муки, за руїну
 Верни, верни нам Україну.

The author of these lines, so contemporary, is Bohdan Lepky (4 November 1872 – 21 July 1941). And Lepky is the author of the informative textbook (1928), which spreads the knowledge about Hryhorij Skovoroda for the first time in Poland:

Wędrował więc jako mędrzec i dziwak po Ukrainie, był zarówno mile widziany na dworach wielkich panów, jak i na futorach kozackich, a o jego popularności świadczy znaczna ilość portretów orza liczne odpisy jego dzieł filozoficznych [...] Dla moralnego odrodzenia ukraińskich warstw wyższych uczynił Skoworoda wiele. Wyrwał je z tego letargu, w który wpadły były, straciwszy niepodległość, a z nią i wszelkie wyższe podniety. Budził sumienie, żądał uświadomienia, poznania siebie, Boga i świata, bo to, według jego zdania – jedno [Emphasis by Bohdan Lepky].¹

Skovoroda's 30 songs from his collection *The Garden of Divine Songs* help conscious readers to embark on the path of perfect knowledge of themselves and the world. This is confirmed by today's reaction in Poland to the role of Skovoroda's philosophy in the year of the 300th anniversary of his birthday:

Połowanie na Skoworodę trwa, cel niustannie wymyka. Na Skoworodę polują także Rosjanie – 7 maja br. W Skoworodynivce na Charkowszczyźnie, miejscu śmierci i pochówku filozofa, w wyniku ostrzału artyleryjskiego spłonęło muzeum poświęcone jego pamięci [...] Kilka tygodni później w Charkowie spłonął, zbombardowany, Uniwersytet Pedagogiczny im. Hryhorija Skoworody, *alma mater* Żadana.²

¹ *Zarys literatury ukraińskiej. Podręcznik informacyjny Bohdana Łepkiego*, ed. R. Kramar, Warszawa–Zalesie, 2014.

² E. Bendyk, "Hipis z Hetmanatu. Kiedy car Piotr I przekształcał państwo moskiewskie w Imperium Rosyjskie, Hryhorij Skoworoda tworzył ukraińską filozofię wolności", *Polityka*, 50 (3393), 7–13 Dec. 2022, p. 82.

Do they complete this mission in translation? The purpose of the research is to get a clear view of this question based on the theoretical and practical dimensions of translations of Skovoroda's poetry into Polish.

* * *

Linguistic philosophy, which is the source of knowledge for translation studies, faces many problems. Translation experts reflect on them. Here are just a few: what is the phenomenon of language creativity, what is the guarantee of "possessiveness", what are the functions of language and what exactly unites a specific language with other languages of the world? Are there universal features of the world's languages, and what is their role in expanding human capabilities? Are there worse and better languages? Why is it impossible to translate from one language into another?

Translation serves a better understanding of the world and confirmation of the durability of human culture; it is a "bridge between peoples", as Ivan Franko eloquently put it.

Translation occupies an important place "ontologically, epistemologically, and linguistically".³ The ontological aspect is that the translation comes from a certain being, which is the source text, and a certain being creates the final text, but in a different language. Roman Ingarden solved the problem of the mode of existence of the linguistic existence of an artistic text in a classical way. In turn, the foundations of the linguistic philosophy of translation were laid by Ludwig Wittgenstein. The philosophy of translation is based on two principles. Firstly, all human experiments, their course, every part of them, and every stage take place with language participation. Secondly, all philosophical problems, so-called thinking problems, are related to inaccurate, incorrect use of language. It will be possible to solve or predict them and thereby avoid additional problems and complications – exclusively with the help of linguistic analysis.

³ L. Wille, *Uniwersalistyczne implikacje teorii przekładu*, Rzeszów 2002, p. 11.

Umberto Eco emphasises that the problem of translation is not based solely on linguistic grounds. “To work, the reference must be honoured at the point where the translator is authorised to add something that the original text did not contain. Translation is never a simple transition between two languages, but between two cultures”,⁴ he emphasises in a work published in 2006, but gained an even deeper meaning over time. At the same time, Umberto Eco also concludes that precisely linguistic problems are fundamental in the theory of translation: “If you don’t want to mix the problems of metalanguage and mediation code, it’s to show more fully, to more clearly emphasise the work of interpretation and long comparison between two languages and two cultures”.⁵

Perhaps, Umberto Eco continues to think, the best way to establish the meaning of a word is to interpret it with the help of a definition. If, however, every translation is the result of an interpretation, then it is not true that every interpretation is a translation, although many have fallen into the trap of this dangerous metaphor.

One of the most discussed problems is the problem of the existence of an ideal language. Umberto Eco⁶ also asks, “whether there is an ideal language rooted in the universal functionality of the human spirit; a language whose utterances could be expressed in a formal mental language called the *mentalese*, ‘mental language’ – the kind that would allow translating Baudelaire”.⁷

In the course of thinking and calling for experience and experiments with the three-dimensional language “Aymara” (the *lingua*

⁴ U. Eco, “Doświadczenie przekładu”, transl. R. Rzyński, *Teksty Drugie*, 6, 2006, p. 113.

⁵ *Ibid.*, p. 122.

⁶ Julia Kristeva in the introduction, calls Umberto Eco one of the most original authors, talented with an extraordinary vision of creative imagination, a figure of the modern intellectual outlook: “Włoch, kosmopolita, poliglota olśniewający swą niezwykłą kulturą i imaginacją. Wie, jak pogodzić rozsądek z dowcipem i kształcenie z przyjemnością”; J. Kristeva, “Wprowadzenie”, *Teksty Drugie*, 6, 2006, p. 103.

⁷ U. Eco, “Doświadczenie przekładu”..., p. 121.

franca spoken between Bolivia and Peru), the researcher gives the following answer that even if such an ideal language were possible, it would pose a specific problem:

A language could certainly translate every thought expressed in another language, which for many reasons does not lend itself to ordinary translation, but the price would be that everything that that language would express with the help of its own concepts could not be anew translated into our natural languages. An ideal language would be a kind of black hole that would absorb every meaning without the possibility of its reconstruction. Therefore, I prefer to return to endless combinations of interpretation.⁸

The problem of translation becomes especially complicated when it comes to translation from ancient languages, as it is in our case with the translations of Hryhoriy Skovoroda's works. Significantly, Umberto Eco had a characteristic case⁹ related to translating his novel *The Name of the Rose*. This novel was translated into Russian by Helena Kostyukevich. The author himself claims that he did not want to modernise his characters; on the contrary, he wanted the readers to become as much "medieval" as possible. For this purpose, Umberto Eco presents the titles of various books by ancient authors in his work in Latin.¹⁰

⁸ Ibid., p. 122.

⁹ It is crucial to show the ambiguity of the contradictions: xenophilisation/nationalisation and, on the other hand, archaisation/modernisation. It is this contradiction, according to Umberto Eco, that creates various combinations. These reflections accompany the scientist's story about the translation of his novel and give a more complete idea of the complexity of the problems that of translators have to overcome in their works.

¹⁰ According to Umberto Eco, it was crucial for the virtual reader to feel the atmosphere of the medieval period, to identified both with its customs and rituals, and with its language. Eco was thinking of the readers, who despite not having studied Latin, would at least identify by ear, and this was true for Italian, French, Spanish, or German readers. After all, even English readers were able to understand Latin expressions such as *affidavit* or *subpoena* known from the language of the law or TV shows. Even an American readers who do not know Latin will be able to identify the medieval language of the clergy when reading *de pentagono salomonis*, that will remind of the words 'Pentagon' and 'Salomona'.

Why exactly was there a problem with the Russian translation? Because for a Slavic reader (as the author somewhat categorically asserts), Latin sentences and names given in Cyrillic would not clarify anything since (for the Russian-language readers) Latin is not associated with the Middle Ages or with the environment in which the events take place. Considering this, the translator Helena Kostyukevich offered an original and, as time has proven, an effective way out of the situation. Instead of Latin, she used Old Slavic medieval language, the spiritual language of the Orthodox Church. In this way, Kostyukevich's translation helped the readers of Slavic languages understand the essence of the Middle Ages, feel the time distance, the atmosphere of deep religiosity, and understand what the work is about.

The language of Hryhoriy Skovoroda's poetic works is the Ukrainian language of the eighteenth century. In the case of a translation into Polish, we can probably talk about a double translation. The first step is translating the hard-to-understand original language into modern Ukrainian. And only later – into Polish. Skovoroda in Polish translations, which were included in the anthology under the title *Antologia poezji ukraińskiej* [Anthology of Ukrainian poetry], are the works of Janusz Trybusiewicz and Jerzy Litwiniuk.¹¹ Janusz Trybusiewicz is the author of the translation of three poetic miniatures. Comparing the translations of Janusz Trybusiewicz with the original of Hryhoriy Skovoroda highlights the immutability of Skovoroda's reproduction of the blessed moment when clarification comes both in nature and in the human soul:

Przeminęła chmura,
A tęcza powstała.
Przewalił się smutek,
Zajaśniał świat cały.¹²

¹¹ *Antologia poezji ukraińskiej*, comp. F. Nieuważny, J. Pleśniarowicz, introd. S. Kozak, F. Nieuważny, transl. A. Baumgardten et al., Warszawa, 1977, pp. 108–117.

¹² *Ibid.*, p. 108.

A condition for the authentic perception of old poetry, sometimes difficult to understand in its archaic essence, is its original revival by giving it a modern linguistic form. Janusz Trybusiewicz does not attempt to modernise the language and style; his translation fulfils a preserving function. The translator revives the image of the dove, the Christian emblem of the Holy Spirit, essential in the philosophical world of Hryhorii Skovoroda, and at the same time – namely, with the symbolic load of the last two lines – makes the assimilation with the modern world impossible.

It is important to emphasise that the unconditional modernisation of the image of the dove in the dictionary of symbols of the English author Jack Tresidder is considered virtually impossible. Thus, in that dictionary, Tresidder states that even the terminology of international politics, which includes “doves” and “hawks”, “although modern, is based on ancient analogies”.¹³

Gołębico, ptaku czysty, duch ci nie pozwala
Mieszkać w miejscach, które brudne, które świat pokalał,
Tylko trawy i dąbrowy są twoją ostoją –
Tam przyjemnie, tam chłód duszy prawiecznym pokojem.¹⁴

The following translation by Janusz Trybusiewicz of the *Gaudia pelle* miniature appears to be the most conceptual, open to a variety of interpretations:

Radość pędzić,
Lęk przeganiać,
Nie dopuszczać nadziei,
A i smutku się wstrzymać.
O, jakże łatwo umysł przyniewolić
Tam, gdzie niewola
U ludzi zwyczajem.¹⁵

¹³ Dzh. Tressyder, *Slovar symvolov*, perev. S. Palko, Moskva, 1999, p. 61.

¹⁴ *Antologia poezji ukraińskiej...*, p. 109.

¹⁵ *Ibid.*, p. 117.

An outstanding translator, a brilliant connoisseur of Ukrainian literature and a world-renowned master of words, Jerzy Litwiniuk, translated seven works of Hryhoriy Skovoroda from the collection of *The Garden of Divine Songs* (*Ogród pieśni nabożnych* in the works of Wolodymyr Mokry¹⁶ and *Ogród nabożnych pieśni* in *Antologia poezji ukraińskiej*¹⁷): songs no. 9th, 10th, 13th, 18th, 19th, 23rd, and 24th.

First, let us dwell on the Tenth Song, the most famous. The first and last stanzas of the Tenth Song undergo drastic changes in Jerzy Litwiniuk's translation. The first lines of Skovoroda, when translated, lose their universal meaning: "Zwyczaj i prawo mają wsze stany; Swój rozum każdej głowie jest dany", meaning: "Every town has morals and rights; Every person has his own mind".

As we can see, Jerzy Litwiniuk emphasises the social and class strata, and the status context. Skovoroda does not have such accents in this stanza: "Every heart has its own love, every throat has its own taste".

Instead, in the refrain – both in the original and in the translation – there is a complete emotional and semantic coherence:

А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума.

Compared to:

A mnie zaprzęta jedno na świecie,
A mnie to jedno w głowie się plecie.

The next three stanzas of the Tenth Song from the collection *Ogród pieśni nabożnych* are narrative, their translation is graceful and elegant. But in the last stanza, the translator weakens not the sound but rather the content load:

¹⁶ W. Mokry, *Od Ilariona do Skoworody. Antologia poezji ukraińskiej XI–XVIII w.*, Kraków, 1996, p. 342.

¹⁷ *Antologia poezji ukraińskiej...*, p. 110.

O, śmierci z kosą swą zamaszystą!
 Nie szczędzisz cara między asystą
 Ani nie baczysz – chłop czy wielmoża,
 Wszystko polykasz jak słomę pożar.
 Kto może plunąć na twoje ostrze?
 Taki, co wybrał ścieżki najprostsze.¹⁸

In Jerzy Litwiniuk's translation, the imperative of conscience disappears; instead of the image of a wide road, the straightest paths to the truth appear.

In the light of modern civilisation, when post-truth is gaining strength, such a translation, in my opinion, is inferior to the original because the concept of "conscience" is more voluminous and more profound than the euphemism "the straightest paths" – *ścieżki najprostsze*.

The principle of accurate reproduction of details and simultaneous accentuation is appropriate, Litwiniuk implements it in his work on Skovoroda's Songs Eighteenth and Nineteenth. The number of formal changes here is minimal since the languages of the original and the translation are distant from a linguistic point of view but still close, considering the cultural point of view. Litwiniuk's creative approach clearly demonstrates one of the most well-known theories today among a wide variety of selected translation theories. We mean the theory of Eugene Nida, the synthesis of which is presented by Lucyna Wille in the monographic work *Uniwersalistyczne implikacje teorii przekładu* [Universalist implications of translation theory].¹⁹ Eugene Nida offers the translator a system of priorities as the starting point of their work. These priorities are as follows: 1) the essence of the context is dominant in relation to the literal content (word for word) – the linguistic norm; 2) dynamic equivalence has primary to formal correspondence – the norm of reception of the one who selects; 3) the auditory form of speech is primary over the written form – the norm is communication; 4) the forms used and accepted

¹⁸ Ibid., pp. 110–119.

¹⁹ L. Wille, *Uniwersalistyczne implikacje...*, pp. 63–71.

by the recipients for whom the translation is intended take over the forms that can traditionally enjoy greater recognition (the norm of the type of recipient).

Speaking about the primacy of meaning in relation to form, Eugene Nida means a specific “meaning of meaning”, more precisely derived from the whole horizon of relationships of the higher organisational unit of the text that is subject to translation (such a higher organisational unit is a chapter in relation to a paragraph, a book – in relation to a chapter, the Bible in relation to its individual books, the Christian religion – in relation to the text of the Bible). That is, the principle of non-contradiction applies here in the relationship of the whole to the component part. Nida’s theory, which has distinct Platonic features, refers to the universal, which has an expression in every language, to an intelligible message rooted in the extra- and supra-linguistic sphere of autonomous existence. Language appears here as a bridge, an intermediary between qualitatively different beings, a carrier of truth, and a medium of the absolute.

This approach seems to take place in most artistic translators’ translation practice, including Janusz Trybusiewicz and Jerzy Litwiniuk. We appreciate them as the appearance of Skovoroda’s poetic works in the Polish language. Such work is not easy, it is based on the human ability to perceive ethical values, on the basis of the “spiritual self-identity of the human race” (E. Nida).

Jerzy Litwiniuk raises the problem of biblical and philosophical sources in the process of translating of the Twenty-Third Song from the collection of *The Garden of Divine Songs*. Since it presents the problem of time, Lina Kostenko’s poetic lines come to mind: “The day passes, the day passes, And where is my Garden of divine songs...”.

The essence of the context in the process of translating the Twenty-Third Song becomes dominant over the literal meaning at a certain point.

О дражайше жизни время,
Коль тебя мы не щадим!
Коль так, как излишне бремя,
Всюду мещем, не глядим!

Будто прожитий час возвратится назад,
 Будто рѣки до своїх повернуться ключем,
 Будто в наших руках лѣт до прибавки взять,
 Будто наш з безчисленних состав ленний вѣк дней.

Compared to:

Czasie życia drogocenny!
 Jakże ciebie nie szczędzimy!
 Niby jaki śmieć nikczemny
 Rozrzucamy, precz pędzimy!
 Jakby zegar przeżyte oddawał nam chwile,
 Jakby mogły do źródeł zawrócić swych rzeki,
 Jakby każdy mógł wziąć jeszcze lat drugie tyle,
 Jakby z dni niezliczonych składały się wieki.²⁰

The next stanza demonstrates the translator's digression from the original, the biblical image of Methuselah appears in the translation. Methuselah was Noah's grandfather, and God let him live not 800 but 969 years. But Methuselah is also a symbol of the tree of life older than the pyramids...

Therefore, the introduction of this image actualised the motif of the inexorable transience of human existence, but with an emphasis on man's awareness of the perishability of the flesh and the immortality of the spirit. Moreover, the introduction of the image of Methuselah as a symbol of the tree of life, which is older than the pyramids, obviously updates the work of Juliusz Słowacki *Conversation with pyramids*.²¹

Piramidy, czy została
 Jeszcze jaka trumna głucha,
 Gdziebym złożył mego ducha,
 Ażby Polska zmartwychwstała?
 – Cierp, a pracuj! I bądź dzielny,

²⁰ *Antologia poezji ukraińskiej...*, p. 114.

²¹ <https://polska-poezja.pl/lista-wierszy/223-juliusz-slowacki-rozmowa-z-piramidamiJuliusz%20Słowacki> (accessed: 31 March 2022).

Bo twój naród nieśmiertelny!
 My umarłych tylko znamy,
 A dla ducha trumn nie mamy.²²

This comparative association of Skovoroda as the predecessor of Słowacki, no matter how subjective it may seem, is also confirmed in my opinion by the lines from the modern studies of Edwin Bendyk mentioned above: “Dla Ukraińców Skovoroda jest bez wątpienia pierwszym filozofem ukraińskim o światowym znaczeniem, porównywalnym z Michelem Montaigne’em, Aniołem Ślązakiem, Janem Amosem Komenskim, Johnem Miltonem, Torquato Tasso”.²³ So, *corpora dormint, vigilant anima*.

A fragment of Skovoroda’s poetry in the original reads as follows:

Для чего ж ми жить желаем
 Лѣт на свѣтѣ восемьсот,
 Ежели мы их теряем
 На всякій бездѣлиць род
 Лутче час честно жить, неж скверно цілий день,
 Лутче один день свят от безбожного года,
 Лутче один год чист, неж десяток сквернен,
 Лутче в пользѣ десять лѣт, неж весь вѣк без плода

Compared to:

Czemu sobie lat życzymy
 Ośmiuset jak Matuzalem,
 Gdy na próżno je trwonimy
 Na błahostki, z krótkim żalem?
 Lepsza dobra godzina niż strawionych chwil krocie,
 Lepszy cnotliwy dzień niż rok cały niegodny,
 Lepszy jest prawy rok niżli dziesięć w niecnocie,
 Dziesięć lat użytecznych niż żywot bezpłodny.²⁴

²² Ibid.

²³ E. Bendyk, *Hipis z Hetmanatu...*, p. 84.

²⁴ *Antologia poezji ukraińskiej...*, p. 114.

In Jerzy Litwiniuk's translation, this fragment contains the vision of an "enlightening detail" that Ezra Pound developed as the basis of his theory.²⁵ The theory is based on the concept of energies present in the language. Words are like sculpted images, which can be compared to words engraved on stone. This approach gives the translator more freedom. The translator is interpreted as an artist who models words as a carver. Pound's theoretical writings come from two periods of his own poetic work. The first is the phase of early imagism, which is characterised by a departure from traditional logic, reaching for images and abstraction as means of expression. The second phase is late imagism or vorticism (from the word vortex – whirlwind), which operates with the word in action, as well as – what is especially important – illuminating detail (*luminos detali*), and the meaning of the represented figures recedes into the background subjects, but the main role is played by linguistic energy or form. The central place in his translation theory is the exact reproduction of details: individual expressions, isolated and even fragmentary patterns (images). Ezra Pound's technique consists of extracting key words from the canvas of a poetic work and in reproducing a network of logical and expressive connections constituting a figurative (pictorial) interpretation of the work through the transmission of its ideological structure. For Ezra Pound, translation is, to some extent, equivalent to interpretation and criticism, as it reveals the original text's fundamental (sometimes hidden) structure. And what seems especially correct in his concept is that translation is a creative act because it ensures the continued existence of works doomed to oblivion.

The scientist places a particular emphasis on the need to appreciate the translator-poet's contribution to the preservation of the durability of human thought and human experiences.

The condition for the perpetuation and re-experiencing of old poetry, often incomprehensible but with such a charming depth and archaic flair, therefore, is its revival by providing a coherent linguistic framework, I dare say, as a perfect framing for a precious emerald.

²⁵ L. Wille, *Uniwersalistyczne implikacje...*, pp. 71–77.

The translation performs the functions of preservation: it should revive the values, views, and forms of vision that were essential in ancient times, and also enables their critical and creative assimilation with the modern world, and what is especially important – the translation of poetry has a heuristic character: “it brings the reader to the earlier essential qualities of the original through an equivalent adjustment to the intended form of the work (after translation)”.²⁶

In fact, the translations of Skovoroda’s poetic works into Polish confirm what is said above, and, at the same time, diagnose the points of discussion, which cause a relatively modest number of attempts to bring the wonder of Ukrainian philosopher to the Polish reader.

Among the various translation concepts, the concept of Jiří Levý also seems promising.²⁷ It is characterised by the desire to give scientific status to experiments on the translation by providing them with specific methods. One of the proposed methods is multiple translations of the same text into a certain language by different translators and then back-translation of the translation into the original language. According to the scientist, such a method should make it possible to confirm specific alterations made by translators and derive a particular trend based on them. In addition, it could also indicate the „benefits” of such experiments. According to Levý, these tendencies could be divergent (concentrating) or convergent (that is, dispersing), depending on whether the translator uses a wide or narrow range of options.²⁸ In the projection of translations of Hryhoriy Skovoroda’s works, this method, in my opinion, may also have prospects depending on the number of quality translations of his pieces.

Thus, the translations of Skovoroda’s poetic works by Jan Trybusiewicz and Jerzy Litwiniuk became the pearl of the 1976 edition of *Antologia poezji ukraińskiej*.

Among the songs translated into Polish (nos. 9th, 10th, 13th, 18th, 19th, 23rd, and 24th), it is worth highlighting the translation

²⁶ Ibid., pp. 71–72.

²⁷ Ibid., pp. 86–90.

²⁸ Ibid., p. 89.

of the Twenty-Third Song. Not only does the translation highlight the motif of transience, the perishability of the flesh, but also the immortality of the spirit. The main thing is that the introduction of the image of Methuselah as a symbol of the tree of life, which is even older than the pyramids, guides the reader in Juliusz Słowacki's poem *Conversation with the Pyramids*. It is righteous to claim that the Ukrainian philosopher was the forerunner of the Polish poet.

References

- Antologia poezji ukraińskiej*, comp. F. Nieuważny, J. Pleśniarowicz, introd. S. Kozak, F. Nieuważny, transl. A. Baumgardten et al., Warszawa 1977.
- Bendyk E., "Hipis z Hetmanatu. Kiedy car Piotr I przekształcał państwo moskiewskie w Imperium Rosyjskie, Hryhorij Skovoroda tworzył ukraińską filozofię wolności", *Polityka*, 50 (3393), 7–13 Dec. 2022, pp. 82–84.
- Eco U., "Doświadczenie przekładu", transl. R. Rzyziński, *Teksty Drugie*, 6, 2006, pp. 105–122.
- Kristewa J., "Wprowadzenie", *Teksty Drugie*, 6, 2006, pp. 103–105.
- Mokry W., *Od Ilariona do Skovorody. Antologia poezji ukraińskiej XI–XVIII w.*, Kraków 1996.
- Tressyder Dzh., *Slovar symbolov*, perev. S. Palko, Moskva 1999.
- Wille L., *Uniwersalistyczne implikacje teorii przekładu*, Rzeszów 2002.
- Zarys literatury ukraińskiej. Podręcznik informacyjny Bohdana Łepkiego*, ed. R. Kra-mar, Warszawa–Zalesie 2014.

Anatolii Tkachenko

Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine

ORCID: 0000-0002-5308-7934

Переклад і переспів як форми міжлітературної взаємодії (на матеріалі українськомовного перевтілення балад Р. Бернза)

Translation and Rehash as Interliterary Interaction Forms (on the Material of the Ukrainian-Language Translation of Ballads by Robert Burns)

Abstract

The concept of artistic translation, and the criteria for its requirements, are constantly evolving: what used to be considered a translation, now, based on a vastly expanded range of forms of inter-artistic interaction and intertextuality, qualifies translation, as a rehash process, as imitation, motifs' creation, stylisation, adaptation, transplantation, borrowing, processing, citation, figurative analogy, reminiscence. Mixing them sometimes leads to arbitrary interpretations of the translation freedom degree.

Ideally, the translator should know perfectly, in addition to his native language, the language and culture of the people whose literature they are working on to be congenial to the author of the original to create not only in a rational but also in an emotional register, with complete spiritual dedication. Such was the master of Ukrainian translation Mykola Lukash, who could perfectly harmonise antinomies of spirit/letter, content/form, and more. Entirely original are his transformations of Robert Burn's ballads.

The author compares the versions of the interpretation of R. Burn's ballad "My Heart's in the Highlands" by P. Grabovsky, V. Mysyk, S. Karavanskyi, V. Chernyshenko, M. Lukash, and concludes that the freest and melodic one is the rehash attempt by M. Lukash. This is probably the most related to folk motifs variation on the famous work of Robert Burns.

The ballad "The Lass that Made the Bed for Me" is the most popular in today's media space. Ever since the Soviet times, the translation of this ballad, made by Samuel Marshak, is still considered a classic one in the trade of translation, where both the substantive and formal parameters of the original are pretty accurately reproduced.

While interpreting this ballad, Mykola Lukash also gives another name – “Adventure” – and chooses not to translate but to rehash it, without distorting the spirit of the original and, at the same time, adapting it to the mental spirit of the target audience. A masterpiece by Robert Burns, retaining the plot twists and psychological nuances Lukash re-chanted it not in the original’s lyrical size, but on the motif of the Ukrainian folk song “Oh, a girl went to pick up mushrooms” [Ó] divchýna pó hrybý khodýla]. This is evidenced not only by the rhythmic-melodic coherence but also by the lexical matches.

Keywords: translation, rehash, interpretation, rhythm-melodic, folklore source.

Одна з основних апорій перекладознавства – принципова можливість/неможливість адекватного художнього перевтілення оригіналу. Цілий спектр підходів до неї у своїх крайніх виявах відбиває протилежні позиції. Так званий **перекладацький песимізм** виходить із того, що акт мистецької творчості – неповторний і раціонально не пояснений, до того ж і слова, тим паче їх комбінації та образи в різних мовах, не можуть бути абсолютно тотожними. І навпаки, **перекладацький оптимізм** будується на ствердженні певної типологічної подібності психології творчості та уможливлення шляхів перекодування однієї знакової системи в іншу. А неминучі втрати на будь-якому системному рівні мають бути відшкодовані за допомогою додаткових образних засобів мови перекладу („перекладацька компенсація”).

Не заглиблюючись в історію і теорію перекладознавчих антиномій: „дух” і „літера”, „зміст” і „форма” тощо, стверджую, що видатний перекладач світового рівня Микола Лукаш, напевне, як ніхто інший у нашій трансляторії, умів ті антиномії „примирити”, гармонізувати чи, вдаючись до розхожої фрази, „віддалитися, щоб наблизитись”. Так, у виданій 1969 р. з його примітками та передмовою І. Драча збірці лірики Ф. Г. Лорки є, зокрема, цикл „Шість поезій по-галісійськи”¹. Галісійські мотиви тут переспівано із залученням галицьких діалектизмів. Це геніальна

¹ F. H. Lorka, *Liryka*, peredmova I. Dracha, pereklav z ispanskoi i sklav pryमितky M. Lukash, Dnipro, Kyiv 1969, s. 148–156.

знахідка – перекладати діалект діалектом, тим паче коли зберігається навіть співзвуччя: іспанська Галісія – українська Галичина, не кажучи вже про історичні аналогії. Але як же напосілися тоді на нього офіційні критики за „неправильний” метод! Утім, якби не за те критикували, то за інше: він не вкладався у схеми.

Про феноменальність Миколи Лукаша досі зберігається чимало усних переказів, видано й унікальну книжку Богдана Жолдака „Під зіркою Лукаша”², де вміщено і перекладознавчу розвідку автора, і розлоге інтерв’ю з іншим титаном перекладу Григорієм Кочуром, і родинні перекази Жолдаків, і спогади Єви Нарубині, Богданової матері, та самого Богдана, і спілчанські письменницькі бувальщини, перекази й анекдоти, і ще чимало чого. Читати цю книжку – справжня філологічна розкіш. Так само, як і листування Миколи Лукаша з Григорієм Кочуром, яке впорядкував та видав, спорядивши передмовою й примітками, Максим Стріха³.

Серед численних підтверджень своєрідності Лукашевої творчої манери – „пересадка”⁴ на український ґрунт балад Роберта Бернса (у тодішній транслітерації – Бернса). У статті, присвяченій 225-річчю поета, М. Лукаш, зокрема, писав:

Шотландська народна пісня, віками переслідувана офіційною церквою, у другій половині XVIII століття ледь животіла: багато текстів позабувалось, лишилися тільки мелодії та якісь фрагменти [...]. Бернс удихнув нове життя в ті пісні, вони знову заграли-заяскрили. Іноді він злегка ретушував ті коротенькі тексти, інколи викреслював непотрібне, зайве, а найчастіше – відштовхнувшись від якогось готового заспіву чи приспіву, творив щось цілком нове – але разом з тим цілком суголосне давній традиції, так що навіть найтонші знавці фольклору не можуть установити, які рядки належать поетові, а які чисто народні⁵.

² B. Zholdak, *Pid zirkoiu Lukasha*, Dukh i litera, Kyiv 2018.

³ Hryhoriy Kochur – *Mykola Lukash. Lystuvannia 1958–1971 rokiv*, K. I. S., Kyiv 2019.

⁴ Німецьке die Übersetzung буквально означає – пересадка.

⁵ M. Lukash, *Poet velykyi, narodnyi* [v:] „Literaturna Ukraina”, nr 5, 2 liutoho, Kyiv 1984.

Далі перекладач наводить слова самого Бернза: „Якщо хтось думає, нібито написати шотландську пісню легко, нехай сам спробує!” І говорить про дивовижний перегук із висловленням Я. Головацького про те, що під народну пісню не так-то просто „підшитися”. А на завершення статті, яка передувала кільком Лукашевим перекладам, – „тим-то й назвав його наш Кобзар «поетом великим і народним»”⁶.

І справді, пишучи „а Борнц⁷ усе-таки поет народний і великий”, Т. Шевченко відчував спорідненість із шотландським бардом і в антиколоніальній позиції, і в утвердженні рідної мови та пісні. Саме тому ще сучасники Шевченка також стверджували, що його стилізації майже неможливо відрізнити від народних пісень, порівнювали його з М. Кольцовим та Р. Бернзом; про це можна довідатись і в працях нинішніх шевченкознавців, зокрема В. Смілянської⁸.

Інтерес до творчості Р. Бернза триває вже понад два століття. Клуби й товариства шанувальників його творчості є по всьому світу, у день його народження щороку святкують „Вечерю Роберта Бернза” або ж „Ніч Роберта Бернза”⁹; вірші його постають у нових і нових перекладах та переспівах¹⁰; на оригінальні й перекладені тексти пишуть пісні, знімають кліпи, розміщують слайд-шоу тощо. Так, **переспів** Миколи Лукаша „Моє серце в верховині” поклали на музику й виконують у супроводі слайд-шоу сестри Тельнюк.

⁶ Ibidem.

⁷ На думку деяких фахівців із шотландської, мовою оригіналу це прізвище звучить навіть як Бьорнз (голосний звук подібний до німецького ö).

⁸ V. Smilianska, *Pryzhyttieva kryryka* [v:] V. Smilianska, *Z polia shevchenkoznavstva: zbirnyk nauk. prats*, „Osvita Ukrainy”, Kyiv 2019, s. 12.

⁹ Ось посилання на одну з них: *A virtual Burns night*, <https://m.youtube.com/watch?fbclid=IwAR2wdAWNsdWLVK1cLSJU6nTB-KXcQH53JaBsTkhHEnhpJfPrGpzs2TV32M&v=2S-pe9dQZUI&feature=youtu.be>, [16.01.2022].

¹⁰ Нещодавно в Україні вийшло найповніше видання українських перекладів із шотландського поета: R. Burns, *Robert Bernz, A Man's a Man for A' That. Liudyna ye liudyna*, uporyad. H. Dyka, P. Kormylo, PP „INPOL LTM”, Kyiv 2021.

Твердження, що то **переспів**, а не **переклад**, ґрунтується на порівняльному аналізі оригіналу та кількох його інтерпретацій українською мовою. З метою економії місця наводжу лише першу строфу оригіналу:

My heart's in the Highlands, my heart is not here
My heart's in the Highlands, a-chasing the deer,
A-chasing the wild deer, and following the roe –
My heart's in the Highlands, wherever I go!

Як бачимо, у вимірах силабо-тоніки це 4-стоповий амфібрахій з катаlecticкою останньої стопи. У версії Павла Грабовського „Не тут моє серце, а в шотландських горáх” не дотримано ні еквілінеарности, ні еквіметричності:

Не тут серце моє, а в Шотландських горáх:
Все за звіром ганяюсь на влогах,
Б'ю оленів та кіз по глибоких ярах,
По високих шпихлях і в дібровах;
Хоч куди б не подавсь – серце в рідних горáх,
Все за звіром ганяюсь на влогах.

Із сучасного погляду це не **переклад**, а **переспів**. У такому разі деякі склади балади можна проспівувати прискорено, і тоді їх, виходячи з принципу метричної плюривалентности, варто „міряти” не силабо-тонічною чи силабічною, а тактометричною системою віршування, де одиницею вимірювання є такти, а в них – цілі ноти, половинки нот і т. д. Тобто при пісенному чи речитативному виконанні все можна охопити і зрівноважити довжиною та короткістю озвучуваних складів. А починається кожен рядок із 1-складової **анакрузи** (відповідник у музиці – **затакт**). І в такому разі текст Грабовського у такти „лягає”, але в „куплети”/строфи – усе ж ні. Хоча, звичайно, можна припустити, що останні два рядки секстету наш поет-засланець мислив чи навіть проспівував як рефрен. Але чому ж тоді передостанню строфу подано катреном, без дворядкового нарощення-рефрену?

Прощайте ж тепер, любі гори мої,
І долини, убрані в квіточки;
Прощайте, лани; прощайте, гаї;
Прощайте, бурхливі струмочки!

Зрештою, і **квіточки-струмочки** звучать проти оригіналу надто вже лагідненько (у нас же й вороги – „воріженьки”). Отож цю версію Грабовського можна вважати **одомашненим переспівом**.

Чіткішою з погляду дотримання названих вище формальних ознак перекладу (еквілінарність, еквіметричність) видається версія Василя Мисика „Прощання з горами”:

Прощайте, висоти, і північ – прощай!
Вітчизно одваги, достоїнсти край!
В які б не зайшов я найдальші краї,
Любитиму завжди я гори свої.

А проте з погляду змістового теж є чимало відхилень від оригіналу. Кудись поділися олені й сарни, інші реалії оригіналу, та й повторений наприкінці 2-ї й 4-ї строф рефрен „Там, там моє серце, в захмарних краях!” зазнав пришвидшення ритму завдяки „гулумбасному” повтору **там-там**. А ще ж і небажаний у пісенному тексті збіг приголосних – алітерація на **м**.

Переклад Святослава Караванського „Між гір моє серце” витримано з відтворенням заспіву, який потім стає приспівом, і в ньому таки збереглися не „впольовані” Мисиком звірі:

Між гір моє серце, не тут воно, ні,
Між гір моє серце блука в глушині,
То олена стежить, то сарну стріля,
Між гір моє серце, хай де буду я!
Добрідень вам, гори, добридень, сніги —
Вітчизно звитяги, країно снаги!
Хай де я мандрую, хай де ліг мій шлях,
Я вічно кохатимусь в наших горбах.

Між гір моє серце і т. д. [відтворення приспіву. – А. Т.]

У перекладі „Душа моя в горах” Володимира Чернишенка (нар. 1986), виконаному кандидатом біологічних наук, як видається, не без огляду на переспів М. Лукаша, збережено і розмір, і строфіку, додано карпатської екзотики та замість бурхливих водоспадів постають то **струмки**, то **шумні стрімчак**и:

Вперед, до засніжених гордих вершин,
Вперед, до яруг, і струмків, і долин,
Вперед, до кичер і до древніх лісів,
Вперед до кипучих шумних стрімчаків!..

І, нарешті, вже згадана версія Миколи Лукаша „Моє серце в верховині”:

Моє серце в верховині і душа моя,
Моя дума в верховині соколом буя,
Моя мрія в гори лине наздогін вітрам,
Моє серце в верховині, де б не був я сам.
Будь здорова, верховино, любий рідний край,
Чести й слави батьківщино, вольности розмай!
Хоч іду я на чужину, повернуся знов,
Моє серце в верховині і моя любов.

Тут однозначно **переспів**. Можливо, на мотив якоїсь „верховинської” пісні, бо маємо коломийковий розмір з усіченням останнього складу, себто у вимірах силабіки – 13-складовик, у тактометрії – 3-тактові періоди. Сестри Тельнюк, як уже було сказано, поклали цей текст на свою музику, більш розлогу, епічну, він звучить у супроводі слайд-шоу з карпатськими краєвидами.

Чи не найпопулярнішою в сучасному медіапросторі постає Бернзова балада „The Lass That Made The Bed Taе Me” (англо-мовний варіант „...To Me”), у дослівному перекладі – „Дівчина, що постелила мені постіль”. Бернз написав її за мотивами англійської балади XVII ст. „Cumberland Nelly”, відомої ще як „The North Country Lovers”, де йдеться про Чарльза (Карла) II та його кохану, знатну шотландську дівчину. Уперше текст Бернза

надруковано 1796 р. І досі цю баладу озвучують виконавці різного віку – від хитрувато-лукавого молодика до сумно-ностальгійного, умудреного досвідом літнього чоловіка – із відповідною гамою інтонаційних витлумачень. Її співають у різних стилях – від фолк (Jamie McMenemy) до поп (кліп від Джессі Ра – Jesse Rae – на коні, в лицарських обладунках) тощо.

Іще з радянських часів класичним вважався переклад С. Маршака, де досить адекватно відтворено як змістові, так і формальні параметри оригіналу – **еквілінеарність** (катрени), **еквіметричність** (4-стоповий ямб). Щоправда, перекладач „оцнотливив” назву твору. Порівняймо дві перші строфи:

Robert Burns

The Lass That Made The Bed Tae Me

When Januar' wind was blawin cauld,
As to the North I took my way,
The mirksome night did me enfauld,
I knew na where to lodge till day.

By my guid luck a maid I met
Just in the middle o' my care,
And kindly she did me invite
To walk into a chamber fair.

Самуїл Маршак

Ночлег в пути

Меня в горах застигла тьма,
Январский ветер, колкий снег.
Закрылись наглухо дома
И я не мог найти ночлег.

По счастью, девушка одна
Со мною встретилась в пути,
И предложила мне она
В её уютный дом войти.

Подібним шляхом міг піти й Микола Лукаш, і можна не сумніватися, що то був би адекватний переклад, однак він обирає переспів, притому не спотворюючи оригіналу і водночас адаптуючи його до ментального духу цільової аудиторії. Отож і шедевр Роберта Бернза, зберігши його сюжетні перипетії та психологічні нюанси, Лукаш переспівав не розміром оригіналу, а на мотив української народної пісні „Ой дівчина по гриби ходила...”. Він її, безперечно, знав, про що свідчить не тільки ритмомелодійна відповідність, а й підкреслені нижче лексичні збіги. Пісню наводжу цілком, а Лукашів переспів мушу для економії площі скорочувати:

Ой дівчина по гриби ходила

Ой дівчина по гриби ходила,
В зеленому гаю заблудила (2)

Приблудила к зеленому дубу
Отут же я ночувати буду (2)

Я ж думала, що дуб зелененький,
А то стояв козак молоденький (2)

Ой козаче, козаче-гультяю,
Виведь мене з зеленого гаю (2)

Якби дівка дороги не знала
То козака б гультяєм не звала (2)

А сказала б: „Козаче-соколе,
Виведь мене з зеленого бору (2)

Виведь мене з зеленого бору
Та й поведи до самого двору (2)

Ой дівчина по гриби ходила,
В зеленому гаю заблудила... (2)

Пригода

Як ішов я та й на верховину,
Заблудився в ніч під хуртовину;
Хат не видно, людей не чувати –
Де ж я буду нічку ночувати?

Де взялася молода дівчина,
Бачить, хлопцю в дорозі причина,
Бачить, далі йти уже несила
Вона мене в хату запросила.

....

„Не руш мене, юначе-гультяю
Чи не знаєш доброго звичаю?
Коли мене ти по правді любиш,
То віночка мого не погубиш!”

....

„Не плач, мила, не мийся сльозою,
Будеш мені вірною жоною,
Будем вкупі віку доживати,
Будеш мені постіль завше слати.

Підтвердження щодо фольклорних джерел не тільки ритмомелодики, а часом і лексики подібних переспівів знаходимо в розмові Миколи Лукаша з Мариною Новиковою:

Сам Бернс широко користався з готових формул-кліше народної творчості. Аж ніяк не всі образи, ритми, сюжети в нього індивідуальні. То як передати все це українською, обминаючи той-таки фольклор, але наш? [...] Деякі слова потрапили до мого Бернса просто з українських пісень, навіть пам'ятаю, з яких. Наприклад, у „Пригоді” дівчина каже: „Не руш мене, козаче-гультяю...” В українській пісні „Дівчинонька по гриби ходила” героїня, заблукавши у лісі, просить козака вивести її на дорогу і теж називає його гультяєм (в іншому варіанті – гайдаром). А як дійшло до дівочого портрета, до її золотого волосся, подумалося: а чом би не сказати „коси – золоті розчоси”? Так у пісні „Тихо-тихо Дунай воду несе”. Хоча знову тут не калькування, а напівцитата¹¹.

¹¹ М. Novykova, *Vyno zeleno: Robert Berns ukrainskoiu* [v:] *Mify ta misiia*, Dukh i litera, Kyiv 2005, s. 69.

Отже, виходить, що цим ширшим матеріалом лише ілюструю свідчення самого перекладача? Нехай і так, але є ще один нюанс: наші фольклорні пісні й балади, як і колись шотландські, на жаль, побутують тепер переважно у фольклорних збірках, а скажімо, в інтернеті, що на нього й нарікаємо, але й покладаємо надію на відродження пісень і звичаїв, можна знайти, як на мене, дуже контаміновані не тільки в музичному, а й у текстуальному плані версії, наприклад, тієї ж таки пісні „Ой дівчина по гриби ходила”¹². Тож наведений вище її повний текст із повтором першого куплету прошу вважати одним із варіантів фольклорного запису з пам’яті (південь Київщини).

Уявлення про художній переклад, критерії вимог до нього постійно розвиваються: те, що колись вважали **перекладом**, тепер, виходячи зі значно розширеного спектру **форм міжмистецької взаємодії** та **інтертекстуальности**, кваліфікується то як **переспів**, то як **перекладення, наслідування, творчість за мотивами, стилізація, травестія, адаптація, трансплантація, запозичення, переробка, цитація, образна аналогія, ремінісценція** тощо. Їх змішування іноді призводить до довільних трактувань ступеня перекладацької свободи. А тимчасом **переклад** у сучасному його розумінні вимагає адекватного відтворення як змістових, так і формальних характеристик оригіналу, тоді як **переспів** допускає значні відхилення у формі та збереження змістових домінант за широкого спектру розуміння формозмістової діалектики.

В ідеалі як перекладач, так і переспівувач мають досконало знати, крім рідної, мову й культуру народу, літературу якого опрацьовують, бути конгеніальними авторові оригіналу, творити не тільки в раціональному, а й в емоційному реєстрі, з повною духовною самовіддачею.

¹² *Oi divchyna po hryby khodyla*, <https://youtu.be/1ryPU-VwPeQ>, [16.01.2022]; <https://youtu.be/JrwVbDCYP6U>, [16.01.2022].

References

- Lukash M., *Poet velykyi, narodnyi* [v:] „Literaturna Ukraina”, nr 5, 2 liutoho, Kyiv 1984.
- Novykova M., *Vyno zeleno: Robert Berns ukrainskoiu* [v:] *Mify ta misiia*, Dukh i litera, Kyiv 2005, s. 66–71.
- Smilianska V., *Pryzhyttieva kryryka* [v:] Smilianska V., *Z polia shevchenkoznavstva: zbirnyk nauk. prats*, „Osvita Ukrainy”, Kyiv 2019, s. 4–16.

Lyudmyla Shevchenko

National Technical University of Ukraine 'Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute', Ukraine
ORCID: 0000-0001-7876-6733

Латинська мова в інтелектуальному житті європейців ХХ–ХХІ ст.

The Role of Latin in the Intellectual Life of Europeans in the Twentieth–Twenty-First Centuries

Abstract

In the twentieth–twenty-first centuries, Latin is used as the language of European culture, and not only in certain areas of intellectual life. Many scientific journals publish the main text of articles in national languages, accompany them with a Latin abstract, or find a place for Latin poems, humorous stories, crosswords, etc. Some journals were printed entirely in Latin e.g., *Latinitas* (Vatican), *Palaestra Latina* (Barcelona), *Vox Latina* (Saarbrücken), *Vita Latina* (Avignon), *Orbis Latinus* (Mendoza), *Melissa* (Brussels), etc. In the mid-twentieth century, a series of collections of Neo-Latin poetry written by individual authors (Hermann Weller [Tübingen, 1946], Hugo Enrico Paoli [Florence, 1961]), or multinational anthologies were published. Works inspired by dramatic events of history and social and political life of the twentieth–twenty-first centuries stand out among the galaxy of modern neo-Latinists: Hermann Weller's elegy *Y* (Tübingen, 1937) – is a profoundly allegorical work, a vivid testimony of internal emigration; a collection of neo-Latin poems “*Laudes Ukrainae*” (“Praise to Ukraine”) by Anna Eliza Radke. “*Laudes Ukrainae*” includes more than 50 poems in which the poetess's civic position and attitude to the Russian-Ukrainian war are directly and unequivocally stated. Most of the poems have six language versions: Latin, Ukrainian, Spanish, German, Polish, and French.

Keywords: Neo-Latin studies, Latin language, 21st century, Anne-Ilse Radke, Herman Weller, Russian-Ukrainian War.

Взаємодія латини з європейськими мовами розпочалася практично після перших завоювань римлянами неітальських племен, отже, приблизно з III ст. до н. е. Мовна інтерференція з різною інтенсивністю тривала в добу Відродження та постренесансні епохи. Порівняно з середньовічною, латинська мова, якою європейці користувалися в наступні століття, залишається менш дослідженою. Так, скажімо, одному окремому пізньосередньовічному періоду розвитку латини присвячені численні праці: А. Білецького, Л. Блумфілда, У. Вайнрайха, Є. Верещагіна, Б. Гавранека, Н. Гаджиевої, Б. Горнунга, А. Десницької, Д. Дрбоглава, Ю. Жлуктенка, А. Мартіне, Г. Пауля, Є. Реферовської, В. Розенцвейга, Н. Романової, С. Семчинського, Б. Серебрєннікова та ін. Значна роль у дослідженні латиномовної медієвістики належить польським ученим – Є. Аксеру, К. Вейзенгоф-Брожковій, Д. Гвізу, В. Серадзану, Т. Хинчевській-Геннель, І. Чарцінському, Е. Юнг-Пальчевській, які, добираючи матеріал для своїх студій, нерідко черпають його в українсько-польському порубіжжі.

Однак тексти, датовані Ренесансом (і постренесансними епохами, включно з сьогоденням), коли провідною серед користувачів латинської мови стала тенденція до відродження і дотримання класичних норм граматики і синтаксису, – не менш цікаві для вивчення. Новолатинська література – загальноєвропейське явище: завдяки їй утворився єдиний інтернаціональний контекст, бо латина була засобом спілкування між освіченими людьми інтернаціональної „Республіки вчених” і залишається ефективним засобом проникнення у глибину віків. Виразальні можливості цієї класичної мови тривалий час залишалися більшими, ніж у національних європейських, оскільки вона належала до відграничених мов давньої цивілізації, чий інтелектуальні набутки і сьогодні не втратили свого значення; гуманісти лише очистили латину від середньовічного нашарування елементів нових європейських мов, реставруючи античні літературні традиції.

Упродовж багатьох століть лише латина мала письмову форму (більшість європейських народів здобулися на власну писемність

у XIII–XV ст.), і володіння нею було привілеєм освічених верств суспільства. Латиномовна творчість стала своєрідною школою стилістики, що сприяла формуванню національних літератур¹. А проте у другій пол. XIX ст. поширюється цілком протилежна думка, прихильником якої був, наприклад, німецький філолог-класик Карл Негельсбах: „Розвиваючись, народні мови явили світу такі багатства, з якими мова древніх уже не спроможна була змагатися”². Важко повірити, але погляд на латину як на гальмівний чинник у розвитку національних літератур панував у європейському літературознавстві майже до середини ХХ ст.

Однак ситуація докорінно змінилася: філософсько-художні тексти латинською мовою, які датуються XVI–XX ст., є об’єктом дослідження неолатиністики – молодій дисципліни, що в ХХ ст. відокремилася від класичної філології і нині швидко розвивається завдяки науковим осередкам. Зокрема, 1995 р. у Львові було засновано Інститут неолатиністики – з ініціативи Мирослава Трофимука і згідно його концепції. У Словаччині подібною науковою проблематикою займаються наукові співробітники Славістичного інституту Яна Станіслава Словацької академії наук (Slavistický ústav Jána Stanislava Slovenskej akademie, <http://slavu.sav.sk/index.php>), зокрема, Сворад Заварський. У Польщі існує Центр ренесансних студій (Centrum Badań nad Renesansem, <http://humanitas.filg.uj.edu.pl>), Осередок досліджень античної традиції (Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną, <http://www.obta.uw.edu.pl/pl/node/47>). В Італії неолатиністичну тематику розробляє Інститут європейської інтелектуальної лексики та історії ідей при Навчально-дослідницькій національній раді Італії (ILIESI-CNR) у співпраці з бельгійськими і британськими колегами та багато інших.

¹ О. Tsyhanok, *Z istorii latynskykh literaturnykh vplyviv v ukrainskomu pysmenstvi XVI–XVIII st.*, Pedahohichna Presa, Kyiv 1999, s. 11.

² *Latinskaya stilistika Negelsbakha, prispoboblennaya dlya russkikh shkol Aleksandrom Strakhovym*, Moskva 1875, s. 2.

Нині в розпорядженні знавців і дослідників – різножанрова латиномовна поезія, об’ємна романістика (включно з такими маргінальними видами, як порнографічний роман), історіографія, безмежна кількість наукових трактатів, величезний корпус латиномовної теології, приватна та офіційна епістолярія – „іншими словами, можна віднайти латиномовні паралелі та аналоги для всіх видів письма, що зустрічаються в національних літературах Європи”³.

Дослідження в галузі неолатиністики провадять українські, польські, литовські, словацькі, чеські, італійські, німецькі, англійські вчені-неолатиністи: Т. Беньковський⁴, С. Заварський⁵, Д. Сакр⁶, С. Скіміна⁷, А. Сков’єрова⁸, М. Цитовська⁹, С. Нартовський¹⁰ etc.

Мета цього дослідження – дослідити поширеність використання латинської мови та латиномовних праць в інтелектуальному житті європейців ХХ–ХХІ ст. та схарактеризувати основні форми і вияви цього процесу.

Як і в інших країнах Європи, українські неолатиністичні студії на різноманітному текстовому матеріалі стартували в сере-

³ Dzh. Binns, *Harriot ta latynomovna kultura yoho chasu. Renesansni studii*, Vyd-vo KPU, Zaporizhzhia 2009, s. 29.

⁴ T. Bienkowski, *Poezja nowolacińska* [w:] *Sownik literatury staropolskiej (Średniowiecze. Renesans. Barok)*, red. T. Michałowska, Wrocław 1990.

⁵ S. Zavarsky, *Confessional Polemic as a Neo-Latin Genre: The Example of Opuscula Polemica by Martinus Szent-Ivany from the Turn of the 18th Century* [in:] *International Association for Neo-Latin Studies. XIV Congress, Uppsala, 2009. Programme and Information*, Universitetstryckeriet, Uppsala 2009, s. 162.

⁶ D. Sacré, J. Ijsewijn, *Companion to Neo-Latin Studies*, pt. 1: *History and Diffusion of Neo-Latin Literature*, Leuven University Press, Leuven 2008.

⁷ S. Skimina, *Neolatina. Przyczynki do studiów nad polskimi poetami nowolacińskimi* [w:] „Pamiętnik Literacki”, nr 37, 1947, s. 166–180.

⁸ A. Škovierova, *Latinské tlače slovenských autorov v Čechách do roku 1621* [in:] „Knižnice a informácie”, roč. 34, č. 3–4, 2002, s. 146–151.

⁹ M. Cytowska, *Studia Neolatina: pięć odczytów*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1983.

¹⁰ W. Nartowski, *Stan włościański w utworach poetyckich pisarzy polskich doby renesansowej (XVI wieku): studium historyczno-literackie*, nakł. Towarzystwa Ludoznawczego, Lwów 1917.

дині ХХ ст. Зацікавлення латиномовними творами українських письменників виникає спочатку у класичних філологів: Наталя Корж розглянула синтаксичні особливості латиномовних текстів Григорія Сковороди (1955)¹¹; праця Ніни Безбородько (1972) присвячена специфіці функціонування латини в українському науковому середовищі (філософські трактати ХVІІ ст.)¹²; дослідження Ольги Лефтерової (1998) щодо фонові інформації та її ролі в індивідуальному мовленні – на матеріалі латиномовних творів Станіслава Оріховського¹³ та Валентини Миронової, яка 1999 р. на основі гродських і земських судових актів дослідила граматичні особливості латинської мови в Україні ХV–ХVІ ст.¹⁴ Прикметно, що перелічені дисертації стосуються текстів, написаних упродовж ХV–ХVІІІ ст., коли латина найактивніше функціонувала в інтелектуальній сфері Центральної та Східної Європи.

Зрештою, це й зрозуміло: коли йдеться про ситуацію в Україні, то латинська мова у ХVІ–ХVІІІ ст., порівняно з тогочасною книжною українською, мала більший досвід побутування у світській літературі, а отже, надавала письменнику ширші можливості для самовираження, була більш придатна для культивування низки світських жанрів, написання наукових трактатів; окрім того, перекладаючи свій твір латиною, автор автоматично розширював читацьку аудиторію в кілька разів. Однак новолатинська література виходить далеко за межі періоду ХV–ХVІІІ ст.: однією з найпізніших наукових праць, написаних і захищених латинською мовою в Києві 1845 р., є дисертація професора кафедри фізіологічної анатомії та мікроскопії Київського університету

¹¹ N. Korzh, *Mesto i osobennosti latinskoho yazyka v tvorchestve H. Skovorody*, dys. ... kand. filol. nauk, Kharkov 1955.

¹² N. Y. Bezborodko, *Uchenaya latyn na Ukraine* [v:] „Voprosy yazykoznaniiya”, nr 11–12, 1978, s. 85–92.

¹³ O. Lefterova, *Fonova informatsiia ta yii rol v indyvidualnomu movlenni (na materialy latynomovnykh tvoriv S. Orikhovskoho)*, dys. ... kand. filol. nauk, Kyiv 1998.

¹⁴ V. M. Myronova, *Hramatychni osoblyvosti latynskoi aktovoi movy XV–XVI st. v Ukraini*, avtoref. dys. ... kand. filol. nauk, Kyiv 1999.

Олександра Вальтера^{15, 16}, у якій учений істотно наблизився до наукового розв'язання проблеми ковтуна (запалення сальних залоз на голові, яке виникає внаслідок порушення гігієнічних умов) – предмету зацікавлення десятків європейських учених упродовж XVI–XIX ст.

За радянських часів в Україні традиція вивчати латинську мову й користуватися нею в інтелектуальному житті була значно послаблена: кафедра класичної філології постійно діяла лише у Львівському державному університеті ім. Івана Франка; 1993 р. було відновлено роботу відділення класичної філології в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, а ще через рік – у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна. На початку 90-х рр. XX ст. в Україні були створені численні гімназії, ліцеї, колегіуми. Так, у гуманітарному при КНУ ім. Тараса Шевченка та медичному при НМУ ім. О. О. Богомольця ліцеях провадиться викладання латинської мови за інтенсивною програмою, як результат – після закінчення дворічного курсу навчання учні можуть читати оригінальні тексти античних авторів.

До сьогодні латинська і давньогрецька мови входять до шкільної програми загальноосвітніх навчальних закладів Німеччини, Франції, Іспанії, інших європейських країн, що значно спрощує випускникам перехід до навчання у вищій школі. Зрештою, латина стане в пригоді і тим, хто не вступатиме до університетів, адже її уроки сприяють розкриттю духовних здібностей, розвивають мислення, духовну і фізичну культуру; молоді люди вчаться зрозуміло висловлювати свої думки.

У XX–XXI ст. латину знову використовують як мову людської культури, а не лише в окремих ділянках інтелектуального життя (наука, церква, міжнародна дипломатія). Чимало наукових

¹⁵ A. de Walther, *De mechanismo implicationis pilorum in plica polonica*, Kioviae 1845.

¹⁶ L. Shevchenko-Savchynska, *Latynomovna ukrainska literatura. Zahalnyi ohliad*, Mediievist, Kyiv 2013.

часописів, публікуючи основний текст статей національними мовами, супроводжують їх латинською анотацією – наприклад, польський „Meander” (Варшава), або знаходять місце для латиномовних віршів, гумористичних оповідань, кросвордів тощо, як, наприклад, міжнародний науково-популярний журнал „Greece and Roma”, що видається англійською мовою. Цілковито латиною друкувалися в ХХ–ХХІ ст. періодичні видання: „Latinitas” (Ватикан), „Palaestra Latina” (Барселона), „Vox Latina” (Саарбрюкен), „Vita Latina” (Авіньйон), „Orbis Latinus” (Мендоса), „Melissa” (Брюсель) та ін., які, поміж іншим, регулярно оприлюднювали результати роботи з унормування новолатинської лексики. У середині ХХ ст. яскравим явищем стала ціла низка збірок новолатинської поезії як окремих авторів – Германа Велера (Тюбінген, 1946), Уго Енріко Паолі (Флоренція, 1961), так і багатонаціональні антології, наприклад „Vita Camena” (Цюрих, 1961) – добірка текстів п’ятдесятьох авторів із сімнадцяти країн (носіїв не лише романських, германських, а й слов’янських мов) чи подібний збірник „Carmina Latina recentiora” (Ляхлінген, 1974) etc.

Латина повертається до статусу мови „Respublicae literariae”: вона використовується не лише в серйозному контексті, де її присутність абсолютно необхідна (описи нових таксонів у ботаніці, у деяких видах документів, термінологія медицини, юриспруденції тощо); нерідко філологи-класики листуються латинською мовою; в академічному середовищі виголошуються цілковито латиномовні промови з урочистих нагод – при цьому нікому не спадає на думку додавати синхронний переклад. Латинською мовою написана „Magna Charta Universitatum” (Болонья, 1988), студентський гімн „Gaudeamus igitur”, гімн Європейського Союзу, латиною перекладені класичні твори дитячої літератури: „Пригоди Піноккіо” (пер. Уго Енріко Паолі), „Вінні Пух” (пер. Александр Ленард), „Гобіт” (пер. Марк Вокер), „Гаррі Поттер і філософський камінь” (пер. Пітер Нідгем), фольклорні пісеньки про Мері та ягня etc. Про роль латини у створенні міфологічної реальності Середзем’я Джоном Р. Толкієном і Гогвортсу Джоан Роулінг написані поважні наукові дослідження.

За словами проф. Феоніли Нікітіної, кінець XIX – початок XX ст. позначені зростанням в Європі та Латинській Америці інтересу до можливості відновлення функцій латинської мови, які вона виконувала у XVII – на поч. XIX ст.¹⁷ 1956 р. у м. Авіньйоні (Франція) відбувся перший конгрес „живої латини”, який нині проводиться регулярно в різних європейських країнах. 1967 р. у Римі було засновано Академію сприяння латинській освіченості, яка координує дії, пов’язані з використанням і розвитком класичної мови. Рух „*Latinitas viva* – Жива латина” сьогодні має на меті посилення інтеграції народів Європи шляхом використання латинської мови як наднаціональної.

За всіма ознаками, латина не виходить із вжитку, а зазнає чергової реінкарнації. Чи не найбагатшою на осередки прихильників живої латини у XX–XXI ст. залишається Німеччина, де діє засноване 1932 р. у Мюнхені товариство „*Societas Latina*” (нині з центром у Саарбрюкені), його часопис „*Vox Latina*” виходить друком п’ять разів на рік; щорічно в Аменебурзі проводиться міжнародний захід „*Septimana Latina*”, працює низка наукових шкіл, що гуртують навколо себе як фахівців, так і шанувальників неолатиністики. Традиція використання і вивчення латинської мови, відродженої до класичного зразка, а потім оновленої, тут дуже давня: широко відома збірка творчості вагантів „*Carmina Burana*” була створена на німецьких землях у XII, віднайдена в Баварії у XIX, покладена на музику Карлом Орфом у XX ст. і нині зберігається в Німеччині. Від середини минулого століття і дотепер активно створюють і публікують свої латиномовні твори численні місцеві автори: Герман Велер, Рейнард Брюн, Анна Еліза Радке (поезія), Зіґрід Альберт (літературознавчі дослідження)¹⁸, Вільям Блюм (політологія) та багато інших.

¹⁷ F. O. Nikitina, *Latynska mova* [v:] *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, red. I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak ta in., t. 16, NAN Ukrainy, NTSh., Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, Kyiv 2016, <https://esu.com.ua/article-53405>, [27. 11. 2022].

¹⁸ Hermann Weller, Anna Elissa Radke, Sigrid Albert, Wilhelm Blum.

Серед плеяди сучасних неолатиністів особливо вирізняються ті, чиї твори насажені драматичними подіями історії та суспільно-політичного життя ХХ–ХХІ ст. Передусім, йдеться про Германа Велера і його латиномовну елегію „Y”¹⁹ (Тюбінген, 1937) – глибоко алегоричний твір, яскраве свідчення внутрішньої еміграції. Недарма за кілька років до створення цього тексту автор сформулював свою позицію (чи навіть місію) у висловлюванні про новолатинську поезію: „...Ist zwar nicht volkstümlich, dafür braucht sie aber auch nicht mit dem Beifall der Massen zu rechnen und sich von ihm leiten zu lassen. [...] Der lateinische Dichter der Gegenwart ist [...] frei und unabhängig – Вона не популярна, але їй не потрібно рахуватися з оплесками публіки і керуватися ними. [...] Латиномовний поет сучасності [...] вільний і незалежний”²⁰.

Герман Велер вивчав право і класичні мови в Берліні і Тюбінгені. Він склав державний іспит з латинської, грецької, французької мов та івриту, досконало володів англійською, італійською, гінді, фарсі. Впродовж 1913–1931 рр. працював гімназійним учителем латинської й давньогрецької мов в Ельвангені. Від 1930 р. – викладач університету в Тюбінгені. Саме Герман Велер 1932 р. став засновником і першим головою „Societas Latina” – товариства, яке мало на меті культивування латини як світової мови сучасності та майбутнього²¹. 1933 р. в Римі, на Третньому національному конгресі з романістики, Джузеппе Морабіто прочитав лекцію „De Hermanni Weller Latinis carminibus”, чим затвердив Велера в статусі благонадійного автора. Саме тому міська влада Ельвангена 1931 р. вирішила перейменувати одну з вулиць міста на Hermann-Weller-Strasse – ця назва залишається й досі.

¹⁹ H. Weller, Y, http://www.fh-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost20/Weller/wel_cyps.html, [30. 12. 2022].

²⁰ H. Weller, *Lateinische Dichtung der Gegenwart* [in:] „Die Literatur”, 1934, s. 632–635.

²¹ Programatisch G. Lurz, *Wozu eine Societas Latina?* [in:] „Societas Latina”, nr 1, 1932, s. 1–4.

Герман Велер – найуспішніший німецький учасник поетичного конкурсу „Certamen roeticum Noeufftianum” для новолатинських поетів, що проводився в Нідерландах від 1844 до 1978 р. Він брав участь у змаганні 23 рази і 13 разів брав першу премію, решту разів удостоївся відзнаки „Magna Laus”. 1938 р. саме за елегію „Y” Герман Велер знову отримав нагороду переможця – 250-грамову пам’ятну золоту медаль та видання твору коштом Академії.

Сюжет твору цілком прозорий, а форма легка і вишукана: уві сні поетові й шанувальникові античних метрів привиділося, що літери алфавіту з Горацієвого тому оживають і що літера A (dux, тобто вождь абетки) у демагогічній промові закликає до знищення чужорідної літери. Y намагається довести своє право на існування, наводячи всім відомі і потрібні слова (rhythmus, hymnus, syllabus), але інші літери не слухають її, ув’язнюють і сперечаються, яку кару вибрати. Скориставшись невизначеністю, Y розриває пута, вибирається на підвіконня і, розкинувши, як крила, рученята, прощально всміхнувшись поетові, кидається з вікна в сад. Від сорому за свою боязкість і нерішучість (171–172 рядки), через які не допоміг вигнаниці, і водночас із любові до неї (174 рядок) поет теж кидається з вікна. Зрештою всі залишаються живі, більше того, поет стає свідком, як сам володар світу Зевс відновлює справедливість, оскільки гнана літера Y є частиною його імені – Ζεύς.

Якщо елегія „Y” описує сучасні авторові суспільні реалії в алегоричній формі (один із закидів Герману Велеру – його нерішучий осуд антисемітизму), то в збірці новолатинських віршів „Laudes Ucrainae – Хвала Україні” Анни Елізи Радке цілком прямо і недвозначно заявлена громадянська позиція поетеси та її ставлення до російсько-української війни. Анна Еліза Радке народилася 1940 р. в Гамбурзі. Там вона розпочала вивчення класичної філології, славістики, філософії, християнської лютеранської теології, а пізніше в Марбурзі цілком присвятила себе цій справі. Перекладати з латини класичних авторів і писати власні вірші латиною Анна Еліза Радке почала давно – перші збірки

побачили світ ще у 80-х роках ХХ ст.; далеко неповна її різножанрова бібліографія виглядає так: 1) збірки віршів латинською мовою – „Musa exsul” (1982), „Harmonica vitrea” (1992), „In reliquiis Troiae” (1995), „Ars paedagogica” (1998), „Cantica spiritualia” (2007), „Molossula” (2009), „Iubila natalicia” (тримовна збірка: латинською, німецькою, польською, 2009), „Finis amorum” (2012), „Dialogi” (латиномовні п’єси, 2015), „Io et Dio” (2021), „Laudes Ukrainae” (2022). Переклади з латинської мови: „Мій Марбурзький Горацій” (1990), „Катул” (1992), „Крихка ідилія” (еклоги Вергілія) (2013). Переклади з німецької латинською мовою: „Florilegium Eichendorffianum” (2010), „Aliquid de pumilionibus” (2015), „Quam mirabilis est Panama” (2017).

Латиномовні твори А. Е. Радке (переважно вірші) для дітей²² – призначені не лише для урізноманітнення читацької аудиторії, це також частина педагогічної діяльності, спрямованої на зародження інтересу до античної культури і латинської мови в дошкільнят і молодших школярів.

До „Laudes Ukrainae” увійшли вірші, написані 2022 р. Уперше збірка була видана у квітні як миттєва реакція поетеси на російську агресію, а в жовтні 2022 р. здана до друку її істотно доповнена версія (у квітневій збірці 13, у жовтневій – понад 50 віршів). Перше видання – двомовне: латиномовні поезії, доповнені ілюстраціями Ришарда Валька та авторським перекладом німецькою, друге – полімовне: більшість віршів мають шість мовних версій (латинську, українську, іспанську, німецьку, польську, французьку). Латинська та німецька належать Анні Елізі Радке, переклад українською, іспанською, німецькою, польською, французькою здійснили колеги авторки, неолатиністи з різних європейських університетів.

Перший вірш, що дав назву збірці, починається словами: „Vere novo rursus splendescit caeruleus aether // Extensus pelli

²² Nähe in der Distanz: Latein und Griechisch 2.0, https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/klassphil/Veranstaltungen/Kommende_Veranstaltungen/DAV_programm_2022_korr04_LR.pdf, [25.09.2022].

similis sine nubibus ullis // Aspice vexillum, quo fortis Ucraina superbit! – Нова весна шатро небес напнула – // Безхмарне, сине, з сонцем золотим. // Ці кольори – то український прапор. // Його і небо огортає дим”²³ [тут і далі переклад віршів А. Е. Радке українською наш – Л. Ш.]. Вже ця перша рефлексія містить два посилання на всевітньо відомі тексти: Псалми Давида та поезію Вергілія: 1) **extensus pelli similis** (Ps. 103; 2) – **extendens caelum sicut pellem**); 2) **At, quamquam mundus convexo pondere nutat** (Verg. Ecl. IV, 50–52).

Більше половини віршів у збірці містять рядки чи назви-ремінісценції зі Святого Письма (3), класичної римської поезії (5) і навіть фразу італійською з сучасного суспільного життя: „Santo subito!” (з історії беатифікації Папи Римського Іоана Павла II). Античні мотиви легко розпізнати не лише у змісті, а й у формі віршів: гекзаметр, елегійний дистих, ямб, алкеєва та сапфічна строфи. Таким чином, уже перше видання збірки Анни Елізи Радке свідчить: новолатинським творам ХХІ ст., як і значно ранішим, властива виразна інтертекстуальність.

У перевиданні співвідношення знаків античності, християнства та сучасності змінюється: античність (алюзії, цитати, згадки про письменників, історичних діячів, міфічних персонажів) – у 20 віршах; християнство (мотиви, ремінісценції, цитати, образи) – у 10 віршах; сучасність, ХІХ–ХХІ ст. (політичні діячі, письменники, спортсмени, відомі події, цитати) – у 24 віршах.

Упізнавані сюжети й образи з античної та християнської культури найчастіше слугують увиразненню художнього змісту віршів, їхнього настрою, наприклад, іронії та докірливості в „Ad cancellarium“ („До канцлера”), осуду в „Ad matres militum Russicorum” („До матерів російських солдатів”) чи захвату й надії в „David et Goliath” („Давид і Голіаф”). Також антична міфологія допомагає авторці говорити на невимовно болючі теми військових злочинів: вірш „De Tereo altero – Про нового Терєя” чи „De Baltassare altero – Про другого Балтазара”.

²³ Тут і далі переклад праць А. Е. Радке – Людмили Шевченко.

Нечисленні вірші зі збірки, як і не є класичними прикладами інтертексту, не менш, а можливо, навіть більш поетично витончені:

- 1) „Carmen vernale – Пісня весни”
Люди без дому. Житла безлюдні.
Змії залізні чайться в траві.
І несподівано – щебет весняний.
Дрозде, здоров будь!
Та й ми ще живі!
Гіркі рефлексії:
- 2) „De bello vernali – Про весняну війну”
Серед закіптюжених гарячих руїн
Дерева цвітуть рожевим квітом
Птахи продовжують щебетати після вибухів
Мирні пісеньки
Під пекельним вогнем мовчки сидить садівник
Мертвий, із незрячими очима відкритими
О блаженний, який гуркіт війни
Вже не почує.
- 3) Поезія „De assimilatione hominum et animalium in tempore belli – Про подібність людей і тварин у часи війни”, що ґрунтується на особистих спогадах авторки:
Тікали, немов лисенята у нору – в підвал,
Прийшли, мов сарни, чекали сигналу відбою.
Так схожі звірята у лісі і діти, які
Заскочені в рідному місті страшною війною.

Порівняльний аналіз першого та другого видань збірки новолатинських віршів Анни Елізи Радке „*Laudes Ucrainae*” ми залишимо для наступної статті. Однак уже зараз можна впевнено стверджувати, що інтертекстуальність залишається невід’ємною властивістю більшості творів неолатинської літератури від зародження явища і дотепер. Зрештою, через призму інтертекстуальності весь світ постає як величезний текст, в якому все колись уже було сказане, „а нове можливе лише

за принципом калейдоскопу: змішання певних елементів дає нові комбінації”²⁴.

Ніколо Мак’явеллі вважав, що якби мовою європейської цивілізації стала не латина, а якась інша мова, вся античність швидко забулася б. Однак коли йдеться про сьогоднішнє, латинська мова давно слугує не тільки зручним засобом передачі інформації про життя народів стародавнього світу. Наш короткий огляд засвідчує, що в XX–XXI ст. сфера застосування латини знову розширюється: в Європі, Латинській Америці зростає зацікавлення у відновленні функцій латинської мови, які вона виконувала у XVII – на поч. XIX ст., передусім – комунікативної наднаціональної мови „Республіки вчених”.

References

- Binns Dzh., *Harriot ta latynomovna kultura yoho chasu. Renesansni studii*, Vyd-vo KPU, Zaporizhzhia 2009.
- Ilin I. P., *Intertekstualnost [v:] Sovremennoe zarubezhnoe literaturovedenie (strany Zapadnoy Evropy i SHSA): kontseptsii, shkoly, terminy, sostav*. I. P. Ilin, E. A. Tsurhanova, Intrada, Moskva 1996, s. 207–210.
- Latinskaya stilistika Negelsbakha, prispoboblennaya dlya russkikh shkol Aleksandrom Strakhovym*, Moskva 1875.
- Nikitina F. O., *Latynska mova [v:] Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, red. I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak ta in., t. 16, NAN Ukrainy, NTSh., Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, Kyiv 2016, <https://esu.com.ua/article-53405>, [27. 11. 2022].
- Programmatisch G. Lurz, *Wozu eine Societas Latina?* [in:] „Societas Latina”, nr 1, 1932, s. 1–4.
- Tsyhanok O., *Z istorii latynskykh literaturnykh vplyviv v ukrainskomu pysmenstvi XVI–XVIII st.*, Pedahohichna Presa, Kyiv 1999.
- Weller H., *Lateinische Dichtung der Gegenwart* [in:] „Die Literatur”, 1934, s. 632–635.

²⁴ I. P. Ilin, *Intertekstualnost [v:] Sovremennoe zarubezhnoe literaturovedenie (strany Zapadnoy Evropy i SHSA): kontseptsii, shkoly, terminy, sostav*. I. P. Ilin, E. A. Tsurhanova, Intrada, Moskwa 1996, s. 320.

Adrianna Koput

University of Warsaw, Poland

ORCID: 0000-0003-0474-3402

Ukrainian Literature Translated into Polish from the Interwar Period to the Present

Abstract

The article aims at a synthesis of Polish translations of Ukrainian literature. At the same time, it analyses the cultural dialogue between Poland and Ukraine based on literary exchange. The paper's methodology consisted of an analysis of existing studies, annotated by the author with a glossary and comments outlining successively described moments in history.

The topic is current and represents a specific research gap. Thus, although the article synthesises the existing works, it simultaneously puts forward hypotheses that should be further investigated in the future. The author proposes some publications that impact emerging trends, but also those that were their effect. The analysed period spans the time from after World War I to the present day.

Keywords: translation, Ukrainian literature, Polish language, intercultural dialogue.

Because of their geographical location and common source of creation, belonging to the same cultural group (the Slavs), Poles and Ukrainians have always had common culture – at least to a certain extent. The constant contact between these two peoples led to a natural desire to learn about each other's culture and caused them to interpenetrate.

Today, in the era of globalisation, the culture of neighbours is easily accessible, if only thanks to the Internet. Ukrainian music and fine art can be easily found on social networks, where artists post them. Poles willingly take advantage of this opportunity, and

Ukrainian art is becoming increasingly popular in Poland and worldwide. However, one branch of art will not reach the Poles without appropriate preparation and the agency of a translator – literature.

In the case of literature, the problem was not how to make art accessible but the language barrier. Over the years, Ukrainian literature had to fight other troubles, for example, censorship, which probably only encouraged publishers and authors to translate and publish in Poland. Because in reality, it was the case – Ukrainian literature was published in Poland, and this has not changed to this day.

Probably, it might be generally believed in Poland that the development of translations of Ukrainian literature into the Polish language was connected with one momentous event causing a breakthrough in the Ukrainian-Polish publishing market: the massive Russian attack on Ukraine in February 2022, which resulted in a mass economic inflow of Ukrainian citizens to Poland. However, Ukrainian literature was translated in Poland much earlier, and today's interest is not a surprising trend. At the same time, it should be emphasised that more and more Ukrainian literature is being translated, so there is no decline in interest. The main reason for the confusion in the context of the so-called trend is social changes in Poland and the world, and changes in the media for reading. Today, literature is read mainly in the form of books – either paper, electronic, or audiobooks. And yet, at the end of the last century, the concept of electronic books did not exist, and today's audiobooks were read on the radio in Poland in the form of so-called *stuchowisko*.¹ At that time, Ukrainian literature in the form of poetry, short stories or other short forms, for example, was widely represented in literary magazines, which today do not exist. Either they were transferred to the Internet, where they were turned into blogs, or they did not stand the test of time and were eliminated. Today, Ukrainian literature is published

¹ *Stuchowisko* (plural: *stuchowiska*) – 1. a literary work (comedy or drama) written or adapted specifically for radio; 2. the genre of radio dramaturgy, which includes such works; 3. a radio program during which such works are broadcast, *Online Dictionary of the Polish Language*, <https://sjp.pl/s%C5%82uchowisko>.

on the Polish publishing market as whole books – monographs in the case of prose and collections of poems or anthologies in the case of poetry. However, it is worth noting that this is a kind of trend that is forced by the changing times.

Ukrainian literature was widely published in Poland already in the interwar period. When Polish literary and cultural periodicals were experiencing their first heyday (and when journals were the primary source of knowledge about the world), some were particularly intensively engaged in the issues of the East and the culture of this region of the world, including Ukraine. In general, Ukrainian culture occupied a prominent place in the space of Polish artistic discourse, and access to Ukrainian content in Polish significantly expanded this discourse. Between 1918 and 1939, a vital place was given to the following magazines: *Wschód* – a quarterly with illustrations, publishing pieces devoted to the problems of the East; *Zet* – a socio-cultural biweekly and later bimonthly published in Warsaw in 1932–1939 (it had a special literary section, where especially Slavic poets and writers were invited to collaborate); *Kamena* – a literary magazine published until 1933, whose mission was to popularise the poetry of Slavic authors, with particular emphasis on contemporary poets; and the *Biuletyn Polsko-Ukraiński* published from 1932 to 1939.

Translations of Ukrainian artists' works and literary criticism texts were published in these magazines. Poetry, however, was the most common. As Svitlana Kravchenko points out, poetry requires less time for reliable translation and, due to its concise form, has a broader field of interpretation than prose. This opens intercultural dialogue and brings two groups closer together – users of the original and translated languages.²

At the beginning of the twentieth century, besides modern authors, the works of nineteenth-century writers were also published

² S. Kravchenko, "Ukrayins'ka poeziya na storinkakh pol's'koyi literaturnoyi presy mizhvoyennya: pohlyady, pereklady, krytyka" [in:] *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim. Ukrayins'ka literatura XIX–XX stoliť u yevropeys'komu konteksti*, Lublin, 2008, pp. 129–137.

in Poland, but their presence in the Polish narrative was not particularly wide. Polish readers had the most opportunities to get acquainted with Taras Shevchenko's work, which, by the way, caused thunderous applause. In addition, the poems of Ivan Frank, Lesya Ukrainka, and much less, even episodic ones, were published: Panteleimon Kulish, Leonid Hlibov, and Markiy Shashkevych.³

Among contemporary poets at the time of publication, i.e. *de facto* Soviet poets, Maksym Rylsky and Pavlo Tychyna were the most outstanding. As Kravchenko notes, their poems almost always found their way into the literary columns of Polish magazines if only they published Ukrainian poetry. These columns were often filled with pieces by Mykola Bazhan, Hryts'ko Chuprynka, Yevhen Pluzhnyk, and Western Ukrainian Bohdan Ihor Antonovych and Sviatoslav Hordynskyi.⁴

In the 1920s and 1930s, some important texts on Ukrainian works and authors also appeared, significantly emphasising the interest in literature from beyond the eastern border. Kravchenko writes that there were annual spring issues devoted to Shevchenko's work and anniversary articles published about the poetry of Franko, Ukrainka, Bohdan Lepky, and others.⁵

It is also worth emphasising the influence of writers in emigration on translating Ukrainian literature into Polish. They usually published critical texts, translations, and reviews, and were regarded as experts and their ideas were readily used. The names that contributed most to the Ukrainian-Polish literary dialogue are Zaitsev, who became famous primarily for his literary criticism and analysis, and Lepky and Malanyuk, who were at the forefront of translating Ukrainian poetry into Polish, mainly for the needs of magazines. Malanyuk's name is mentioned as the first translator and literary historian, critic, and analyst. Most of the translations of that period bear his name, and he himself was the forerunner of Ukrainian literary studies of his time.

³ Ibid.

⁴ E. Małaniuk, "Poezja ukraińska ostatniej doby", *Wiadomości Literackie*, 4, 1933.

⁵ S. Kravchenko, "Ukrayins'ka poeziya na storinkakh"...

Naturally, in the following years, publishing trends changed. General interest in Ukrainian literature in Poland decreased but increased during the turning points in Ukraine. During the Second World War, Europe, preoccupied with Nazi aggression, focused instead on the work of native patriots who comforted the hearts of warring nations. In the reconstruction era after the war, the mood of confusion prevailed in Poland. Literature remained suspended between the internal need to maintain patriotic sentiments and the search for a “better tomorrow” offered by the communists. It did not take long to determine the direction of Soviet literature forcefully, and therefore of Ukrainian, Polish, and all literary content published in Poland.

As Yaroslav Hrytskovyan points out, after 1945 Polish-Ukrainian literary relations were, in a certain way, re-created.⁶ Interest in Ukrainian culture and art, and especially literature, revived. Proposals from above to direct Polish culture to a dialogue with the Soviet states greatly impacted this. Polish-Ukrainian dialogue at that time was a complicated matter, and literature, which has always been a part of Polish and Ukrainian national thought, was no exception. The strained Polish-Ukrainian relations, the lack of translators, and the almost complete absence of Ukrainian philologists in Poland significantly hindered the introduction of Ukrainian works into the Polish literary discourse.

In the first three years after the Second World War, not a single book of translation of Ukrainian literature was published in Poland. Only sporadic, single translations of poems and micro-stories appeared in the magazines related either to the apparatus of the USSR or the Lublin region, bordering the then Ukrainian Soviet Socialist Republic, respectively *Kamena* and *Przegląd Socjalistyczny*. Big magazines were not interested in Ukrainian art, apart from *Przyjaźń*, *Kultura*, and *Życie Słowińskie*.⁷ Smaller periodicals associated with

⁶ J. Hryckowian, “Literatura ukraińska w przekładach i krytyce polskiej lat 1945–1985”, *Studia Polono-Slavica-Orientalia*, 12, 1990, pp. 139–159.

⁷ *Ibid.*

the authorities have occasionally published brief biographical references or occasional mentions and biographies. So, we can conclude that the process was slow despite the publishers' orders to spread the ideas of friendship between the countries of the USSR and those subordinate to the USSR.⁸

A breakthrough in translation occurred in 1949 thanks to the new cultural policy program adopted at the Union of Polish Writers congress in Szczecin. It imposed on writers and translators the duty to adapt to the Soviet canon and implement the postulates of Soviet literature. In practice, it was a frank reminder of the theory of cohesion and friendship between the republics of the USSR and Poland, which was assumed after the war's end. As a result, by 1955, 27 book translations, six collections of stories and five dramas by Ukrainian artists were published in Polish.⁹

Even if it was published in Poland, Ukrainian literature passed the watchful eye of the censor; moreover, it often had a propaganda colour. Sometimes, but much later, Ukrainian artists managed to outwit the censors, cleverly using metaphors and symbols.

The works translated before 1955 dealt with topics approved by the authorities, for example, the revolution of the Ukrainian village, which until Soviet times was a romantic symbol of patriotism and Ukrainianness. Here we can mention, for instance, *Droga na Kijów* by Semen Sklarenko or *Młodość* by Oleksandr Boychenko. In addition, as Hrytskovyan writes, the works translated at that time did not have a good style and even represented a low artistic level. At the same time, the problems discussed in them were presented in a trivial and simplified manner. In addition, the author assumes

⁸ The following years pass at the same pace. Although there were few translations into Polish, scientists' interest in studying Ukrainian literature is growing. At first considered marginally, mainly in relation to Slavic literature, and then as all-Soviet, Ukrainian works are of interest to researchers, Polish studies in this field are published. Although this topic is not entirely related to the subject of the article, it indicates the beginning of a specific trend in post-war Poland.

⁹ Ibid.

that the texts were often written on the order of the authorities, and mentions *Maksym z kołchozu* by Ryabokliach, *Mocne plemię* by Viver and several others.¹⁰

Interestingly, despite Polish publishers' reluctance to Ukrainian content, the situation is entirely different in translating older Ukrainian literature. Between 1954 and 1955, a large volume of selected works by Shevchenko was published in Poland, and two volumes of selected works by Kotsiubynskyi and Franko. At the same time, Stefanyk's pieces were equally willingly translated on a smaller scale. Hrytskovyan considers this tendency to be the result of several components, among which the ease of administrative processes and the interest of philologists in the literature of that period are especially important. Similar trends were observed in literary studies – researchers willingly created studies about Frank, Shevchenko, and Kotsiubynskyi, almost ignoring Soviet authors.¹¹

The year 1956 changed the mood in the Polish publishing market towards Ukrainian poetry. In the same year, the 100th anniversary of Ivan Franko's birth was celebrated, which made Polish journals publish more studies about his life and work. This seemingly insignificant event from the Polish point of view, however, drew the attention of Polish readers to one of the fathers of Ukrainian literature. In 1957, in connection with the departure of modern Ukrainian artists from the Soviet cliché and even its criticism, many studies and publications appeared, bringing about a kind of small revolution in Ukrainian literature. This, in turn, significantly encouraged Poles to reach for the poetry of young avant-garde artists, which was willingly translated at that time. That is why Kostenko, Drach, Vingranowski, Pavlychko, Korotych, and others were willing to publish in popular literary magazines in Poland.¹² If we look for the reason for this somewhat sudden interest, then it was probably caused by the departure from routine and the strict censorship.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

Until the 1970s, there was a tendency to popularise poetry in the Polish translation. Let us start with the volume of *Ukraina Radziecka* published on the occasion of the Days of Ukrainian Culture in 1956 and a special issue of the magazine *Praca Świetlicowa*, where, in addition to texts on the culture of the country, several translations into Polish of stories and poems, mostly by modern writers, were published. Later, an anthology of poetry from various Soviet countries appeared in Poland, including Ukrainian poetry translated by Seweryn Pollak, Jan Śpiewak, and Leopold Lewin. Maksym Rylsky was the first author to have his poems published in an independent volume. He was followed by Mykola Bazhan, Ivan Drach, and Pavlo Tychyna.

The period between 1971 and 1980 was the most fruitful in terms of translations into Polish, from the Second World War to the restoration of Ukraine's independence in 1991. At least twenty translators, including many debutants, were working on book translations then, confirming the increased interest. However, only three book translations were published in the decade preceding this period (*Pan Chalawski* [Master Chalawski] by Hryhoryi Kvitka-Osnovianenko, *Przejażdżka z przyjemnością i nie bez moralu* [A Pleasant Stroll not without a Moral] by Taras Shevchenko, and *Ziemia* [Land] by Olha Kobylyanska). During this time, Wydawnictwo Lubelskie published at least several books translated from Ukrainian to Polish every year. However, poetry was still preferred, as evidenced by, e.g., a collection of the oldest monuments of Ukrainian literature: Ukrainian epic thoughts *Na ciche wody* [On quiet waters] translated by Jan Mirosław Kasjan.¹³ In addition, the Polish reader was again brought closer to Shevchenko's poetry, for two collections of his selected poems were published (a small one entitled *Poezje wybrane* and a larger *Wybór poezji*). What is extremely interesting, Lesya Ukrainka's work was completely forgotten and was published for the first time only in the 1980s (*Siedem strun* [Seven strings] and *Kassandra i inne dramaty* [Cassandra and other dramas]). Among

¹³ Ibid.

contemporary authors, the following volumes were translated and published at that time: *Słońce i słowo* [The sun and the word] by Ivan Drach, *Czerwona zima* [Red winter] by Volodymyr Sosyura, *Lustro i inne wiersze* [Mirror and other poems] by Vitalyi Korotych and *Istota rzeczy i inne wiersze* [The essence of things and other poems] by Dmytro Pavlychka.

What is particularly interesting is that a collection of poems by Bohdan Ihor Antonych was published at that time, which today is utterly unknown to the Polish reader. He is an important poet for the Polish-Ukrainian cultural dialogue. Before the Second World War, he lived within the borders of Poland – in Western Ukraine. In 1972, a collection of poems by the pre-war translator Tadeusz Hollender was also published, which introduced Polish readers to the profiles of poets in exile, Soviet poets, and poets who permanently lived in Poland, e.g. Vlyzko, Semenko, Kosach, Falkivskyi, and others.¹⁴ Soon, the anthology of Kazimierz Andrzej Jaworski *Przekłady poezji ukraińskiej, białoruskiej i narodów kaukaskich* [Translations of Ukrainian, Belarusian and Caucasian poetry] was published, which presents the works of leading poets for Ukrainian literature: Shevchenko, Franko, Lesya Ukrainka, Bazhan, Malanyuk, Tychyna, Rylsky, Zerov, and others. *Antologia poezji ukraińskiej* [An anthology of Ukrainian poetry] concludes the 1970s in the context of translations of Ukrainian poetry. This considerable undertaking contains 674 poems by a hundred and ten authors. Here there are worth mentioning translators whose life achievements were crowned by this particular publication: Jastrun, Broniewski, Pasternak, Wazyk, Stern, Jędrzejewicz, and others.¹⁵

After 1970, Ukrainian prose began to be translated into Polish much more willingly. At first, publishing houses were interested in Ukrainian classics, so eight books by Shevchenko were published, Olga Kobylanska's *W niedzielę rano ziele zbierała* [On Sunday Morning She Gathered Herbs] and Ivan Franko's collection of short

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

stories *Zachar Berkut*, which was worked on by two translators and eventually four editions were published.¹⁶

As Hrytskovyan states, Ukrainian prose published in Poland had a variety of themes, just as the experience of Soviet Ukrainian writers was also varied. However, an all-too-often recurring theme was the Second World War. Therefore, it is impossible to pass by the translation of the novel *Wir* [Whirl] by Hryhoriy Tiutiunnyk or the slightly less good novels *Cyklon* [Cyclon] by Oles Honchar, *Pamięć serca* [Memory of heart] by Petr Hurynenko, *Czarny bród* [Black ford] by Leonid Pervomaiskyi or *Nabrzeźna 12* [12 Nabrzeźna Street] by Valeryi Shevchuk. In addition, four novels by Oles Honchar were also published in Poland: *Sobór* [Council], *Cyklon* [Cyclon], *Brzeg miłości* [A shore of love] and *Tronka*.¹⁷

The 1960s were extremely rich in literary talents. However, the works of the so-called *Shistdesyatnyky* (the generation of the sixties activists) were translated into Polish much later, which will be discussed further in this work. However, at the same time, it is worth mentioning the role of Yevhen Hutsalo for the Polish reader. His works, translated even outside the USSR, naturally quickly reached the Polish People's Republic, and three major works were published: *Domowe ognisko* [Hearth and home], *Jabłka z jesiennego sadu* [Apples from the autumn orchard] and *Dziewczęta na wydaniu* [Marriageable girls]. Hrytskovyan also emphasises the role of e.g. Vasyl Zemlyak and his *Łabędzie stado* [Swan flock], *Oliwki* [Olives] by Volodymyr Drozd, and *Z kroniki miasta Jaropola* [The chronicle of Yaropol town] by Yuryi Shcherbak. It is worth noting, however, that these are only selected works published in the analysed period, those that really influenced trends or became their result.¹⁸

In free Ukraine, it is also possible to single out certain moments when Ukrainian literature enjoyed a greater than usual interest of Polish readers and Polish translators. Mirosława Czetyrba-Piszczako

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

singled out moments in the recent history of Ukraine that contributed to the increase in the number of translations of Ukrainian literature into Polish. In terms of creativity, the new periods can be called turning points because they significantly impacted Ukraine and its society and stimulated Ukrainian artists to create.¹⁹

The primary trend has not changed – both literary classics and new works were translated much more willingly and on a larger scale. In addition, it is worth noting how much the publishing market has changed in recent decades – literary magazines in the strict sense have disappeared (although there are now independent small publishing houses in Poland), and versions of visual files – e-books – and audiovisual files – audiobooks are being created. It is important, however, that prose takes the lead in translations due to the lack of a great medium for poetry. Before discussing the twenty-first century and modern literature, it is worth dwelling on the vital turning point for Ukraine in the 1990s.²⁰ After 1989, when Poland freed itself from Soviet influence, until 2017, eighty books were translated into Polish. And the peak of interest during this period fell on 2005 and 2008, when eight and nine titles appeared on the Polish publishing market, respectively. This landmark event becomes a source of trends in literature, which, as in the case of the avant-garde, is willingly translated and published in Poland. Chernobyl indirectly initiates the formation of such currents as: metaphysical and rhetorical apocalypse, whose representatives are Yevhen Pashkovskiy, Taras Prokhasko, and Yuriy Izdryk, who are well known to the Polish reader today; carnivalisation and the literary group Boo-Ba-Boo (in general, at that time there was a noticeable tendency towards various literary associations, whose works were published in the already slowly dying literary magazines of Poland); neo-avant-garde and the most popular today in Poland Serhiy Zhadan; feminist postmodernism and its founder Oksana

¹⁹ M. Czetyrba-Piszczako, “Przegląd literatury ukraińskiej w przekładach na język polski po roku 1989”, *Acta Polono-Ruthenica*, 12, 2017, no. 2, pp. 103–116.

²⁰ *Ibid.*

Zabuzhko and the Kyiv school of irony, whose representatives are, in particular, Bohdan Zholdak and Volodymyr Dibrova.²¹

In her analysis, Mirosława Czetyrba-Piszczako categorised the writers most often published in Poland into three groups: 1960s, 1970s, and 1990s.²² These periods were the heyday of their creativity, but for various reasons (mainly social and promotional), their works were translated into Polish only after the defeat of communism.

The generation of the sixties (*shistdesyatnyky*) mostly opposed socialist clichés. They were based on the so-called *rozstrilyane vidrodzhennya*, artists of the 1920s and 1930s. Combining the experience of communist reality and the fear of their parents, they created a moral backbone unusual for socialism, consisting of individualism, undermining ideology and freedom. The return to the origins and the inspiration of the *rozstrilyane vidrodzhennya* resulted in the desire for high aesthetic and artistic values of literature.²³ Unfortunately, some writers were forced to cooperate due to the power apparatus, while others steadfastly created according to their convictions. Some became victims of political persecution, and others wrote in exile. The work of this generation resulted in a whole series of translations and publications in Poland, which is not surprising, given the shared experience and mood in Poland and Ukraine in the early 1990s.

These publications appeared mainly in magazines and, apart from poems, were short prose texts. Among many different names, it is worth mentioning Emma Andrievska, whose twelve texts appeared in the newspapers *Zustriczi*, *Akcent*, and *Dekada Literacka* in 1990–1998, and in 2010 the translated text of the book *Zespoły architektoniczne*

²¹ Ibid. This introduction and the mention of the authors are important for this work since the beginning of modern Ukrainian prose belongs to them, and their texts have been willingly translated into Polish. Some authors even published the same book several times. With the initiation of certain trends in creativity, many writers, no less talented and outstanding for modern Ukrainian literature, followed them.

²² Ibid.

²³ L. Tarnashynska, “Ego-dyskurs ukrayins’koho shistdesyatnytstva yak zriz epokhy vyvil’nenoyi svobody”, *Studia Polsko-Ukraińskie*, 9, 2022, pp. 187–202.

was published, Vasyl Holoborodko (four publications in magazines and one book), Ihor Kalynets (three publications of over twenty poems in magazines and two books), Lina Kostenko (publications in eleven different magazines and two published poetry collections), Dmytro Pavlychko (seven different magazines and three book publications), Vasyl Stus (six magazine publications and one poetry book), Valeryi Shevchuk (three novels and three magazine publications), and Vera Vovk, i.e. Vera Selyanska (three separate book publications).

In the 1990s, Ukrainian artists were most willing to be published in the following magazines: *Zustriczi*, *Akcent*, *Dekada Literacka*, *Tygodnik Literacki*, *Tygodnik Powszechny*, *Więź*, *Literatura na Świecie*,²⁴ *Tygiel*, *Przegląd Polski*, *Przekrój*, *Kresy*, *Że*, *Literatura Radziecka*, *Metafora*, *Pismo Literacko-Artystyczne*, *Między Sąsiadami*, *Twórczość*, *Kultura Niezależna*, *NaGłos*, *Arkusze*, *Gazeta.Magazyn*.

During this period, the pieces by Ukrainian writers of the seventies generation (*postshistdesyantnyky*) were also published. They published their texts during the censorship gap. They refused social engagement in favour of melancholy and a relatively easy approach to reality. The leading figure of this period was Yuriy Andruhovych, willingly translated in Poland, whose works were published 17 times in various magazines: *Opcje*, *Biuletyn Literacki*, *Literatura na Świecie*, *Czas Kultury*, *Ex Libris*, *Konteksty*, *Kresy*, *Zustriczi*, *Dekada Literacka*, *Radar*, and a daily *Gazeta Wyborcza*, and who has 11 books published in Poland, including several doubles. In addition, the following deserve mention: Oleksandr Irvanets (several dozen poems in 12 magazines and three books), Viktor Neborak (various publications in nine magazines), Mykola Ryabchuk (three separate books), Oksana Zabuzhko (a poem and three books, one of which twice), and Yevhen Bruslynovskyi (three publications in newspapers), and Natalka Bilotserkivets (one magazine and one book). At the end of the twentieth century and in the early twenty-first century, the following magazines published the works of Ukrainian writers: *Opcje*,

²⁴ H.V. Bitkivs'ka, *Ukrayins'ka literatura v zhurnali 'Literatura na świecie': konteksta interpretatsiya*, Kyiv, 2016, pp. 195–200.

Czas Kultury, *Konteksty*, *Biuletyn Literacki*, *Ex Libris*, *Frazy*, *Przystań*, *Tygiel Kultury*, and *Pobocza*, and the *Gazeta Wyborcza* daily.²⁵

The last generation that Mirosława Czetyrba-Piszczako writes about is the generation that debuted in the 1990s and after 2000. Their work was created in free Ukraine and did not touch on the issues of their predecessors, and if it was socially engaged, it touched on the problems of modern Ukraine – the Orange Revolution of 2004 and the Revolution of Dignity in 2013, transformational transition or feminism. At that time, journalistic works and biographies were translated, and this trend continues to this day, when, due to the Russian invasion, Ukrainian writers write a lot about contemporary Ukrainian reality.

Undoubtedly, the most famous writer of this generation in Poland is Natalka Sniadanko, who in 2006 was a scholarship holder of the Polish Book Institute in Krakow and Homines Urbana from Villa Decia in Krakow. Currently, three books by Sniadanko are available to the Polish reader: *Kolekcja namiętności, czyli przygody małej Ukrainki* [The Passion Collection, or The Adventures and Misadventures of a Young Ukrainian], *Ahatanhel*, and *Lubczyk na poddaszu* [Love in the attic]. Significant contributions to Ukrainian literature translated in Poland were also made by: Sofia Andruhovych (three books), Lyubko Deresh (two books), Andriy Bondar (a publication in a magazine and two books), Yuriy Izdryk (seven publications in magazines and one book), Irena Karpa (one magazine publication and one book), Andriy Lubka (one magazine publication and two books), Vasyl Makhno (one magazine publication and six books), Taras Prokhasko (six books), Maria Matios (two books), Serhiy Zhadan (three magazine publications and eight books), Yuriy Vynnychuk (one book), and Dzvinka Matiyash (two online publications of short texts and one book).²⁶

Interestingly, during this period, i.e. *de facto* over the last ten years, Ukrainian national classics of poetry by Ivan Franko, Ivan

²⁵ M. Czetyrba-Piszczako, “Przegląd literatury ukraińskiej”...

²⁶ Ibid.

Kotlyarevskiy, Taras Shevchenko, Lesya Ukrainka, and Ivan Franko's fairy tales were published in Poland. In 2008, there appeared the Polish edition of perhaps the most important Ukrainian literary work – *Eneida* by Kotlyarevskiy.²⁷ In addition, from the early 1990s to 2016, 14 anthologies of various authors, mostly poetry anthologies, appeared in the Polish language.²⁸

Today, Ukrainian poetry is translated into Polish and published more widely in independent online magazines renowned for publishing debuts and works of amateur writers and translators. It happens, however, that even more prominent cultural magazines, such as *Przekrój*, decide to publish short Ukrainian texts from time to time.²⁹

It is still too early to estimate the actual number of translations related to Russia's attack on Ukraine in 2022. However, there is no doubt that the trend of translating Ukrainian literature will be present in the Polish publishing market in the coming years. Already today, more and more materials related to Ukraine are appearing, such as the biography of President Zelensky by the Polish author Wojciech Rogacin or the report *Apartament w hotelu Wojna. Reportaż z Donbasu* [Donbas. The wedding suite in Hotel War] by Tomáš Forró. These books were on the bestseller lists of many bookstores for weeks. Although both were written by non-Ukrainian authors and, therefore, do not strictly relate to the topic of this article, they are evidence of a recurring trend of Polish readers' interest in Ukraine, which led to the interest in Ukrainian literature as well. And military literature of the twentieth century has already been created in Ukraine and is being translated into Polish. Among the popular papers published in Poland, it is worth mentioning, for example, *Internat* by Serhiy Zhadan, *Punkt zerowy* [Zero point] by Artem Chekh, *Morele Donbasu* [Apricots of Donbas] by Lyubov Yakamchuk or *Wiersze z wojny* [Poems from the war] by Bohdan Humenyuk.³⁰

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ See, for example, *Przekrój*, 3, 2022, no. (3578)/22, included texts by Kateryna Babkina, Lyubov Yakymchuk, Andriy Bondary, and Yulia Stakhivska.

³⁰ <https://rozstaje.art/aktualnosc/ukrainska-literatura-wojenna/> [17 Dec 2022].

Although the most important element in the creation of literature is undoubtedly the author, in the context of translations, the translator must be on an equal footing with him. Especially in the case of poetry, it is said that semantically identical but lexically new forms of the original are created in the process of translation. Lidia Stefanowska, Ola Hnatiuk, Michal Petryk, Renata Rusnak, Katarzyna Kotyńska, and Aneta Kamińska certainly deserve a special mention in translations of contemporary Ukrainian literature in Poland. Marek Zadura is undoubtedly the most recognised translator of Ukrainian poetry into Polish.³¹

After analysing the sources, some conclusions can be drawn, although at least one question comes to mind. First of all, significant events from a socio-political point of view have awakened Polish readers' interest in Ukrainian literature throughout the history of the twentieth and twenty-first centuries, which naturally led to an increase in the number of literary works translated into Polish. Undoubtedly, the most critical breakthroughs include the Second World War, the introduction of the communist system and its entire period and associated difficulties, the explosion at the Chernobyl power plant, the restoration of Ukraine's independence, the Orange Revolution, and the Revolution of Dignity.

An interesting phenomenon, which is noticeable based on observations of individual publications and editions, is the smooth transition of trends. From the beginning of the analysis, i.e. the interwar period, Ukrainian literature was published mainly in cultural, social or literary magazines, this trend was preserved later in the USSR, but entire book texts were slowly brought to the Polish market. After Ukraine regained its independence, the magazines were gradually closed, giving way to translations of books – novels and anthologies or volumes of poetry.

The Polish reader, although interested in current literary proposals from Ukraine, willingly reached out to the national classics, which

³¹ M. Czetyrba-Piszczako, "Przegląd literatury ukraińskiej"...

had been published in Poland in their entirety, not in fragments. At the same time, modern literature and poetry have always been more popular. The only exception was the poetry of the new avant-garde.

The path of Polish-Ukrainian literary dialogue is long and develops at its own pace, although progress is noticeable. The article presents several publications and editions; whether there were many or not remains an open question. The complex history of both countries and their relations undoubtedly significantly impacted the dynamics of literary relations. Today, in the era of mutual support and openness, it is believed that the situation will improve in every sphere, especially since politically Polish-Ukrainian relations are almost the best in a century. Many Ukrainians who currently live in Poland, and they can be counted in millions, are engaged in artistic projects in cooperation with Polish organisations, resulting in joint enterprises. The trend formed over the last hundred years suggests that the following years will be another peak in the popularity of Ukrainian literature in Poland.

Of course, it is worth adding the situation of Polish publications directly before and after the start of the Ukrainian-Russian war in 2014. This is a significant research gap that needs to be filled in. Ukrainian literature on this topic was undoubtedly published in Poland, and the publishing market, like any other, is governed by the supply-demand rule. Euro-2012, which Poland and Ukraine jointly organised, evokes similar feelings. It can be assumed that this period aroused interest in Ukrainian affairs, but did it also in literature? This is a question that needs more in-depth research.

The hypothesis mentioned at the beginning about the alleged growth of interest in Ukrainian literature in Poland after the increase in the number of Ukrainians immigrating to Poland was neither confirmed nor wholly refuted. But, unfortunately, no statistical study was created with quantitative data that could determine whether Ukrainian literature was translated into Polish more intensively.

Some works by Polish and Ukrainian philologists and literary scholars deserve additional attention. Especially in the post-war period, works from Ukrainian literature began to appear en masse,

and although this does not apply to the translations discussed in this article, both issues are related. After all, the research was initiated by drawing the attention of scholars to Ukrainian literature, and for this it had to be either translated or analysed by Ukrainian-speaking researchers. Thus, literary studies and Polish literary publications fed each other and were somewhat dependent on each other.

References

- Kravchenko S., “Ukrayins’ka poeziya na storinkakh pol’s’koyi literaturnoyi presy mizhvoyennya: pohlyady, pereklady, krytyka”, [in:] *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim. Ukrayins’ka literatura XIX–XX stolit’ u yevropeys’komu konteksti*, Lublin, 2008, pp. 129–137.
- Małaniuk E., “Poezja ukraińska ostatniej doby”, *Wiadomości Literackie*, 4, 1933.
- Hryckowian J., “Literatura ukraińska w przekładach i krytyce polskiej lat 1945–1985”, *Studia Polono-Slavica-Orientalia*, 12, 1990, pp. 139–159.
- Czetyrba-Piszczako M., “Przegląd literatury ukraińskiej w przekładach na język polski po roku 1989”, *Acta Polono-Ruthenica*, 12, 2017, no. 2, pp. 103–116.
- Tarnashyns’ka L., “Ego-dyskurs ukrayins’koho shistdesyatnytstva yak zriz epokhy vyvil’nenoyi svobody”, *Studia Polsko-Ukraińskie*, 9, 2022, pp. 187–202.

III. Autorzy ego dokumentów wobec wojny i przemocy

Ihor Nabytovych

Maria Curie-Skłodowska University, Poland

ORCID: 0000-0001-9453-158X

Війна як повсякденність у „Відлунні світу” Саломеї Русецької де Пільштин

War as Everyday Life in the *Echoes of the World* by Salomea Regina Pilsztyn née Rusiecka

Abstract

The memoirs of Salomea Regina Pilsztyn née Rusiecka can be called a Baroque novel and, at the same time, is a remarkable monument of Belarusian and Polish literature. The work is a vivid manifestation of the self-identification of the author, who not only tries to see her life path in the context of her contemporary era but also records the memories of her life, recording the movements and experiences of her own soul. Here, the memoir genre gradually begins to dissolve in the narrative strategies of a prose work.

War should be considered in memoirs as an artistic image and a phenomenon of everyday life. The discourse and historiosophy of the image of war as a history of everyday life in the memoirs of Salomea Rusiecka become the heart of his narrative strategies. War is one of the most important artistic concepts of this work. The poetics of the image of war in the text is based on a realistic presentation of events and details. War, captivity and death, blood, and suffering in the memoirs of Rusiecka de Pilsztyn appear as indispensable and integral details of the history of everyday life of people and peoples of the Baroque era. The author of the memoirs created a memorable image of the war of the Baroque period giving remarkable evidence of the birth of her objectification: the narrator presents herself as a direct participant in the war events – both as a witness of particular historical processes and as involved in the space of war through her personal reflection.

Keywords: Salomea Regina Pilsztyn née Rusiecka, war, memoirs, everyday-life history, captivity, Baroque period, Baroque novel.

Білоруська шляхтянка Саломея Русецька де Пільштин – одна з найцікавіших постатей європейської барокової прози. Вона народилася 1718 року в околицях Новогрудка. Дівчину видали заміж у 14 літ за лікаря Якуба Гальпіра. Той навчив її трохи чогось із медицини. Овдовівши, ще двічі виходила заміж. Займаючись лікуванням, об'їздила майже всю Європу. Свої мемуари закінчувала в Стамбулі, де була лікаркою в гаремі турецького султана.

Людські страждання, полон і смерть, руйнування є звичайними реаліями війни. Мемуари Саломеї Пільштин-Русецької „Відлуння світу” (або „*Proceder podróży i Życia mego Awantur*”¹, чи „Авантури майго жыцця”²) можна одночасно називати й бароковим романом, особливою пам'яткою білоруської та польської літератур. „Відлуння світу” – яскравий вияв самоідентифікації авторки, яка не тільки намагається побачити свій життєвий шлях у контексті сучасної їй епохи, але й записує життєві спогади, фіксуючи порухи й переживання власної душі. Мемуарний жанр тут поступово починає розчинятися в наративних стратегіях художнього прозового твору.

Твір написано не пізніше 1760 року. Він є украй цікавим, важливим і багатим джерелом і для історії повсякденности, та й для історії ментальностей доби Бароко. Різним аспектам дослідження історії повсякденности та історії ментальностей у „Відлунні світу” присвячено вже кілька публікацій³. На війну

¹ R. S. Rusiecka, *Proceder podróży i Życia mego awantiur*, oprac. R. Pollak, Wydawnictwo Literackie w Krakowie, Kraków MCMLVII.

² S. Pilshtynova, *Avantury mayho zhytsia*, per. M. Haustovicha, Mastatskaya literatura, Minsk 1993.

³ I. Nabytovych, *Pysmennytsia i homo viator XVIII „viku avantiurystiv” Salomeia Rusietska de Pilschtyn* [v:] S. R. Rusietska de Pilschtyn, *Vidlunnia svitu. Istoriiia podorozhei ta pryhod moho zhyttia*, per. I. Nabytovycha, Piramida, Lviv 2018, s. 5–32.; idem, *Plitky, poholosky, peresudy ta perekazy XVIII st. yak element istorii powsiakdennosti: obrazy ukraiynskych hetmaniv u romani Salomei Pilshtyn-Rusietskoi, “Avantury mayho zhyttia”* [w:] „Studia Białorutenistyczne”, nr. 9, 2015, s. 135–147.; A. S. Nalborczyk, *Salomea Regina Pilsztynowa* [in:] „Christian-Muslim Relations. A bibliographical History”, vol. 14: *Central and Eastern Europe (1700–1800)*, ed. by D. Thomas and J. A. Chesworth, Leiden 2020,

як художній образ та явище повсякденности в цьому творі вартувало б звернути увагу як із перспективи літературознавства, так і історіографії.

У традиційних тогочасних мемуарах, зауважував Роман Полляк у вступі до публікації мемуарів,

увага того, хто пише, вичерпується переважно на шкіцуванні подій історичних, на сухих повідомленнях із воєнних дій, на часто невдалих реєстраціях фактів, побачених пам'яток, будівель, міст, на обширних, повних возвеличення описих урочистих церемоній, процесів, похоронів, нудному цитуванні промов або дуже побіжному нотуванні подій подорожі. Постає старопольського автора найчастіше відсувається на дальній план або й цілком зникає з горизонту. Тому нелегко собі уявити його особистість, обмежувачись лише до тексту щоденника⁴.

Особливістю поетики „Відлуння світу” є те, що авторська присутність тут постійна й знаходить найрізноманітніші форми об'єктивізації. І саме в такому ракурсі ці мемуари є важливим джерелом зафіксованих кризь віки емоцій людини, що, зокрема, глибоко переживає влученість у простір та історичний контекст воєнних дій, переживань, митарств і мук.

Реймон Арон у „Мирі і війні між націями” переконує, що війни – це

специфічне суспільне явище, яке, мабуть виникло в один з моментів людської історії: вони передбачають організацію насильницьких дій тими суспільствами, які входять у конфлікт. Але ми спостерігаємо конфлікти в усіх або майже усіх людських спільнотах, і ці конфлікти часто вироджуються в насильство, навіть у насильство, більш або менш організоване, поза інституціями, які можна назвати інституціями війни⁵.

pp. 516–524; W. Rocznik, *Power in Powerlessness: The Strange Journey and Career of Regina Salomea Pilsztynowa* [in:] „The Polish Review”, vol. 53, nr 1, 2008, pp. 25–51; Z. Kuchowicz, *Pierwsza lekarka polska – Regina Salomea Rusiecka* [w:] idem, *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1972, s. 298–319.

⁴ R. S. Rusiecka, *Proceder podróży i życia mego awantur...*, s. 22.

⁵ R. Aron, *Myr i wiina mizh natsiiamy*, Yunivers, Kyiv 2000, s. 322.

А Людвік Стомма додає, що війна – це „кровожерна, вбивча, страшна гра – засади якої ніяк не пасують до мирно-цивільних декалогів, прав людини і громадянина, вписаних у [...] далеких передвоєнних часах умовах, приречень і зобов'язань. Людська культура не хоче терпіти хаосу” – і тому „час убивств має свою структуру”⁶.

Власне у „Відлунні світу” війна стає одним із неодмінних елементів повсякденности й, загалом, її екзистенційним фоном, простором співпереживання душевному та фізичному болю й терпінням. Можна б твердити, що у світогляді Саломеї Русецької де Пільштин війна структурується як невідлучна частина барокового світобачення й світовідображення в її літературному тексті.

Для шляхтянки з Речі Посполитої війна є важливим елементом хронотопу її повсякдення. Для неї страждання й мусульман, і християн від воєнних духових ран є однаково важливими. У неї воєнні дії мають найповніші, сказати б, антропологічні виміри. У центрі переживань воєнних лихоліть і співпереживань є людина:

У той час великі війни були з персами, з німцями і з москалями. І як була кривава війна в Озові, тоді мої добрі приятелі, турецькі пани, на війну поїхали супроти москалів. А що Господь послав турків на московську силу й і могутність [...], тож кілька десятків тисяч турків загинуло й кілька десятків тисяч у неволю московську потрапило, як також жінки і діти турецькі без ліку потрапили у неволю. Також і мої добрі приятелі безвісти пропали, невідомо, чи вбиті на війні, чи у полоні. Великий смуток, плач і лемент піднявся у домах моїх добрих приятелів⁷.

Саломея Пільштин повідомляє й те, що почула про гетьманську столицю Батурин, який був спалений московськими військами на чолі з Александром Меньшиковим у листопаді 1708 року (а все його населення московити брутально вирізали):

⁶ L. Stomma, *Antropologia wojny*, Iskry, Warszawa 2014, s. 12–13.

⁷ S. R. Rusietska de Pilschtyn, *Vidlunnia svitu. Istoriiia podorozhey ta pryhod moho zhyttia...*, s. 85.

“...в Батурині, місті гетьманським, наказано *funditus* (доценту – лат.) палац зруйнувати і землю, де ступали Мазепині ноги, на сажень углуб у всьому Батурині викопати, з міста вивести й *de novo* (наново – лат.) посвятити, жінок і дітей знищили усіх до одного і панів радних [...]”⁸.

Мемуари Саломеї подають широке полотно особливостей традиції ведення війни різними народами – насамперед турками. Дуже часто ці спогади ламають усі уявлення й стереотипи, які функціонують в історіографічних та історичних літературно-мистецьких творах. Вона твердить, що

воювати туркам Кораном заборонено, самі війни прагнути вони не повинні, хіба що коли їм хтось оголосить війну. Коли [турок] іде на війну, половину свого багатства повинен зі собою взяти, а це тому, що коли він загине, щоб той, хто в нього гроші знайде, за них його поховав, а коли його в неволю візьмуть, то його шанувати будуть, бо так багато грошей забрали; а коли в нього грошей не знайдуть, тож у свій час він за свої гроші з неволі викупиться...⁹.

Війна часто лучиться із полоном. Авторку цікавлять будь-які деталі цього процесу. Якщо б туркові-воякові

випало на війні когось убити, той тільки закричить: „*Ei wallaha*”, відразу ж повинен турок шаблю свою в піхви сховати, а коли трапиться йому когось у неволю взяти, повинен дати тому їсти й пити, одяг і постіль, одним словом, щоб тому нічого не бракувало, а через сім років повинен його з неволі випустити¹⁰.

Турки, твердить мемуаристка, нікого до віри своєї не примушують, тільки чи то невірникам, чи то сусідам-християнам повинен турок три рази запропонувати: „Стань турком”. Полонення на полі бою мусить бути засвідчено документально й підписано відповідними сановниками – тільки після цього

⁸ Ibidem, s. 138–139.

⁹ Ibidem, s. 263.

¹⁰ Ibidem.

остаточно відбувається юридичне закріплення статусу полоненого. Авторка мемуарів оповідає, як

бачила сама, що невільники, яких із неволі випустили, і пашами, і агами ставали. У Туреччині невільника чи невільницю продати не можна (як і будь-яку людину) під загрозою покарання, хіба що справжнього невільника, шаблею узятого. Наприклад, москаль б'ється з турками й потрапляє в полон – він справжній невільник, але відразу там, де його взяли в полон, треба від кадія взяти папір і на нім повинен підписатися муфтії і паша. Цей папір називається пендзик. Такого невільника вже кожен купити сміливо може¹¹.

Особливо запеклими бачаться авторці взаємини між турками та Мальтійським орденом і турками та курдами:

Війна Туреччини із Мальтою така: коли потрапить турок у неволю мальтійську, то вже його мальтійці не випустять до смерти. Якщо ж мальтієць потрапить у турецьку неволю, його також турки з неволі не випускають, навіть за найбільші гроші, бо ті мальтійці, що потрапили у полон, невільники самого турецького султана. Вони називаються пайзанами. Потім, коли султанові потрібні люди на військові кораблі, їх знов на війну посилають на тих самих мальтійців¹².

Про ці звичаї війни вона довідувалася, зокрема, й від своїх пацієнтів. Мемуаристка оповідає такі історії з уст капітана-паші, захопленого у полон мальтійцями, що був у неволі сім літ і за якого султан змушений був заплатити великий викуп. Одна з таких подій трапилася в 1760 році, коли капітан-паша і його команда корабля подалася у джамію (мечеть), а пайзани „збунтувалися і турків, а було їх на кораблі багато, перебили усіх левантів, геляндів [левантійцями називали народжених у Леванті (місцевість у Малій Азії) нащадків європейців; голяндами – вихідців із місцевості Гел – І. Н.] і решту турків зв'язали, якір, відрізавши, викинули у море, а самі, піднявши вітрила, на Мальту втекли”¹³.

¹¹ Ibidem, s. 263–264.

¹² Ibidem, s. 264.

¹³ Ibidem, s. 265.

Про муки, яких зазнавали турки в полоні у курдів, теж розповідав один із її пацієнтів, якийсь Абдул-ага, що разом із дванадцятьма іншими яничарами потрапив у курдський полон. Курди, як твердив цей турок,

страшенно їх мучили, коли привезли додому; роздягнувши догола, бичували, а опісля шнуром від голови аж до ніг до дерева прив'язали так, як дітей сповивають, і нічого зовсім їсти не давали, а по боках, де кишені в жупанах, на тім місці тіло ножем прорізали: цим бідним туркам-невільникам їхні руки запихали у ці рани й казали: „Ви, турки, народ пихатий, вам подобається ходити по ринках і руки засовувати в кишені, тож і тут можете гоноруватися, коли ви прив'язані до цих дерев, у кишенях руки тримаючи”¹⁴.

В особистому просторі існування авторки дуже часто означенням часу подій є воєнна доба:

...У той час турецький султан вів війну на три боки: з персами у Вавилоні, з москалями (під Бабадагіо [себто у Добруджі, провінції Румунії – І. Н.] стояли війська російські), з імператором Карлом Шостим у Нісі [Ніса (або Ніс) – місто у Сербії – І. Н.], коли генерал Зекендорф зненацька з німецьким військом увійшов у Нісу і вдало захопив цю знамениту фортецю з турками, з жінками, з дітьми й із маєтками, зі зброєю, багато пороху, куль, армат (тобто стрільн) і також вдало захопив Ніську провінцію¹⁵.

Ця війна з Російською імперією розпочалася в 1735 році. Саломеї тоді було 17 років. У той час було захоплено Озів, Перекоп, Бахчисарай. 1739 року московити окупували Хотин, перейшли Прут, осадили Ясу, заглибилися аж до Дунаю.

Авторка спогадів на сторінках мемуарів залишає для нащадків описи й діяння багатьох історичних постатей – і Карла VI (1658–1740) фон Габсбурга, який засів на імператорському троні у 1711 році, і австрійського фельдмаршала й дипломата Фридриха Генриха Зекендорфа (1673–1763), що його, після

¹⁴ Ibidem, s. 277–278.

¹⁵ Ibidem, s. 66–67.

невдалої війни із Туреччиною, як командувача армії, у 1739 році посаджено було в остріг.

Нараторка творить особливу, майже документальну, фабулу тих трагічних історичних подій, малюючи словом переживання ницости й підлости війни. А водночас, ця документальність починає бриніти високим трагізмом у драматичному розгортанні їх перебігу. Тут означено й підступність, і зраду, і помсту. Так вона передає те, що знає від безпосередніх учасників подій, від тих, хто відіграє в них визначальну роль. Саломея Русецька де Пільштин зосібна оповідає про наказ від султана з Істамбула, щоб паша, якого вона лікувала тоді, вирушив із військом і забрав у німців фортецю Нісу, яку захопив генерал Зекендорф. За кілька тижнів перед тим, як виявилось, той генерал підписав пакт із болгарами і сербами цієї Ніської провінції, де „мешканців було (на п'ятдесят миль із містами, і містечками, і селами) декілька мільйонів людей багатих, вельми мужніх, молодих, спритних, як і старих, і білоголових, і дітей”. Вони ж, повіривши австрійцям, повстали проти турків і „вирізали їх декілька тисяч”, бо генерал Зекендорф обіцяв їм: „Не бійтеся турків, допомагайте мені. Я вже Нісу взяв, візьму я Софію і Віддинь турецький [себто Віддинь, або Відин – місто у Болгарії, над Дунаєм – І. Н.], і навіть Істамбул”¹⁶. Однак австрійський генерал зрадив своїх християн-союзників, узявши хабаря від турків („від одного паші 10 000 червоних золотих”) і „без усяких причин наказав підняти тривогу, тихо вийшов зі своїми німцями з Ніси і накерувався в Німеччину, а ключі Ніської фортеці відіслав моєму паші Кюпру-улу”¹⁷.

Немовби на батальному полотні у наративній структурі твору авторка раптово змінює, сказати б, фокус на дальномірі зображення подій, вводячи себе в цей оповідний простір, означаючи власну авторську об'єктність і демонструючи свою реальну присутність у цій історичній подієвій канві – коли Нісу було

¹⁶ Ibidem, s. 71.

¹⁷ Ibidem.

взято („А мій паша був хворий, тож ключі Ниської фортеці йому під подушку поклали”¹⁸). Займенник „мій” відразу ж уводить нараторку у канву подій, означає її як самовидицю. Валентина Соболь зауважує таку особистісну трансформацію й у авторів українського Бароко, де вона виявляється в різних жанрових утвореннях і де „виміри як публічного, так і приватного буття, що знаходять вияв у різножанрових творах, свідчать про еволюцію самосвідомості їх авторів. Визначальним чинником, який підштовхує до пошуків правди про себе і світ, про себе у світі, і доносить її до читача, є авторське я”¹⁹.

Султан надіслав фірман, щоб за цей бунт проти Османської імперії ворохобників

три дні і три ночі убивали, починаючи від вісімнадцятилітнього хлопця – до п’ятдесятирічного чоловіка. А тих, кому 60, або 70, або 80 літ, не чіпали, також як і хлопців від року до 18 не чіпали, тільки в неволю брали, і жінок, і дівчат, і всіх жінок старих. І так сталося, що турки вбивали християн три дні і три ночі у полях, у лісах, у хатах, де тільки знаходили²⁰.

А далі прийшов новий фірман володаря Оттоманської Порти. Султан захотів переконатися, „скільки його підвладних у цій кривавій війні загине, і тому наказав мій паша туркам тільки голови християнські звозити у Софію для підрахунку, скільки убито, і турецькому султанові про це дати респонс”²¹. Опис його виконання знову дає авторці нагоду влучитися в канву історичного наративу, показати себе безпосереднім свідком цього апотеозу війни, його кривавих і брутальних проявів:

І бачила я кару Господню на бідних християн, бо така була гора голів християнських, ніби величезна й широка корчма. Наверх по тих головах лізти – потрібні були драбини, бо за кожну християнську голову дав паша одного

¹⁸ Ibidem, s. 71–72.

¹⁹ V. Sobol, *Ukrainske Baroko. Teksty i konteksty*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015, s. 236.

²⁰ S. R. Rusietska de Pilschtyń, op. cit., s. 72.

²¹ Ibidem, s. 72.

червоного золотого. Тож турки по полях і лісах їздили з великими кошами і голови вже убитих християн відрізували, і в Софію привозили, а тут, упродовж тих трьох днів старим людям і малим дітям можна було шукати батьків і братів своїх, як і батькам можна було шукати голови синів своїх²².

Варто зауважити, що цей опис побудовано як біблійні стилізації. Очевидно, що Саломея відчувала апокаліптичність цих подій, їх фрактальну подібність до старозаповітних оповідей. Саме співпереживання жертвам цієї різанини проектується й на власні переживання: „Ох, мій Боже, скільки я в той час жалю і страху мала, коли була у тім місті, однак ні в мене, ні в людей моїх і волосок із голови не впав, і слова кепського не чули ми від турків”²³.

Авторка мемуарів повідомляє причину того, що вона покинула пашу, якого лікувала, через внутрішній протест проти одного з багатьох воєнних злочинів – убивство єпископа: „Був там чоловік один шановний, священник православний, *alias* єпископ, бо його православні владикую називали; його у тій метушні повісили”. І тому „відчула я велику огиду до паші, що наказав владику стратити. Це вельми мое серце засмутило, і розвіталася я з його мосцю пашею”²⁴.

Відїхавши до Віддиня, вона спостерігала, як турецькі офіцери виганяли мирне християнське населення з домівок: „Стояло тут велике військо турецьке, вони по сто осіб християн зганяли у кожен дім, а в будинки християнські селилися турки, бо було це узимку, а прості яничари, *alias* військові, під шатрами в полі біля Віддиня стояли...”²⁵. Після бою австрійських і турецьких армій під Крайовою у Волохії, де австрійці „через кару Господню” були розбиті, їх командир-генерал

ледве сам із декількома штабними офіцерами вирятувався, а останніх німців турки на полі бою повбивали, а деяких у полон узяли. Я бачила 200 німецьких офіцерів і гемайнів [від німецького *Gemeiner Soldat*

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

„простих жовнірів” – І. Н.] одним ланцюгом за шиї скованих, яких провадили через Віддинь. Як теж звичай недобрий є у окремих народів, що і жінок, і дітей беруть на війну, і от усі гуртом – жінки і діти – потрапляють у полон, і бачила я майже в кожнім домі невільника, або невільницю, або дитину в неволі турецькій²⁶.

Ці нарративні стратегії білоруської шляхтянки у представленні подій XVII–XVIII ст. у Європі, позначених постійними й ненастанним міждержавними сварами і которами, є свідченням витворення особливої ментальної суспільної структури світосприймання як буття народів, так і окремих людських екзистенцій у такому світі, де „атмосфера воєн, руйнувань та спустошень спричинилася до формування типових рис [...] барокової культури”, зокрема

війни в Україні справляли такий самий вплив на українську культуру, як Тридцятилітня війна – на культуру країн Центральної Європи. І лицарська смерть у бою, і безневинна загибель мирних мешканців, і раптовість змін політичної ситуації, й повсякчасна загроза смерті, втрати майна та суспільного становища – все це сприяло поширенню барокових елементів світосприймання, таких як мотив марности дочасного життя й невідворотности смерті, чергування легковажности та гумору зі спалахами підкреслено трагічного сприйняття буттєвих конфліктів²⁷.

Саме після тієї війни Саломея розпочала торгівлю полоненими – „бо мала б із цього собі вигоду, і славу в людей, і ласку у Бога”. Один із її турків-пацієнтів порадив їй розпочати бізнесовий проєкт – торгівлю полоненими австрійськими вояками. Цей турок „купив із тих німецьких невільників 30 офіцерів і офіцерських жінок і мені також радив, щоб і я купила кілька невільників – німецьких офіцерів”. Вона

купила в одного турка п’ять осіб: чотирьох чоловіків і одну даму. [...] Троє були офіцерами, поручниками. Четвертий був хорунжим, звався

²⁶ Ibidem, s. 73.

²⁷ Y. Isaievych, *Ukrainske suspilstvo doby Baroko* [v:] *Ukrainske Baroko*, t. 1, Akta, Kharkiv 2004, s. 71.

він Юзеф Фортунат де Пільштин, і одна дама – поручникова. За цих чотирьох чоловіків і одну даму мусила я дати вісімсот червоних золотих. Заплатила і взяла своїх невольників до себе. Дала їм окремих покій, забезпечувала їх їжею, питвом, одягом. [...] Ми сторгувалися, щоб мені вони, мої невольники, дали 1200 червоних золотих і подарунків на 300 червоних золотих. Був посланий кур'єр з листами з турецького Віддиня аж у імператорський Відень в Австрії²⁸.

Родичі полонених надіслали викуп – окрім одного. Обмін відбувся на кордоні: полонені „поїхали з конвоем до німецького кордону, і там наш вікіл, це значить посол, отримав на межі гроші, а їх мосців панів офіцерів відпустив у Німеччину, а приїхавши, гроші нам віддав”²⁹. Останній же полонений ще довго слугував у Саломеї. Його звали Юзеф де Пільштин. За якийсь час вона вийшла за нього заміж.

Подібно ж, під час перебування у Петербурзі, вона отримала в подарунок від російської цариці чотирьох турків-невольників і наказ із царською печаткою про їх звільнення з полону; вона вирушила з ним у дорогу – щоб отримати за них викуп³⁰.

Вибравшись якось до Істамбула, Саломея в дорозі потрапила у Фокшанах, місті в Румунії, у татарську облогу. Їй довелося переховуватися в оточеному нападами монастирі:

...Ми щасливо в монастир утекли, але ж у монастирі тім багато чоловіків і жінок, і дітей застали, що ледь втиснулися гвалтом і місце собі знайшли, як зачинили монастирську браму. І тут напало на місто кілька тисяч татарів і, оточивши місто, монастир штурмували; місто доценту ограбувавши, чоловіків, білоголових і дітей у неволю забрали, навіть худобу, коней, овечок і інше, а більшу половину міста спалили...³¹.

Саме битва за цей монастир до певної міри стирає сучасні стереотипи історіографії та художньої літератури про єдність у тогочасних „турецько-татарських навалах” татарів і турків.

²⁸ S. R. Rusietska de Pilschtyn, op. cit., s. 73.

²⁹ Ibidem, s. 75.

³⁰ Ibidem, s. 120.

³¹ Ibidem, s. 232.

У тому монастирі, де опинилася авторка мемуарів, поруч із іншими етнічними групами проти татарського наїзду боронилися й турки: „...Було кілька сотень турків у монастирі, які зачинилися разом із нами, й вельми мужньо вони оборонялися. Ця битва продовжувалася днів дев'ять”³². Сама ж авторка мемуарів

увесь цей час удень й уночі в кареті своїй просиділа, вельми боялася вийти з неї, бо різного люду там було й могли деякі мої речі вкрасти. Тоді зібрали ми дві тисячі червоних золотих і коня вельми доброго, два з чистого золота годинники і хутра чорнобурої лисиці й соболя, й послали через посланця Бешлі-агу султанові, тож той обіцяв відступити зі своїм військом³³.

Війна, полони і смерть, кров і страждання у мемуарах Саломеї Пільштин-Русецької виступають як неодмінні й невід’ємні деталі історії повсякденности буття людини й народів доби Бароко. Авторка мемуарів створила образ війни, який є свідченням народження особливої авторської об’єктивізації: наратор представляє себе безпосереднім учасником воєнних подій – і як свідка певних історичних процесів, і як залученого у простір війни через особисте її відображення.

References

- Aron R., *Myr i viina mizh natsiiamy*, Yunivers, Kyiv 2000.
Isaievych Y., *Ukrainske suspilstvo doby Baroko* [v:] *Ukrainske Baroko*, t. 1, Akta, Kharkiv 2004.
Rusiecka R. S., *Proceder podróży i Życia mego awantiur*, oprac. R. Pollak, Wydawnictwo Literackie w Krakowie, Kraków MCMLVII.
Rusietska de Pilschtyan S. R., *Vidlunnia svitu. Istoriia podorozhey ta pryhod moho zhyttia*, per. I. Nabytovycha, Piramida, Lviv 2018.
Sobol V., *Ukrainske Baroko. Teksty i konteksty*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.
Stomma L., *Antropologia wojny*, Iskry, Warszawa 2014.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 232–233.

Natalia Levchenko

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7535-6330

Содомський дискурс у біблійній, сквородинській та війсьній харківській інтерпретації

Sodom Discourse in the Biblical, Skovoroda's, and Military Interpretation of Kharkiv

Abstract

The Sodom discourse takes its cue from the biblical story of the destruction of the city of Sodom due to the fall of its inhabitants. The angel warned only the righteous Lot's family. Leaving the city, Lot's wife looked back and turned to the pillar of salt for disobedience.

The biblical story about the destruction of the city of Sodom, the rescue of the righteous Lot and the transformation of his wife into a pillar of salt is told in Hryhoriy Skovoroda's treatise "Booklet on Reading the Holy Scriptures", "Lot's wife is named".

The exegete advises perceiving the biblical story of Lot and his wife purely as an allegorical picture of God's wisdom on the way to the salvation of mankind, which proves once again that as an alternative to the traditional four-sense biblical hermeneutics, Hryhoriy Skovoroda saw a comprehensive allegory of the Holy Scriptures, within which the discourse of Sodom is built.

The Sodom discourse has its continuation not in literary texts but in actual texts of life in the conditions of the Russian-Ukrainian war, but already with an opposite meaning to its biblical and Skovoroda's message.

The Russian occupiers, who have appropriated the functions of God and distorted the idea of the Absolute, the Truth, with their "fastidious" and cultural values of the imperial "russian world", confusing the sinful with the righteous, with the help of their rockets, bombs, and shells, are erasing entire villages and towns from the face of the Ukrainian land, they kill both babies and the infirm old people just because they are Ukrainians, without caring about their fall into sin or righteousness...

Keywords: Bible, Sodom discourse, exegesis, allegorical meaning, biblical hermeneutics.

Сучасним українцям, на жаль, випало бути учасниками й свідками найжахливішої після Другої світової війни російської агресії, унаслідок якої гинуть захисники України та цивільне населення, зазнають насилля від російських окупантів навіть діти, руйнуються будівлі, стираються з лиця української землі міста, містечка, села й хутори. Російські окупанти свідомо, як вони акцентують, з метою денацифікації б'ють прицільним вогнем, ракетами по житлових багатоквартирних і приватних будинках, школах, дитячих садочках, закладах вищої освіти, театрах, музеях, по всіх цивільних об'єктах, які окреслюють українську ідентичність. Так, у ніч проти 7 травня 2022 року, року відзначення на державному рівні 300-річчя від дня народження українського барокового письменника, філософа Григорія Сковороди, прямим влучанням російської ракети був знищений Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди у Богодухівському районі Харківської області. Снаряд влетів під дах будівлі, спалахнула пожежа. Вибух і вогонь знищили будівлю музею; якимось дивом, яке неможливо пояснити раціонально, уцілів серед руїн пам'ятник Григорію Сковороді, що до обстрілу стояв у вестибюлі.

6 липня 2022 року ракетами, запущеними з території Російської Федерації, був ущент знищений навчальний корпус Харківського національного педагогічного університету, який носить ім'я Григорія Сковороди, але знов якимось ірраціональним способом, перебуваючи в епіцентрі вибуху, уцілів пам'ятник українському гуманісту. Містичне збереження пам'ятників Григорію Сковороді серед вогню й руйнувань, завданих будівлям російськими балістичними ракетами, відсилає реципієнта за відповідями й поясненнями до його втаємниченої літературної спадщини.

Сучасники Григорія Сковороди й дослідники його творчості стверджували, що він був містиком. Наприклад, Д. Чижевський свого часу писав, що у творчості Сковороди є „усі основні думки, яких потребує містика, як своєї філософської основи:

і антитетика, і наука про коловорот, і символіка та емблематика, і містична інтерпретація Св. Письма уможливають вибудову містичної філософічної системи”¹.

Містичне осягнення історичної дійсності у творах Григорія Сковороди має біблійне підґрунтя. Біблія як прототекст, від якого відштовхувалися українські барокові письменники, системно впливала і на світоглядні орієнтири Григорія Сковороди, формувала його естетичні та стилістичні вподобання, у межах яких він відкидав історичну дійсність дочасного людського життя як тимчасове явище на користь містичної історії Святого Письма як орієнтиру на вічність.

Посилений інтерес Григорія Сковороди до візуальної та внутрішньої, духовної наочності, яка полягала не в матеріальному, а в містичному вираженні абстрактних понять, дозволяла йому трансформувати конкретні історичні факти й реалізувати їх у своїх творах як вторинні (переносні) значення, абстрактні уявлення та поняття.

Можливо, окрім містичної площини творчості Сковороди, пояснення варто шукати ще й у його прагненні до свободи, свободи від гріха, яку він уважав вищим даром, благом людини, головною метою і мірою її життя, а „дух свободи” безпосередньо пов’язував із Богом:

Объщан пророками, отчими нароками.
Рѣшит в послѣдня лѣта. Печать новаго завѣта.
Дух свободы внутрь нас родит.
Веселитесь! яко с нами Бог².

Один із найбільш вагомих сковородинознавців, професор Л. Ушкалов свободу називав сутністю життя Г. Сковороди: „Ідеться не лише про його науку – ідеться про його спосіб існування, бо навіть славетна автоепітафія нашого філософа «світ

¹ D. Chyzhevskiy, *Filosofia H. S. Skovorody*, Prapor, Kharkiv 2004, s. 209.

² H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv*, red. L. Ushkalov, Maidan, Kharkiv 2010, s. 54.

ловив мене, та не спіймав» – то не що інше, як радикальний маніфест свободи”³.

Пам’ятник, що вцілів, ніби підтверджує тезу Сквороди про світ, який ловив його, але так і не спіймав ні своїми принадами за дочасного життя, ні тотальним випаленням української землі російськими загарбниками після смерті філософа, улюбленим біблійним сюжетом якого була містична історія Лота, що завдяки своєму прагненню свободи від гріха вижив у спаленому до тла місті Содом.

Сучасна Україна переживає якоюсь мірою подібний содомський сюжет. Український народ, звільняючись від кількасотрічної московитської окупації, саме зараз виходить з-під впливу імперських шовіністичних наративів Росії. Хтось на цьому шляху, прагнучи свободи, завершує формування української ідентичності, а хтось, шкодуючи за радянськими кайданами, що обмежували або й знищували будь-які вияви свободи, озираться на „совкове” минуле й перетворюється на соляний стовп, як дружина Лотова. Орієнтиром на цьому складному шляху суцільних випробувань є розтлумачена українським бароковим екзегетом Григорієм Сквородою містична історія праведника Лота, який, прямуєчи в майбутнє, до свободи від гріха, ні за чим не шкодував, не озирався в минуле, і його дружини з її прив’язаністю до старого життя, що була сильнішою за страх втрати синергійного єднання з Богом, з істинністю, до якої можна наблизитися лише в процесі пізнання, що, зрештою, і є шляхом звільнення від гріха. Щоб пізнати істинний смисл написаного, екзегет закликає проникнути всередину біблійного тексту, уподібнитися старозавітним образам і розчинитися в тому тексті.

Біблійна історія про знищення міста Содом, порятунку праведника Лота й перетворення на соляний стовп його дружини зринає в трактаті Григорія Сквороди „Книжечка про Читання Святого Письма, названа дружина Лотова”. У її біблійному образі

³ L. Ushkalov, *Skovoroda, Shevchenko, feminism... Statti 2010–2013 rokiv*, Maidan, Kharkiv 2014, s. 24.

Сковорода вбачав префігурацію компромісу з матеріальним світом, компромісу з гріхом, який бере початок ще від гріхопадіння першої жінки Єви. Проте образ Єви автор тлумачить дуалістично і сприймає її не лише як неслухняну спокусницю Адама, що стало причиною втраченого Раю, а ще і як праматір усього людства, створену разом з Адамом за образом і подобою Божою.

У трактаті „Дружина Лотова” Сковорода створює унітарний алегоричний образ дріб’язкової і маловірної жінки, який уособлює кару за непослух, застерігає від моральних вад, від буквального прочитання Святого Письма. Бінарність гріхи/чесноти досягається екзегетом шляхом зовнішнього протиставлення образу дружини Лотової образам жінок-праведниць Анни, Есфір, Рахілі, Руф, Сари, Фамар, Юдіф, що своїми високими моральними якостями заслужили Божу прихильність.

Саморозкриття Бога через життєвий шлях Христа ототожнюється з трагічним змістом життя людини, зокрема Лота, на землі. Лот так само, як Христос, але задовго до Його митарств, знайшов у собі сили позбутися світу вигаданих цінностей, що зникали в процесі поглибленого самопізнання. Процес самопізнання людини на ґрунті віри в безначальну, а значить, і безконечну Істину, тобто Бога, Сковорода розуміє як процес її переродження, переоцінку цінностей, розвернення від матеріального, смертного, тлінного до духовного, безсмертного, вічного.

Поза сумнівом, „у кожному тексті є потенційна часова послідовність”⁴. Уподібнюючи на основі Істини-Премудрості образи Лота й Христа, життя яких протікало в різних часових періодах, Сковорода руйнує традиційну для українських барокових письменників послідовність часових площин минулого, теперішнього, майбутнього. Він зазначає, що такий розподіл часу виправдовується лише земними вимірами, а час – величина позаземна. Сам же Бог безначальний і безконечний, у нього

⁴ V. Izer, *Protsets chytannia: fenomenolohichne nablyzhennia* [v:] *Slovo. Znak. Dyskurs: Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.*, red. M. Zubrytska, Litopys, Lviv 1996, s. 267.

тисяча літ немов день. Спираючись на те, що „ідея «безпочатковості істини» була здавна відома в Україні”⁵, Скворода уникає історичного дискурсу і зводить тисячі років до єдиної точки-образу, а також розкриває точку-образ як тисячі років. Він навертає “темний” біблійний текст на автентичний сенс, спрямовуючи його до алегоричного тлумачення, яке й актуалізує зміст для сучасного йому розуміння, „для того, щоб скасувати альтернативність минулого і знову зробити сучасною єдину, неодмінно чинну істину канонічного тексту”⁶.

Лот через віру-катарсис повернувся до своєї безсмертної вітчизни тому, що, за Сквородою, кожна людина з огляду на безначальність/безконечність істини є в собі Христом незалежно від того, народилася вона до чи після Його пришествя.

Отож, можемо зробити припущення, що в основі епітафії Григорія Сквороди „світ ловив мене, та не спіймав” лежить біблійна содомська історія подолання Лотом гріха і принад дочасного світу. Дружина Лотова не мала в собі такої сили й такої віри, яку мав Лот, тому ослуhalася Бога й озирнулася назад, перетворилася на колону кам'яної солі на горі Содом в Ізраїлі. Соляний стовп, що за формою нагадує жінку, закутану в покривало, стоїть там досі.

Біблійна епічна картина знищення міста Содому, за припущеннями вчених, могла мати реальне історичне підґрунтя. Під час порятунку янголами Лота і його дружини тієї миті, коли жінка озирнулася і перетворилася на соляний стовп, із неба впали вогонь і сірка, Содом було зруйновано, що, за висновками науковців, може бути розцінене як падіння метеорита, засвідчене очевидцями. Результати вивчення артефактів, знайдених під час археологічних розкопок на території, де могло бути розташовано місто Содом, опубліковані у статті „Вибух розміром Тунгуска знищив Талль-ель-Хаммам, місто середньої

⁵ L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda i antychna kultura*, Znannia, Kharkiv 1997, s. 12.

⁶ H. R. Iauss, *Estetychnyi dosvid i literaturna hermenevtyka* [v:] *Slovo. Znak. Dyskurs...*, s. 282.

бронзи в долині Йордану біля Мертвого моря” у журналі „Nature Scientific Reports”⁷.

У колективному науковому звіті дослідників зазначалося, що знайдені ними під час археологічних розкопок осколки кераміки з поверхнями, розплавленими на скло, „бульбашкова” мульна цегла та частково розплавлений будівельний матеріал свідчать про короткочасну, але аномально високотемпературну подію космічного походження понад 2000 градусів за Цельсієм. Космічний вибух над містом Талль-ель-Хаммам спровокував масштабне горіння, зміни клімату та вимирання тварин.

„Усі спостереження, викладені в Бутті, відповідають космічному вибуху, – підтвердив Джеймс Кеннетт, – але немає наукових доказів того, що це зруйноване місто справді є Содомом Старого Заповіту”⁸. Однак, за словами дослідників, стихійне лихо могло спонукати до створення усного переказу про катастрофу, яка й стала джерелом письмової історії про знищення вогнем і сіркою, що впали з неба, Содому у книзі Буття.

Історичні факти, пов’язані з містом Содом, Григорія Сковороду не цікавлять. Авторське тлумачення образу не виходить за межі загальних уявлень українського мислителя про місто. Ці погляди походять з античної філософії, зокрема пов’язані з платонівським образом печери⁹, у якій усе, що людина бачить, є лише невиразною тінню вічного, та патристики з домінуванням переосмислення ідеї Августина Блаженного про два гради¹⁰ –

⁷ T. E. Bunch, M. A. Le Compte, A. V. Adedeji, J. H. Wittke, T. David Burleigh, R. E. Hermes, Ch. Mooney, D. Batchelor, W. S. Wolbach, J. Kathan, G. Kletetschka, M. C. L. Patterson, E. C. Swindel, T. Witwer, G. A. Howard, S. Mitra, Ch. R. Moore, K. Langworthy, J. P. Kennett, A. West, Ph. J. Silvia, *A Tunguska sized airburst destroyed Tall el Hammam a Middle Bronze Age city in the Jordan Valley near the Dead Sea* [in:] Nature Scientific Reports, <https://www.nature.com/articles/s41598-021-97778-3.pdf>, [13. 10. 2021].

⁸ Ibidem.

⁹ Platon, *Derzhava*, переклад з давнохрестської О. Ковал, Osnovy, Kyiv 2000, s. 210.

¹⁰ Avhustin Blazhennyi, *O hrade Bozhiem* [v:] *Tvoreniia: v 4 t.*, t. 3, podh. teksta k pechati S. I. Eremeeva, Aleteiya, Sankt-Peterburh; UTsYMM-Press, Kiev 1998, s. 98.

земний і небесний, одному з яких належить бути вічно покараним із дияволом, а другому – вічно царювати з Богом.

Тож Скворода тлумачить місто Содом як частину „тутешню”, „прокляту”, „бісівську”, позбавлену сакральності внаслідок тотального гріхопадіння її мешканців. Усіх читачів Біблії, які в ній вбачають лише буквальний сенс, він порівнює з содомлянами, що згоріли в небесному полум’ї зруйнованого міста.

Григорій Скворода протиставляє содомлянам образ праведника Лота, ім’я якого перекладається з давньоєврейської як „заслона, прикриття, захищений, законспірований”¹¹. Цей старозаповітній персонаж зумів вивищити над своїм земним тлінним тілом тіло духовне, Боже, вічне, за що був гнаний і гноблений місцевими мешканцями: „Напали на мене Содомляни... Били мене, поранили мене”¹².

Образ Лота таким чином відповідає наполягання „Сквороди на еманациї Бога в людині”, яке „виявилось у твердженнях на взір «істина, людина і Бог є те саме...»”¹³. Сквородинська модель практичної екзегези Біблії передбачала тлумачення образу справжньої людини як мікрокосму, духовного світу, створеного Богом, у який Він уклав часточку Себе. Саме тому, що Лот цінував не плотяний, а духовний світ людини, він без вагань і озирань у минуле пішов за покликом божого янгола з Содому на гору.

Керуючись у житті Божими заповідями, Лот став справжньою людиною, яку любить і якій допомагає Бог у скрутну хвилину.

Використавши досвід античних філософів, патристів Олександрійської школи, німецьких містиків та українських барокових авторів, Григорій Скворода виробив оригінальну систему

¹¹ K. Kostiv, *Slovyk-dovidnyk bibliinykh osib, plemen i narodiv*, Ukraina, Kyiv 1995, s. 223.

¹² H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv...*, s. 793.

¹³ J. Pelc, *Obraz-Słowo-Znak. Studium o emblematy w literaturze staropolskiej*, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk 1973, s. 280.

інтерпретації текстів Святого Письма. Він відкидає можливість чотирисенсової біблійної герменевтики як хибну, зламуючи тим самим староукраїнську екзегетичну традицію, намічає нові шляхи тлумачення біблійних текстів у межах матричної системи, за якою „письмо вбиває, а дух животворить”¹⁴. Тому Сковорода ніколи не шукав буквального сенсу в Біблії, його цікавило лише містичне й духовне тлумачення. Він залишається байдужим до історичного факту знищення небесним вогнем, тобто космічним вибухом міста Содом, а використовує його лише для того, щоб створити систему алегоричних образів у площині скеровування читача до алегоричного прочитання Святого Письма. Сковорода використовує метафору „увесь світ спить”¹⁵ як узагальнений художній образ людської юрби, оповитої облудою буквального сенсу тлумачення біблійних текстів. Істинне значення Слова Божого перебуває під лушиною матеріальної оболонки слова, яку Сковорода називає „фігурами”, „знаками”, „символами”. Використовуючи образи-символи, Сковорода пояснював невидиму натуру, тобто існування Бога, Істини. Розгадати сенс фігур – значить відкрити істину, заховану у Святому Письмі. Усі його твори орнаментовані емоційно наснаженими, експресивними образами-символами, властивими стилю бароко. Навіть назви своїх трактатів Сковорода будує з символів та алегорій, надаючи перевагу таємному, прихованому перед відкритим і зрозумілим.

Отже, спираючись на застереження Ісуса Христа, екзегет радить сприймати біблійну історію Лота і його дружини суто як алегоричну картину Божої премудрості на шляху до спасіння людства, яка зайвий раз засвідчує, що альтернативою традиційній чотирисенсовій біблійній герменевтиці Григорій Сковорода бачив усеосяжну алегорезу Святого Письма, у межах якої вибудовується содомський дискурс, що розгалужується на такі сенсові аспекти:

¹⁴ Н. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv...*, s. 302.

¹⁵ *Ibidem*, s. 200.

- Содом як місто „тутешне”, „прокляте”, „бісівське”, позбавлене сакральності внаслідок тотального гріхопадіння його мешканців;
- Содом як символ гріхопадіння всього людства;
- Содом як хибне прочитання Біблії, що штовхає до гріхопадіння;
- Содом як пам'ять про минуле, що змусила дружину Лоту слухатися наказу Бога й озирнутися назад;
- содомський соляний стовп, на який обернулася дружина Лотова, як алегоричний символ застереження людства від гріхопадіння;
- дружина Лотова та її вчинок як алегоричний образ хибного шляху тлумачення й розуміння Слова Божого;
- образ Лота як прихований у фігурі його дружини образ праведної, духовної людини, стежка, яка веде до раю, Бога й вічності.

Содомський дискурс узяв початок у біблійних текстах, набув розвитку у трактатах Григорія Сковороди і має своє продовження в реальних текстах російсько-української війни, але вже з абсолютно протилежним змістом до біблійних і сквородинівських сенсів.

Російські окупанти, які привласнили собі функції Бога й переінакшили уявлення про Абсолют, Істину їхніми „скрепними” й культурними цінностями імперського „русского міра”, переплутавши грішне з праведним, за допомогою їхніх ракет, бомб і снарядів стирають з лиця української землі цілі села, селища, містечка й міста, убивають усіх, від малят до німечних старих людей, лише за те, що вони українці, не переймаючись їхнім гріхопадінням чи праведністю...

Знаю, про що говорю, бо я є мешканкою міста Харків, яке потерпає від бомбардувань рашистів, а такі його райони, як Салтівка, П'ятихатки, Горизонт, знищені вщент...

Одна справа дізнаватися про події війни з новин, дивитися на світлини, переглядати сюжети про війну в мережі інтернету, і зовсім інша – перебувати в епіцентрі вибухів, бачити на сусідніх

вулицях ворожі танки, знати, що харків'яни, серед яких мої студенти, гинуть у передмісті й навіть уже на вулицях міста, захищаючи його від рашистів. Усвідомлювати, що у випадку окупації я, мій чоловік і неповнолітня онука, що перебуває під моєю опікою як кругла сирота після загибелі мого єдиного сина на неоголошеній російсько-українській війні ще 2015 року, приречені на катування й смерть, але все моє українське нутро, попри здоровий глузд, опирається й не розуміє, чому я маю тікати з дому, їхати в невідомий світ?

Я ще мала якісь крихти надії, що в центрі Європи в XXI ст. світ не дозволить будь-якому агресору знищити сорокамільйонну державу у всіх на очах. Знаю, що в карному кодексі вважається співучасником злочину той, хто не перешкодив здійсненню вбивства особи іншою особою, тому була впевнена, що держави світу не будуть співучасниками воєнних злочинів. Але була шокована тим, що майже всі спостерігали й вичікували – Україна впаде за три чи за сім днів. Україна не впала, а тепер, коли світ отямився й почав інтенсивно допомагати їй, уже й не впаде, а обов'язково переможе. Щиро дякую всім країнам-партнерам, зокрема Польщі й усім полякам за багатовекторну допомогу українцям.

Однак тоді, у перші дні війни, моє волосся на голові стало навдибки, а серце, моє материнське серце, змучене непроминальним болем від втрати на війні єдиного сина, почало працювати з перебоями, коли мене заспокоювала тринадцятилітня внучка Леся: „Бабусю, не переживай так, може нам повезе, нас не будуть рашисти катувати, а вб'ють відразу без мук”.

Дитина, яка мала би бавитися у свої 13 років, розважатися, малювати свої картини, мріє про швидку смерть... Вона вже ніколи не буде маленькою дівчинкою зі щасливим дитинством, про яке мріяв її тато. Війна вкрала її дитинство. Вона стала дорослою дитиною з сивиною в 13 років. Такого не можна пробачати...

Незабаром неподалік від нашого будинку вибухнула ракета, ми за хвилину схопили документи, котів і в чому були, у тому

й вискочили з квартири... Нам не було коли озиратися назад, як це зробила дружина Лота. Ми мчали враз спорожнілим містом, порушуючи правила дорожнього руху щодо швидкості. І це було правильним, бо за кілька хвилин після того, як ми проїхали, район Нової Баварії в Харкові накрили гради... Ми могли стати не соляними стовпами, а обвугленими лише за те, що ми українці, живемо на своїй Богом даній нам землі з давніх-давен, ще від часів Київської Русі, цінуємо свободу понад життя, маємо гідність і не маємо бажання бути рабами в росіян. Нам „повезло”, ми встигли втекти, але десяткам тисяч українців втекти від смерті не вдалося.

Після звільнення наших територій відкрилися страшні злочини в усіх населених пунктах, а вбивства мирних громадян у Бучі, Ірпені, Макарові, Ізюмі та ін. уразили своєю масштабністю...

Коли в братській могилі в Ізюмі знайшли малятко з простреленою головою, якому ще й року не було, написалися такі рядки:

Прокляття – гріх, і це я знаю,
Та розпач, лють сильніші за знання,
Я всіх рашистів проклиною
На смерть без прощення і каяття.

Ірпінь, Гостомель, Харків, Маріуполь,
Ізюм, Чернігів, Суми і Херсон...
Вся Україна, вся немов некрополь,
Але руйнує у Москві свавілля трон.

Розбиті мрії і сплюндровані надії,
Горить земля і кров'ю плачуть небеса...
За звірства, вірю, всі заплатять лиходії...
Герой у пам'яті народній воскреса...

Тяжка ціна, гірка на смак свобода,
Але без неї українець гине, помира...
Укладена рашистами з дияволом угода,
А той, хто бореться, плоди Голгофи позбира.

References

- Blazhennyi Avhustin, *O hrade Bozhiem* [v:] *Tvorennia: v 4 t., t. 3*, podh. teksta k pečati S. I. Eremeeva, Aleteiya, Sankt-Peterburh; UTsYMM-Press, Kyev 1998.
- Bunch T. E., Le Compte M. A., Adedeji A. V., Wittke J. H., Burleigh T. D., Hermes R. E., Mooney Ch., Batchelor D., Wolbach W. S., Kathan J., Kle-tetschka G., Patterson M. C. L., Swindel E. C., Witwer T., Howard G. A., Mitra S., Moore Ch. R., Langworthy K., Kennett J. P., West A., Silvia Ph. J., *A Tunguska sized airburst destroyed Tall el Hammam a Middle Bronze Age city in the Jordan Valley near the Dead Sea* [in:] *Nature Scientific Reports*, <https://www.nature.com/articles/s41598-021-97778-3.pdf>, [13. 10. 2021].
- Izer V., *Protses chytannia: fenomenolohichne nablyzhennia* [v:] *Slovo. Znak. Dyskurs: Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.*, red. M. Zubrytska, Litopys, Lviv 1996, s. 26–277.
- Kostiv K., *Slovyk-dovidnyk bibliinykh osib, plemen i narodiv*, Ukraina, Kyiv 1995.
- Pelc J., *Obraz-Słowo-Znak. Studium o emblematyach w literaturze staropolskiej*, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk 1973.
- Platon, *Derzhava*, pereklad z davnohretskoi O. Koval, Osnovy, Kyiv 2000.
- Skovoroda H., *Povna akademichna zbirka tvoriv*, red. L. Ushkalov, Maidan, Kharkiv 2010.
- Ushkalov L., *Hryhorii Skovoroda i antychna kultura*, Znannia, Kharkiv 1997.
- Ushkalov L., *Skovoroda, Shevchenko, feminizm... Statti 2010–2013 rokiv*, Maidan, Kharkiv 2014.
- Chyzhevskiy D., *Filosofia H. S. Skovorody*, Prapor, Kharkiv 2004.
- Iauss H. R., *Estetychnyi dosvid i literaturna hermenevtyka* [v:] *Slovo. Znak. Dyskurs: Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.*, red. M. Zubrytska, Litopys, Lviv 1996, s. 278–307.

Oksana Levytska

Ukrainian Academy of Printing; Lviv Polytechnic National University, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5033-4661

Автопортрет на тлі жорстокої доби: Катерина Білокур в епістолярному, спогадовому та мистецькому дискурсах

Self-Portrait Against the Backdrop of Violent Age: Kateryna Bilokur in the Discourse of Letters, Art, and Memories

Abstract

Ukrainian history is once again experiencing increased interest in its past, namely the history of Ukrainian art and artists as seen through the lens of postcolonial studies and research of self-narrative. While reading autobiographical documents of artists, it is important to involve interdisciplinary practices and a broader context of documents from a specific era as well as the artistic discourse.

A corpus of Kateryna Bilokur's letters compiled and edited by Mykola Kaharlytskyi is a written testimony of self-narrative amid violent circumstances – the people's artist was contemporary of the twentieth century, her life and creative biography have clearly overlapped with the dramatic events in the history of Ukraine, including two world wars, the Soviet government coming to power, Holodomor, German occupation, a famine of 1947, political repressions of Ukrainian artists. Kateryna Bilokur's letters to Stepan Taranushenko and other prominent cultural figures of the time are compelling evidence of her resilience, willpower and internal opposition to the system. Memories about the artist record her multiple attempts to defend her right to paint, have her own view of creativity and protest against Soviet and German occupation. The article studies inter-art relations between letters, memoirs, and literary works about Kateryna Bilokur and her paintings.

Keywords: Kateryna Bilokur, ego-documents, memories, biographical novel, intermediality.

Українська історія зараз знову перебуває на стадії посилення уваги до свого минулого, зокрема до історії українського мистецтва й митців крізь оптику постколоніальних студій та дослідження автонаративу. Его-документи як свідчення письма про себе та про історичну добу є також одним із важливих чинників аналізу життєтворчості митців у сучасних літературознавчих студіях. У статті ставимо за мету проаналізувати спадок української художниці ХХ ст. Катерини Білокур (1900–1961) з погляду філософії виживання в буремні роки першої половини й середини минулого століття, прояви її стійкості супроти зовнішніх чинників і внутрішнього протесту, зафіксованих у її епістолярії, спогадах про неї сучасників, залучаючи також мистецький контекст її робіт та біографічний наратив художніх творів про Білокур.

Зацікавлення творчістю та особистістю Білокур розгортається кожного разу новою хвилею, інспіроване публікаціями її епістолярію чи виданням книжки спогадів, нових досліджень чи біографічних художніх творів, виставкових проєктів або відеоробіт, ювілейними датами. Ревізія пам'яті, спричинена сучасними подіями історії України, яка століття тому не змогла відстояти свою державність і потрапила у тривалу залежність від радянської системи, а сьогодні мужньо дає відсіч російському вторгненню, провокує подивитися на життя і твори Білокур в умовах протистояння лихоліттям доби, вивчаючи писемні документи художниці, спогади про неї та художньо-біографічний дискурс. Авторка найновішої біографічної книжки „Білокур” Олеся Авраменко зауважує: „Кожен дослідник, хто торкався життя і творчості цієї художниці, стовпів від драматизму її життєвого шляху та сили духу, а ще якихось по-справжньому середньовічних устоїв українського села 1900–1940-х, вирватися з яких пересічній особі було майже нереально”¹.

¹ О. Avramenko, *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy v konteksti svitovykh khudozhnykh tendentsii (Do 120-richchia z dnia narodzhennia mystkyni)* [v:] „MIST”, вип. 16, Kyiv 2020, s. 6.

Навіть на сьогодні не можна стверджувати, що творчість та життя Катерини Білокур цілісно досліджені й вичерпні у своєму аналізі. В Україні є низка видань альбомів репродукцій художниці, мистецтвознавчих праць та біографічних книг, до ювілейних дат виходили збірники наукових праць². Творчість Білокур та літературні твори про неї стали об'єктом інтермедіальних досліджень – Ірина Бестюк у співавторстві з Іриною Собчук 2021 року опублікували окремим виданням текст лекції, присвяченої постаті Білокур в українському літературному просторі³. Поширені в останні десятиліття інтермедіальні студії дозволяють проаналізувати взаємодію літературних творів та мистецьких полотен Білокур, вияскравити образні доміанти, поставити нові акценти в її творчості.

Варто згадати, що увага дослідників до особистісного письма зростає ще наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли відбулося повернення наративної історії після багатьох років домінування історії структур. Розвиток цих ідей детально проаналізувала українська літературознавиця Юлія Павленко в монографії „Чорнильна історія. Письмо про Себе фікційного суб'єкта (на матеріалі французького роману ХVІІІ – початку ХХІ століть)” (2018)⁴. Дослідниця зауважує, що гуманітаристика загалом і окремі науки, як-от філософія, історіографія, соціологія, культурологія,

² Див., наприклад: *Kateryna Bilokur. Albom: u 2 kn.*, Rodovid, Kyiv 2010; О. Avramenko, *Bilokur*, Vydavnytstvo Horobets, Kyiv 2021; К. Bilokur, *Maliarstvo i proza*, Rodovid, Kyiv 2016; *Kateryna Bilokur: filosofiiia movchaznoho buntu: naukovi statti, esei, kulturolohichni pratsi do 100-richchia i 110-richchia Kateryny Bilokur*, za red. О. Naidena, Stylos, Kyiv 2011; *Chervonykh sonts protuberantsi: zb. mystetstvoznav. i kulturoloh. prats do 100-richchia Kateryny Bilokur*, avt. proektu, uporiad. i vidp. red. О. Naiden, ArtEk, Kyiv 2001; V. Klymenko, I. Pasichnyk, *Ya, Bilokur Kateryna Vasylyivna*, Rodovid, Kyiv 2012.

³ І. Bestiuk, І. Sobchuk, *Zhyttietvorchist Kateryny Bilokur v ukrainskomu literaturnomu prostori: leksiia, prysviachena 120-littiu vid dnia narodzhennia i 60-littiu z dnia smerti narodnoi khudozhnytsi Kateryny Bilokur (1900–1961)*, Vydavets О. Zen, Rivne 2021.

⁴ Yu. Pavlenko, *Chornylna istoriia. Pysmo pro Sebe fiksiiinoho subiekta (na materialii frantsuzkoho romanu 18 – pochatku 21 st.)*, Vydavnychi tsestr KNLU, Kyiv 2018.

лінгвістика, мистецтвознавство, літературознавство, психологія, звертаються до текстів особистісного характеру, а у Франції, Швейцарії, Німеччині, Нідерландах у цей час формуються колективи вчених, які досліджують автобіографії, щоденники, мемуари та інші приклади еґо-документів у межах національних та міжнародних проєктів⁵. Дослідниця Валентина Соболю в статті „Антропологія родинної пам'яті та філософія витривалості” зауважує, що сьогодні вже ніхто не підважує значення особистих документів, їхньої ролі в розвитку гуманітаристики, а вивчення еґо-документів не втрачає своєї актуальності⁶, що засвідчує уже вчетверте проведена конференція Варшавського університету під назвою „Філософія буття та виживання в еґо-документах українських письменників, художників та кінорежисерів (від Орлика до сучасників)”. Сьогодні в Україні ця проблема перебуває в об'єктиві студій Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київського національного університету імені Грінченка та інших установ.

Епістолярій прийнято розглядати як письмо про себе. Цій проблемі присвячено чимало праць про автобіографічне письмо: „Пейзажі письма про Себе” канадського вченого Жульєна Лефора-Фавро⁷, „Автобіографія. Письмо про себе” французького вченого Жана-Філіпа Міро⁸, „Форма і фігура” українського германіста Тимофія Гаврилів⁹ та інших. Дослідники різних галузей і в різних країнах активно послуговуються поняттям

⁵ Ibidem, s. 8.

⁶ V. Sobol, *Atropolohiia rodynnoi pam'iaty i filozofia vytryvalosti* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 7, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 14.

⁷ J. Lefort-Favreau, *Paysages des écritures de soi* [in:] „Acta fabula”, vol. 18, nr 6, 2017, <http://www.fabula.org/revue/document10366.php>, [12. 03. 2023].

⁸ J.-Ph. Miraux, *L'autobiographie. Ecriture de soi et sincérité*, Nathan Université, Paris 1996.

⁹ T. Havryliv, *Forma i fihura. Identychnist u khudozhnomu prostori: monohrafiya*, VNTL-Klasyka, Lviv 2009.

Філіпа Лежена „его-тексти”, до яких учений зараховує серед іншого мемуари, автобіографії й листи.

Свідченням письма про себе Білокур є корпус її листів, які опублікував Микола Кагарлицький у книжці „Катерина Білокур. Я буду художником!”¹⁰ 1995 року і згодом, 2000 року, у книжці спогадів „Катерина Білокур очима сучасників”¹¹. Після оприлюднення цих особистих свідчень, пише М. Кагарлицький, цілковито змінилося сприйняття художниці та її полотен: „І поблідло, змізерніло все, що досі випродували власною фантазією про Білокур мистецтвознавці, журналісти і навіть письменники. Не лише страдницьке життя, а й картини художниці постали в моїй (і хіба тільки в моїй?) уяві зовсім в іншому вимірі й освітленні”¹².

Оксана Забужко у статті „Катерина, або Філософія мовчазного бунту”¹³ акцентує на тому, що ми досі не можемо збагнути її особистості і її „мовчазного бунту” в лещатах тієї системи, що витворювалася в історії українського села того часу і радянської культури. Авторка пише: „Зрозуміти, розгледіти її в усій її трагічній величі – значить, значною мірою, зрозуміти, що з нами в тому столітті сталось – і якою хворобою був уражений наш дух, досі неспроможний із неї вичуняти”¹⁴.

Білокур ніде не навчалася, батьки не вважали за необхідне дати їй навіть шкільну освіту, самотужки опанувала читання й малювання, відтак спроби вступити на навчання в мистецькі заклади зазнали невдачі: без шкільного атестата вона двічі

¹⁰ K. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom! Dokumentalna opovid u lystakh khudozhnytsi, rozvidkakh M. Kaharlytskoho*, uporiad., red. M. Kaharlytskyi, Spalakh LTD, Kyiv 1995.

¹¹ *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv*, spohady, eseї, rozvidky z arkhivu khudozhnytsi pidhot., uporiad. M. Kaharlytskyi, Tomiris, Kyiv 2000.

¹² K. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom...*, s. 19.

¹³ O. Zabuzhko, *Kateryna, abo Filozofii movchaznoho buntu: konspekt do nenapysanoi biohrafii* [u:] *Kateryna Bilokur: filozofii movchaznoho buntu...*, s. 173–197. Есеї увійшов до книжки Оксани Забужко „Планета Полин”, що вийшла у польському перекладі (Oksana Zabuzhko, *Planeta Piotun*, Agora, Warszawa 2022).

¹⁴ *Ibidem*, s. 173.

одержувала відмови. З рідного села Богданівка (тепер Київська область), вона виїздила вкрай рідко, тож мала досить вузьке коло знайомих, з якими вела листування. Більшість листів художниці мають приватно-діловий характер, адресовані працівникам галузі культури й пов'язані з її творчою діяльністю. Портрет її адресата – служителі тогочасної системи культури: керівники музеїв та музейні працівники, а також поети й мистецтвознавці, які могли посприяти художниці у придбанні фарб або інших матеріалів для малювання, поїздки до столиці України чи Союзу для відвідин музеїв або ж організації виставки її робіт, вислухати в її внутрішній потребі знайти тих, хто почує і зрозуміє, на відміну від родини та односельців. У корпусі епістолярію, який зібрав, упорядкував та видав М. Кагарлицький, близько двох сотень листів до понад десятка адресатів, а також колективів інституцій. Найзначнішими з них за числом й оповідями про себе є листи до мистецтвознавця Степана Таранушенка (опубліковано 77 листів).

Михайлина Коцюбинська, авторка есею про Білокур, зауважує: „Всі, хто знав художницю, підкреслюють, що в житті вона була маломовна й замкнута – отже, листи можна розглядати як своєрідну компенсацію, можливість розкритися. Тут вся вона – її життєва й мистецька філософія, її біль і страждання, її поетична душа, її художнє кредо”¹⁵.

В її листах та спогадах відчитуємо історію бунту проти родини, яка не давала дозволу малювати. Пишучи про тітку-художницю, Іван Білокур зауважує, що то не характер її батька, Василя Білокура, був винен у тому, що забороняли Катерині здобути хоча б середню освіту, а „царизм, суспільство, тодішні погляди на жінку, якій визначено було дорогу «од печі – до порога»”¹⁶. Але, як пише Микола Бажан, Катерина „повсталала”¹⁷. Її бунт проти батьків, протести, ультиматуми, погрози позбавити

¹⁵ М. Kotsiubynska, *Lysty i liudy*, Dukh i Litera, Kyiv 2009, s. 69.

¹⁶ *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv...*, s. 193.

¹⁷ *Ibidem*, s. 77.

себе життя, її упертий характер і жага до навчання й малювання дали плоди – батьки врешті змирилися з її вибором і менше чинили перешкод. Згодом Катерина навіть виборола для себе окрему кімнатку для майстерні – її закритий простір, куди майже нікому не вдавалося проникнути. Художниця Тетяна Яблонська у спогадах про Білокур роздумує про те, що, ймовірно, оте „незборне, всесильне бажання будь-що передати красу на полотні” загострене протистоянням, яке чинила Катря своїм рідним, постійно працюючи всупереч волі батьків, конфліктуючи з рідними, бачачи нерозуміння серед односельців: „Так кожна дія викликала в Катерині Василівні рівносильну, але супротивного напрямку протидію”¹⁸.

Упорядник листів і спогадів про художницю Кагарлицький зазначає, що найбільше провини в трагічній долі художниці Білокур – у добі сталінського терору проти українського села та українського народу:

І все ж найбільший злочинець – сталінська доба. Це вона покалічила селянинові душу й тіло, а саме село прирекла на поступове вимирання. Над безоднею вона тримала впродовж десятиліть і саму Катерину Білокур. Це тієї жахної весни 1947 року, коли голод вдруге пройшовся по Україні, Катерина Василівна перед сусідкою Галиною Юхимівною Верещівською безбоязно жбурнула гнівні слова на адресу „вождя всіх народів”: „Як же це збагнути?! Люди роблять, роблять, а на трудодні нічого не мають та ще й голодують! Якби його, сукиного сина, того Сталіна, хто взяв та й посадив у клітку та й возив по країні – хай би люди на нього дивились, як на лютого тигра! Ірод він проклятий!”¹⁹

У цьому контексті цілком слушною є думка Забужко щодо ненаписаної досі історії українського села того часу, про яке ми маємо дуже фрагментарні свідчення, здебільшого приватні чи родинні. „В цьому сенсі листи Білокур – таки неоціненний документ для істориків, мимовільний (тим цінніший, що несвідомий!) «літопис самовидця»”. Авторка гостро порівнює

¹⁸ Ibidem, s. 55.

¹⁹ Ibidem.

його з сучасною Північною Кореєю чи тогочасним ГУЛАГом чи кріпацьким пеклом²⁰.

Попри майже відсутню історичну конкретику на полотнах художниці, позачасовість натюрмортів та квіткових композицій, сучасні дослідницькі тенденції твердять, що творчість української художниці Білокур не можна аналізувати поза драматичними подіями історії України ХХ ст., свідком яких була народна самоука: дві світові війни, два великих голоди, колективізація села, становлення Радянської влади, німецька окупація, ідеологічний тиск та радянські репресії²¹. Епістолярій Білокур та спогади про неї утверджують цей зв'язок із реальністю доби, у якій довелося жити художниці. Особливо відчутною була Друга світова війна. У листі до працівників відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України від 30 жовтня 1947 року Білокур пише:

1940 року волею судьби Полтавський обласний будинок народної творчості взяв за мою роботу: взяли в Полтаву мої картини, позвали й мене туди. Тут трохи доля до мене всміхнулась: мені дали трохи фарб, дали полотна і дали мені надію великою на будуче. Вони мені сказали, що коли закінчиться виставка в Полтаві і в Києві, то дадуть мені звання народного художника. Ого-го, отоді я заживу! Та не так складається, як бажається. 1941-й рік. Війна! І потемнів мені світ білий. Кругом і гухало, і бухало... Картини мої одні в Полтаві, а другі в Києві, а я в Богданівці. Художник без звання і навіть без картин²².

„З війною світ перевернувся, час – зупинився”, – пише біографістка художниці О. Авраменко. Молодші брати пішли на фронт, наймолодший у війну загинув, Богданівка була два

²⁰ О. Zabuzhko, *op. cit.*, s. 179.

²¹ Детальніше про історичні події в Україні того часу див., наприклад: *Ukrainske stolittia (1921–2021): vytoky, uroky, perspektyvy derzhavotvorennia*, avtor. kol. T. Vodotyka, V. Holovko, S. Kulchytskyi, L. Yakubova; vidpovid. red. V. Smolii; nauk. red. H. Boriak, Klio, Kyiv 2021.

²² К. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom...*, s. 59.

роки під німецькою окупацією, а німці розстріляли її вчителя Івана Калиту. „Рятувалася вона, як і завжди – живописом”²³.

У житті, після тієї хуртовини-революції, ніколи в селі не було спокійно: то, знаєте, воєнний комунізм, то колективізація, то індустріалізація – все це за рахунок трудящої людини. Потім почали комуністи заводитися з німцями. І їхній Гітлер оголосив нашому Сталінові війну чи, кажуть, напав з-за рогу. Знову – біда: занепад, убогість, майже голод. Катря перестала малювати. Хіба тільки продавала на базарі те, що шила²⁴,

– читаємо у спогадах про мисткиню.

Складними були й повоєнні роки, хоча племінник художниці пише про щасливий і плідний період кінця 1940-х, коли Білокур мала змогу вільно малювати та отримала визнання своїх творів. Усе ж умови для життя і творчості були нестерпними. Дослідники часто згадують вирок голови Президії Верховної Ради УРСР товариша Гречухи 1954 року щодо клопотання музейників про надання художниці помешкання із кращими умовами і ближче до Києва. „Хай сидить, де сидить, – відрубав чиновник. – Ото поки живе в Богданівці, то вона і Білокур, а як заберемо її до Києва, то вже Білокур і не буде...”²⁵. Проте радянській системі була потрібна „щаслива художниця”²⁶, яка малює квітуче радянське село. У постановочному фото 1950-х років ми бачимо ідеологічно сконструйований рай, яким хотіли бачити повоєнне радянське село партійні функціонери, творячи міф про „щасливу долю митця з народу”. Натомість у листах тих років до різних адресатів читаємо відверті приватні свідчення селянської мисткині, удостоєної численних найвищих нагород того часу, про голодний та холодний період, хворобу, постійну необхідність пропалювати мокрим торфом хату і прохання посприяти їй хоч в якийсь спосіб вирішити матеріальні проблеми, щоб вона мала змогу малювати:

²³ О. Avramenko, *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy...*, s. 19.

²⁴ *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv...*, s. 339.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

Найбільше мене допікає те, що я січас не маюю, що я січас не художник, раз я не працюю. І як мені не соромно, але мушу признатись, що до такої великої ювілейної Шевченківської виставки я нічого не підготовила, бо поки роздмухаю торф, витоплю піч, біля матері впораюсь, а тоді беру сокиру та іду в берег, може, там де найду та вирубаю суху гілку на розпал торфу, ото так проходять мої дні, тижні і місяці. А я тільки дивлюсь, що у мене є все для того, щоб малювати, і дивлюсь, і плачу, що малювати не можна. Іще в мене є сила творити красу, а я мушу прати ганчірки, носити попіл, по цілого півдня стояти біля печі роздмухувати сирий торф. Інший [раз] таке підкотить до серця, що хочеться повіситись²⁷.

Весеї про художницю Забужко наголошує, що справжнього розуміння місця творчості й особи Білокур не було навіть у Кагарлицького, який, попри колосальну жертовну роботу з пошуків листів й спогадів, не зрозумів, що тій системі була потрібна не художниця Білокур, а „творчість колгоспниці села Богданівки”:

Такими, і тільки такими вони становили для ідеократичної держави ідеологічну вартість (а іншої в тій державі мистецтво не мало, і вважати інакше – значить не більше в тій державі розуміти, ніж Пікассо з усією французькою компартією вкупі), і за те авторці можна було навіть і заплатити – за найнижчим тарифом, як за „художню самодіяльність”²⁸.

Его-тексти Катерини Білокур є документальними текстами. Епістолярій художниці містить також її біографії – фактологічні, офіційні, потрібні для організації виставкової діяльності чи офіційних відзнак, а також літературну автобіографію, написану у двох листах до Степана Таранушенка з детальною розповіддю про своє дитинство, становлення творчого шляху, проблеми соціалізації, переживання глобальних історичних подій, драматичні приватні колізії та особисту душевну драму. Коцюбинська в дослідженні про художню документалістику

²⁷ К. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom...*, s. 327.

²⁸ О. Zabuzhko, *Kateryna, abo Filosofiia movchaznoho buntu...*, s. 182.

зауважує: „Лист – не тільки «автопортрет» автора, в ньому проступають риси адресата”²⁹.

Порівняльне зіставлення епістолярію Катерини Білокур та її живописних полотен дає виразне розуміння протистояння ідеологічного та творчого, самовираження через малярство та внутрішню роботу щодо прийняття чи неприйняття зовнішніх обставин, які довелося пережити художниці. Мисткині неодноразово доводилося обстоювати своє право на власний погляд на творчість перед діячами культури. Для ілюстрації акцентуємо на одному з важливих у контексті нашої проблеми листів Білокур від 20 січня 1952 року до працівників Центрального будинку народної творчості, де вона захищає своє полотно „Колгоспне поле”:

Шановні працівники ЦБНТ! Я хочу перед вами по мірі моєї спроможності виправдати мою картину „Колгоспне поле”, яку критикувала Емма Гурович під час декади українського мистецтва в Москві 1951 року [...]. Вона пише, що тинок, квіти, грона винограду і потім трактор, що мовби там нема нічого прекрасного, ну, так, просто мовити, не личить трактор між виноградом і квітами. А мені здається, що картина „Колгоспне поле” намальована з натури, і все, ну, скажем, вулиця села, двори, обгороджені тинами, а за тинами квітів-квітів – і вулицею їде трактор. [...] І мені здається, шановні товариші, що на моїй картині „Колгоспне поле” нема нічого фотографічного, як пише в отзывах о моїй роботі Емма Гурович. Колгоспне широке поле, даюче нам усім багаті свої дари, я обвила багатим вінком із квітів і винограду. Я намалювала те, що є в житті³⁰.

З приводу цього листа Оксана Забужко зауважує, що

її незграбна „апология” („Я намалювала те, що є в житті”) цікава головню як спроба „говорити чужою мовою”, зокрема сленгом ідеологічної кон’юнктури (виправдовуючи зображення трактора на задньому плані „повагою до людей-трудівників”, якої, мовляв, не знали попередні епохи), – видно, що при бажанні вона могла б легко цей сленг опанувати і заговорити як типова „народна героїня” сталінської епохи, але цієї етичної

²⁹ М. Kotsiubynska, *op. cit.*, s. 84.

³⁰ К. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom...*, s. 85–86.

межі Білокур ніде не переходить, і можна припустити, що і в згаданому листі не лукавить (ну хіба трошечки!) – у неї просто нема в узусі інших „вчених слів”, щоб обстояти право на своє світобачення³¹.

Біографістка О. Авраменко у книжці „Білокур” акцентує на тому, що в листах художниці майже відсутні зовнішні чинники:

Якщо уважно читати її дописи – приватні листи чи офіційні документи – можна здивуватися відсутності розповідей про якісь зовнішні фактори. Є лише згадування про Голодомор: „Ну от якось пережили 1933 рік”, про часи окупації: „Кругом гухало і бухало”. Напевне, щось подібне тоді переживала більшість людей довкола, то й писати про ці події не бачила сенсу, а ще ж, вочевидь, було й небезпечно. Політичних розмов – жодної³².

На полотнах мисткині здебільшого квіткові композиції, натюрморти, зрідка портрети й пейзажі. Аналіз її живописних робіт у контексті ідеології радянського часу, в якому прожила усе свідоме доросле життя художниці, виявляє лише одну роботу, присвячену темі 30-ліття СССР – 1947 року, із типовими для її стилю квітковими оздобами та обов'язковою радянською символікою. Дослідники називають це „поступкою авторки чужій думці, чужорідному впливу, свідоцтвом того, як система не упускала свого”³³. Але водночас супротив художниці годі не побачити у її приписці на звороті картини: „Тему для цієї картини дано мені Полтавським будинком народної творчості. А прикрасу для неї я придумала сама”³⁴.

Промовистим свідченням протесту художниці проти вбивств, війни, знищення всього живого є збережена в архіві Білокур літературна казка, написана 1958 року (мисткиня пробувала свій талант також у красному письменстві). Її казка є відповіддю на випробування ядерної бомби в Радянському Союзі і пояснює

³¹ О. Zabuzhko, op. cit., s. 196.

³² О. Avramenko, *Bilokur...*, s. 68.

³³ О. Avramenko, *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy...*, s. 19.

³⁴ Ibidem, s. 19.

зміст картини „Чорногузи дитину принесли” (1948–1949), яку працівники культури в Києві перейменували на „Щастя”. Художниця працювала над цим сюжетом довго, зробила кілька варіантів, де щоразу малювала дитя „підтішеним”, трохи більшеньким, але з сумним личком. Про причину цього ми й читаємо в авторській казці:

Сміялись соняшники, раділи квітки, що з'явилась на світ людина, малесенька дитина. Спершу і дитятко те було веселе, сміялось, раділо, бо воно бачило, яка земля багата і яку на ній можна створить КРАСУ. [...] Дорогою чорногузи йому і розказали: і як воно, і що, які новини на землі. Що, мовляв, уже не хто-небїть, а люди додумались до того, що вже видумали теж на людей таку зброю страшну: зветься вона атомна чи воднева. То вже де воно гупне, то, лічи, на віки-вічні все загине, все живе: людина, тварина і рослина.

І заплакало тоді дитятко те, засумувало і слова такі до всіх людей, до всього світу проказало: „Ой люди добрії, дорослі! Ой люди, ті, хто видумує оте страхіття! Ой, припинїть його, пожалїйте нас, діток маленьких, бо ми хочемо ЖИТИ, чуєте – ЖИТИ!”³⁵

Біографічний роман Яворівського „Автопортрет з уяви: роман про трагічну та дивовижну долю Катерини Білокур” (1981) інтерпретує широкий історичний контекст сучасної художниці доби та минулих епох, а воєнний дискурс її життєвого шляху також стає невід'ємним елементом прочитання живописних полотен мисткині. Письменник робить центральним у романі автопортрет художниці, тривалу й складну ментально роботу над ним, розгортає широке полотно спогадів героїні, адже, щоб намалювати свої очі, „Катерина пустила свою пам'ять на всі чотири сторони свого життя”:

Її життя – то частка цього столїття, яке пройшло не лише перед її очима, а й крізь неї саму. Їй важко було уявити, що могла б жити в якийсь інший час, серед інших людей чи навіть в іншому селі. Вона не раз думала: а чи зголосився би хтось із попередніх чи наступних столїть пережити аж три

³⁵ *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv...*, s. 383.

війни (з них дві – світові, у які втягнуто було мало не все людство, які вимолотили мільйони життів і зупинили світ у його розвитку)? А вона ж пережила їх³⁶.

Буйні квіти Білокур у романі Яворівського є порятунком для художниці та її односельців в обділені радістю й оптимізмом часи, десятиліття утрат і розпуки, голоду й важкої праці:

Війна закінчилася, хоч і вилягло люду, як жита після градобою, але війна таки зійшла із землі, і земля не здичавіла, не вимерла, є на ній не лише діди, вдови, каліки, а є й діти. Нічого, розживемося, розспіваємося, іще нас почують по всіх світах. [...] Народ таки живе, оре своє поле, сіє в нього зерно, збережене в голодні воєнні роки, чукає дітей і садить квіти – значить, є і буде завжди³⁷.

Квіти на полотнах Білокур утверджували перемогу природи попри голодні роки і смерті на полі бою. Яворівський наділяє їх також сакральним значенням. Квіти Катрі були й оберегом для її коханого в роки війни:

Своїми квітами я воjala до нього через усі бойовища, через Бухенвальди й Освенціми, в усі кінці осатанілого, учаділого від пожежищ світу: тобі треба жити! Мої намальовані квіти, спалені в музеї першою фашистською бомбою, скинутою на сонну Полтаву, ходили за ним, як оберіги, як мої очі, вони перехоплювали кулі, націлені йому в груди, вони бігли попереду нього, щоби не наступив на мінне поле, вони маскували його на вигорілому дотла полі бою, вони пахли йому Батьківщиною й отецькою землею, як євшан-зілля, на просторах розтерзаної Європи. Я заворожила його повернутися і з цієї війни, з цього пекельного безуму³⁸.

Мистецтвознавиця О. Авраменко, аналізуючи три полотна, написані за два роки окупації – „Польові квіти” (1941), „Квіти увечері” (1942), „Квіти на блакитному тлі” (1942–1943), – відзначає в них таїну, „надію у безнадії”, „звернення до вищих

³⁶ V. Iavorivskiy, *Avtoportret z uiavy: roman pro trahichnu ta dyvovyzhnu doliu Kateryny Bilokur*, Brait Star Pablichynh, Kyiv 2018, s. 57.

³⁷ Ibidem, s. 133–134.

³⁸ Ibidem, s. 107.

природних і космічних сил”: „Така картина за трагічних часів була енергетичним і молитовним внеском Білокур у звільнення, у виживання. Тому всі чотири полотна окупаційного періоду я сприймаю як потужні, особливо пристрасні молитви художниці”³⁹. Дослідниця проводить паралелі квіткових композицій Білокур з літературним прийомом топосу невимовного:

Умберто Еко називає явища, схожі на квіткові композиції Катерини Білокур, топосом невимовного – таким, наприклад, є перелік кораблів в епічній „Ліаді” Гомера. Це присутнє в літературі від Гомера, Вергілія до Овідія... Коли авторові не щастило висловити образами свої враження, він удався до переліку: кораблів, аби донести нездоланну міць флоту; померлих, котрі зустрічають там героя, щоби передати інфернальний стан в Аїді, куди спустився Одісей тощо. Топос невимовного Катерина Білокур долає по-своєму, рухаючись нібито в тому ж напрямку, що й Гомер чи Овідій, та ж ні, вона виходить із того зачарованого кола безвиході, по суті створюючи власне коло – композиційне. [...] Катерина Білокур просто не знала, що невимовне не може бути втіленим, тому не лише прагла, а й досягала того, що невимовне ставало проявленим у її композиціях, так і залишаючись незбагненим. Простота й чистота художньої мови їй не заважала, навпаки, слугувала провідником. За силою пристрасі й невимовності захвату це навіть ближче до Дантівського висловлення щодо численності ангелів у раю. От тільки Білокур не прагне перерахувати, бо вона по суті відтворює божественну земну красу, у якій рятує власну душу, а з тим – і душу того, хто дивиться й бачить⁴⁰.

Родичі й односельці художниці згадують, що війна мала переломний вплив на Білокур, вона закрилася від людей у своїй майстерні, а племінник Іван пише, що в роки війни „тітка ніби й з хати не виходила”⁴¹. Він згадує епізод, коли в селі, що було два роки під німецькою окупацією, стояли румуни, вони наче поводитися пристойно, не бешкетували, пригостили Білокурів перловою кашею із салом, а Катерина не лише відмовилася

³⁹ О. Avramenko, *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy...*, s. 14–15.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv...*, s. 198.

її їсти, а й дорікнула матері й родичам, що ті взяли кашу. Її зневага до чужинців-окупантів була очевидна.

Важливими є роботи художниці часу війни й голодного повоєння, знакові полотна, що утверджують віру в подолання лихоліть і дають цю віру людям. Полотна „Привіт урожаю” і знаменитий „Цар колос” написані в найважчі голодні повоєнні роки 1946–1947 – „як надія на краще майбутнє”⁴². Саме 1947 рік у спогадах односельців часто постає як найскладніший із тих, що їм довелося пережити, „рік важкого випробування народу голодом”⁴³, коли „мало того, що хліба не було, – в печі потопити було нічим”⁴⁴. Племінник-скульптор Іван Білокур у спогадах пише про важкі воєнні роки, коли в селі залишились хіба жінки й діти, а ще діди, а хліб державі був потрібен в час війни подвійно, тож її „Колгоспний достаток” („Привіт урожаю”) він називає „мрією, надією на кращі часи”, „тому що в колгоспах тоді були одні нестатки”⁴⁵, а картину „Буйна” (1944–1947) – називає мажорним полотном, що виплескує радість жаданої перемоги у війні⁴⁶.

Тож, як бачимо, літературні спроби та епістолярій Білокур у комплексному прочитанні з її мистецькою спадщиною, художньою біографістикою та мемуаристикою показують виразний одинокий протест художниці-самоуки проти відведених їй гендерних ролей патріархального села, тихий опір радянській системі з її людською безправністю, спроби порятунку себе й людей численними зображеннями барвистих квітів і плодів у найважчі часи після жахів воєн, голодних років, окупації, які спіткали наше ХХ ст. Хоча з-поміж квітучих полотен Білокур годі розгледіти події буремного часу, збережено хіба рисунок 1930-х років, на якому, імовірно, зображено сцену

⁴² Ibidem, s. 200.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, s. 339.

⁴⁵ Ibidem, s. 200.

⁴⁶ Ibidem.

Голодомору⁴⁷, її епістолярій та спогади про художницю дають об'ємнішу картину її життя в добу драматичних подій. У перспективі інтермедіальних досліджень залучення кінотексту, зокрема художнього та документальних фільмів про Білокур, для комплексного аналізу проблеми протистояння мисткині зовнішнім чинникам непростого часу, у якому довелося жити і творити художниці.

References

- Avramenko O., *Bilokur*, Vydavnytstvo Horobets, Kyiv 2021.
- Avramenko O., *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy v konteksti svitovykh khudozhnykh tendentsii (Do 120-richchia z dnia narodzhennia mystkyni)* [v:] „MIST”, вып. 16, Kyiv 2020, s. 6–28.
- Bilokur K., *Ya budu khudozhnykom! Dokumentalna opovid u lystakh khudozhnytsi, rozvidkakh M. Kaharlytskoho*, uporiad., red. M. Kaharlytskyi, Spalakh LTD, Kyiv 1995.
- Zabuzhko O., *Kateryna, abo Filozofia movchaznogo buntu: konspekt do nenapysanoi biohrafii* [v:] *Kateryna Bilokur: filozofia movchaznogo buntu: naukovi statti, esei, kulturolohichni pratsi do 100-richchia i 110-richchia Kateryny Bilokur*, za red. O. Naidena, Stylos, Kyiv 2011.
- Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv*, spohady, esei, rozvidky z arkhivu khudozhnytsi pidhot., uporiad. M. Kaharlytskyi, Tomiris, Kyiv 2000.
- Kotsiubynska M., *Lysty i liudy*, Dukh i Litera, Kyiv 2009.
- Pavlenko Yu., *Chornylna istoriia. Pysmo pro Sebe fiktsiinoho subiekta (na materialii frantsuzkoho romanu 18 – pochatku 21 st.)*, Vydavnychiy tsentr KNLU, Kyiv 2018.
- Sobol V., *Atropolohiia rodynnoi pamiaty i filozofia vytryvalosti* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 7, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 13–29.
- Iavorivskyi V., *Avtoportret z uiavy: roman pro trahichnu ta dyvovyzhnu doliu Kateryny Bilokur*, Brait Star Pabliishnh, Kyiv 2018.

⁴⁷ O. Avramenko, *Bilokur*, s. 34.

Larysa Vakhnina

National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

ORCID: 0000-0002-1030-7140

Усні сповіді біженців від російсько-української війни як фольклорний та історичний матеріал

Oral Confessions of Refugees from the Russian-Ukrainian War as Folklore and Historical Material

Abstract

The article is devoted to new research on the cultural adaptation processes of Ukrainian refugees in Poland using their questionnaires and records of oral testimonies about their experiences. Human confessions have become valuable material for folklorists, ethnologists, and historians, so their documentation as archival sources is important. The studies use a comparative method of analysing the collected texts. Attention will be paid to using human confessions as source material reflecting the Ukrainian mentality, folk traditions, and national identity. A joint Ukrainian-Polish project will be presented between the Rytsky Institute of Modern and International Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.

Keywords: oral confessions, testimony, refugees, Russian-Ukrainian war, identity.

Метою дослідження є аналіз документальних свідчень очевидців російсько-української війни, які було зафіксовано під час розмов з українськими біженцями в Польщі та Угорщині протягом 2022 року. Зафіксовані матеріали є відображенням змін у суспільній свідомості, бачення через конкретні людські долі зрізу сучасної історії українського народу.

Наукова новизна полягає у введенні до наукового дискурсу нових еґо-документів, міждисциплінарному підході до їх розгляду, людських свідчень, які можна розцінювати і як еґо-документальні твори, історичні факти та фольклорні наративи.

Методи дослідження: компаративний, соціо-культурологічний, текстологічний.

За словами відомої літературознавиці, професорки Варшавського університету Валентини Собо́ль, саме „...розмови, або «дискурси», питома вага яких значна в цілому діарії, тут відіграють особливу роль”¹.

На прикладі щоденника Пилипа Орлика дослідниця відтворює та аналізує розмови, що відбувалися між видатним українським гетьманом та його сином після 9-річної розлуки. Це засвідчує надзвичайну цінність документальних свідчень в усі часи. Тому, особливо сьогодні, розмови з різними людьми, які пережили початок російсько-української війни та змушені були виїхати за межі батьківщини, стають джерелом інспірації для науковців. Вартісною є кожна документальна фіксація, що може бути використана також у наукових студіях. Особлива увага має надаватися обставинам ведення розмови з респондентом, характеристикі особи очевидця подій та самій усній оповіді. У фольклористичному дискурсі дослідники завжди надавали важливого значення виконавству того чи іншого твору та особі виконавця². Тому, на нашу думку, сповіді українських біженців **можуть стати** для сучасної гуманітаристики цінним фактологічним джерелом.

Перша зустріч та розмова з вимушеними біженцями з України відбулася в середині березня 2022 р. Це були чоловік та

¹ V. Sobol, *Ab imo pectore. Do 350-ricchia zasnovnyka ukrainskoi emigracii v Yevropi Pylypa Orlyka (1672–1742) ta 320-ricchia pochresnyka Mazepy, feld-marshala Francii Hryhora Orlyka (1702–1759)* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 9, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022, s. 93.

² O. Britsyna, *Ukrainska usna tradytsiina proza: pytannia tekstolohii ta vykonannya*, Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2006, s. 146.

жінка похилого віку з Харкова, з якими вдалося познайомитися в автобусі, яким їхали зі Львова до Кракова. Чоловік виявився відомим енергетиком. У Харкові, за його словами, не можна було більше залишатися, бомбардування було цілодобовим, знищено історичний центр міста, університетські корпуси, житлові квартали, зоопарк.

Кінець лютого та початок березня 2022 р. був найтяжчим випробуванням для народу всієї України. Вокзал у Кракові, переповнений людьми. Польські волонтери, які намагалися всім допомогти. Переважно це молодь. Лунають оголошення про новий поїзд для біженців на Берлін. У Польщі до українців особливо тепле ставлення більшості громадян, які намагаються надати свою допомогу, хто чим зможе. Люди приходять на вокзали цілими родинами, приносять воду, бутерброди, тістечка для дітей, забирають до себе на проживання. Волонтерський рух набув у Польщі нового змісту як важлива діяльність для допомоги Україні й українцям. Майже кожен поляк відчуває в собі в ці страшні для України дні потребу надати підтримку українцям. Кошти на це збираються в багатьох продовольчих магазинах. Українська мова лунає сьогодні у Варшаві майже на кожній вулиці. У старому місті почула розмову кількох жінок, одна з яких ледь пересувалася з палицею та розповідала, як вона пішки переходила кордон. Вражає терплячість цих людей, адже дехто ще на початку війни стояв у чергах до 15 годин. Вони змушені були тікати від війни разом зі своїми дітьми.

Перебуваючи в Польщі, ми мали змогу провести розмови з людьми, які виїхали з різних регіонів України. Їхні обличчя, які, незважаючи на пережите, не втратили своєї гідності й навіть почуття гумору, надовго залишаються в пам'яті... Одна молода жінка з Ірпеня розповідала, як вона врятувала своїх трьох котів. З ними вона була на платформі вокзалу цього міста, коли почалися обстріли. Жінка розповідала: „Снаряди падали поряд з нами, людей встигли вивезти з платформи, на наших очах було знищено будинок Ірпінського вокзалу”. Їй пощастило вижити та дістатися евакуаційними потягами до Польщі, без речей, із

трьома котами. У Варшаві один чоловік їй оплатив на 3 тижні готель. Не знаю, як далі склалася її доля. Головне, що вона, незважаючи на втрати, раділа, що залишилася живою і знайшла підтримку та розуміння в іншій країні.

Її землячка з Ірпеня вивезла двох песиків: „Без них я б нікуди не поїхала”. Слід сказати, що всі наші респонденти в цій страшній ситуації зберегли свою людяність. Кожна з жінок ніби випромінювала тепло. Пані з песиками намагалася допомагати всім у потязі разом зі своїм чоловіком.

Людські сповіді, які вдалося записати під час спілкування з біженцями з України, дозволяють не тільки отримати документальні свідчення пережитих ними подій, а й водночас розглянути їх у розрізі кількох підходів, враховуючи реалії та обставини, в яких перебували очевидці.

Дослідження міграційних процесів, які посилилися в останні десятиліття у сучасній Європі, залишаються в центрі уваги представників багатьох наук – соціологів, істориків, етнологів, фольклористів та літературознавців. Адже тематика втраченої „малої батьківщини” та рідного дому увійшла і в художню літературу та народну творчість.

Для більшості біженців з України, особливо з таких міст, як Маріуполь, Харків, Ірпінь та Буча, це болючі питання, адже чимало з них утратили рідні домівки та звичне середовище назавжди. Так, одна з респондентів із Харкова не могла усвідомити, чому корпус економічного факультету, де вона викладала, було зруйновано після влучення ракети. У зв'язку з цим постає важливість визначення рівня національної самосвідомості. Адже чимало вихідців з Харкова чи Маріуполя російськомовні, для багатьох це була ще особистісна травма, нерозуміння: „Як росіяни можуть вбивати російськомовних”. Для більшості це стало переломним моментом в усвідомленні свого остаточного вибору, у визнанні, що вони є громадянами України, тобто українцями. Дехто почав переходити на українську мову, як наш респондент із Харкова Олег. Він став активним учасником антиросійських акцій, з гордістю розгортав український прапор. Характерно, що саме під час

протестних акцій проти російської агресії в Україні, що відбувалися в Польщі та Угорщині, представники Сходу та Півдня України займали активну позицію. Так, під час проведення Всесвітнього дня вишиванки в Будапешті, що проходив у вигляді живого ланцюга через міст Ліберті через Дунай, в акції брало участь чимало представників Одеси, Запоріжжя, Кривого Рогу та Харкова³.

Кожна розповідь, записана від біженців, є не тільки свідченням війни, але водночас доказом людської стійкості та віри в життя й майбутню перемогу. Поєднання трагічних мотивів із оптимістичними підтверджує традиційні фольклорні формули, поширені в народних казках, суть яких полягає в тому, що добро перемагає зло. Адже казки завжди завершуються позитивно. Герой-богатир завжди перемагає. Тож сповіді очевидців можна розглядати і як фольклорні наративи, що побутують у багатьох варіантах. Навіть страшний обстріл вокзалу в Ірпені, коли місцеві жителі перебували на пероні, має щасливий кінець – порятунок. Героїня подій урятувалася, бо людей із перону встигли вивезти, але, як вона підкреслила, головне, що вона змогла вивезти і трьох своїх котів. Героїня опинилася далеко від рідного дому, не знає, чи вцілів її будинок, але найважливіше, що вона не тільки врятувалася сама, а й урятувала своїх котиків, не покинула їх напризволяще. Не випадково образ kota знайшов широке висвітлення у світовому фольклорі: для українців це також символ охоронця та захисника. Незважаючи на трагедію пережитого, опитані нами люди ніби випромінювали спокій, радість, адже залишилися живими та знайшли прихисток і допомогу в Польщі.

„Біженці – це люди, яких торкнулася лиха доля”⁴, зазначає польська дослідниця, етнолог Катажина Косьць-Рижко у своєму

³ L. Vakhnina, M. Oliinyk, *Vsesvitnii den vyshyvanky u Budapeshti*, https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2299&Itemid=470, [13. 03. 2023].

⁴ K. Kość-Ryżko, *Uchodźczynie – kobiety, matki, banitki. Rola kultury pochodzenia w samopozrzeganiu i akulturacji migrantek przymusowych*, „Elipsa”, Warszawa 2021, s. 27.

фундаментальному новому дослідженні, присвяченому актуальній у Польщі ситуації з чеченськими жінками-біженками. Польська науковиця піднімає питання, що стосуються адаптації біженців у нових умовах проживання. Більша частина їх залишилася без чоловіків із дітьми, втративши, можливо, назавжди зв'язок із рідними. Уживаючи такі терміни, як „перманентна ідентичність”, „колективна культурна ідентичність” щодо польського середовища, дослідниця простежує психологічні та побутові фактори впливу на культурну адаптацію біженок та їхніх дітей у новому середовищі, яке відрізняється за своїми звичаями та релігійними засадами. Для чеченських жінок біженство розтягнулося на десятиліття. Для українських жінок це почалося 24 лютого 2022 р. після повномасштабного вторгнення Росії на територію України.

В основному українські жінки стали нашими співрозмовницями у Кракові, Варшаві, Гданську, Торуні. Дехто з них не завжди був відкритий для сповіді, але переважна більшість знаходила в цих розмовах певний психологічний вихід, адже їхні оповіді-сповіді приносили їм також певне полегшення. Пережиті події вражали своїм трагізмом, особливо коли йшлося про біженців з Ірпеня, Бучі, Ворзеля, Гостомеля, Харкова, Херсона та Запоріжжя. Більша частина була зосереджена на залізничних вокзалах, поїздах, у магазинах, у банках та музеях, де чимало з них уже влаштувалися на роботу, адже українські біженці відрізнялися своїм інтелектуальним рівнем і творчим потенціалом. Це підтверджують і статистичні дані щодо відкриття в Польщі представниками середнього класу власного бізнесу тощо. Окрему категорію складають також лікарі, учителі, які змушені були тікати від війни. З однією з респонденток нам пощастило записати інтерв'ю в Бібліотеці Народовій, де вона намагалася влаштуватися на роботу. Її родині вдалося евакуюватися з Ірпеня. Але у своїй сповіді вона вже більше говорила про перебування у Польщі, про допомогу, яку отримала в цій країні, та перспективи майбутньої роботи. Вона переживала за свого сина, якому було складніше адаптуватися серед ровесників у польській школі.

Слід відзначити, що сьогодні на українських біженців, яких за даними ООН майже 5 мільйонів, звертають увагу як українські вчені, так і дослідники багатьох наукових центрів та університетів Польщі та інших країн. Наукові дослідження з цієї тематики підтримуються Національною академією наук США, Польською академією наук (ПАН). Так, створено дослідницьку групу в рамках міжнародного проекту „Свідчення війни” при Інституті філософії та соціології ПАН, яка формує спеціальний архів записів очевидців війни. Ця тематика є також у центрі уваги спільного польсько-українського наукового проекту між Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України та Інститутом археології та етнології ПАН. 15 червня 2022 р. в ІАЕ ПАН відбулася міжнародна наукова конференція „Свідчення війни”, на якій виступили з доповідями українські науковці⁵.

Загалом найбільше запам’яталися усні сповіді від жителів Харкова, Сум та Маріуполя. Дехто з біженців залишився відрізаним від своїх родин та контактів. У такій ситуації опинився мешканець Маріуполя, який приїхав до Польщі ще до війни, перебуваючи у службових справах, а його родина залишилася в Маріуполі. Цей чоловік був у шоці, бо не знав, що з його рідними. Можна виділити групу людей, яким вдалося виїхати з окупованих рашистами теренів, зокрема Херсонщини, Луганщини і навіть Криму. В їхніх сповідях можна було знайти інформацію про пережите, страх та деталі виїзду.

Під обстріл потрапили і будинки викладачів, і гуртожитки. Наші колеги професори М. Станчев та С. Страшнюк з Харкова змушені були виїхати до Болгарії.

На жаль, у результаті дослідження виникають дуже сумні роздуми та питання. Чи повернуться ці люди в Україну? Скільки родин залишилися розділеними війною? Хто буде відбудовувати

⁵ L. Vakhnina, *Naukovyi seminar „Svidchennia viiny” u Varshavi*, https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2308&Itemid=470, [13. 03. 2023].

понівечені міста, дороги, засівати поля, збирати врожай, лікувати та навчати? Що станеться з нашим генофондом? Дехто вже повертається, бо не зміг адаптуватися до нової реальності, дехто перечікує, але чимало людей молодшого та середнього покоління вже працюють у Польщі та інших країнах Європи.

Українська мова зараз звучить у багатьох польських містах, скрізь українські прапори та символіка. Акції на підтримку України проходять по всій Польщі. Одна з найбільших акцій відбулася під час візиту президента США Джозефа Байдена до Варшави, де він також зустрівся з українцями у Королівському замку. „Слава Україні!” стало найбільш популярним вітанням у наших сусідів. Українська ж пісня „Червона калина” лунає сьогодні по всій Європі, як символ непереможної України та її героїчного народу.

References

- Britsyna O., *Ukrainska usna tradytsiina proza: pytannia tekstolohii ta vykonannia*, Instytut mystetsvoznawstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2006.
- Vakhnina L., *Naukovi seminar „Svidchennia viiny” u Varshavi*, https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2308&Itemid=470, [13. 03. 2023].
- Vakhnina L., Oliinyk M., *Vsesvitnii den vyshyvanky u Budapeshti*, https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2299&Itemid=470, [13. 03. 2023].
- Kość-Ryżko K., *Uchodźczynie – kobiety, matki, banitki. Rola kultury pochodzenia w samopostrzeganiu i akulturacji migrantek przymusowych*, „Elipsa”, Warszawa 2021.
- Sobol V., *Ab imo pectore. Do 350-richchia zasnovnyka ukrainskoi emihracii v Evropi Pylypa Orlyka (1672–1742) ta 320-richchia pochresnyka Mazepy, feldmarsshala Francii Hryhora Orlyka (1702–1759)* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 9, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022, s. 91–106.

Alla Shvets

Ivan Franko Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

ORCID: 0000-0002-5612-8420

„Я також пала жертвою війни”: війна в мемуарному наративі Костянтини Малицької

“I Also Fell Victim to War”: War in Kostiantyna Malytska’s Memoir Narrative

Abstract

The article analyses the memoir narrative (memoirs and correspondence) of the Ukrainian writer, educator, editor, and public figure Kostiantyna Malytska, which is a valuable human testimony and emotional self-description of her difficult five-year experience in Siberian exile. Malytska was the only woman among thirteen men, well-known public figures, who, in February 1915, were arrested by the Russian occupation authorities in Lviv and exiled to the Yenisei province. In her memoirs, against the background of descriptions of the military and political situation, Malytska conveys in detail her impressions of “Asia” (as she called the foreign land), the geographical environment of “disastrous Siberia”, comparing it with the toponymy of her native land, and shows the way of life of the local population of “Choldonians”. The memoirs touchingly describe meetings with new people, the spirit of sincere compatriotism between Ukrainian prisoners in a foreign land, the difficulty of “getting used to” Siberia, the experience of time, the activities of the Ukrainian community in Krasnoyarsk, and teaching at a local Ukrainian school. For their factual basis, Malytska’s memoirs are valuable as a vital source for understanding the writer’s life and human destiny, the historical and political situation in Galicia during the period of Russian occupation, and for highlighting the cultural and patriotic life of wartime Lviv and the fate of its prominent public figures who were also persecuted, arrested, and exiled.

Keywords: auto-narrative, ego-documents, topos of the road, factualism, reportage, fellow compatriots, psychologism of memories, correspondence.

Війна залишає свою страшну печать не лише в історії світу, людства, а й у долі кожної людини, резонуючи болісними переживаннями, травмами втрат, неповернення, зміною життєвого сенсу, синдромами відчуження й виснажливими емоційними потрясіннями. Війна руйнує звичний життєвий триб людини, примушуючи її мимоволі адаптуватися до жахів, ставати до них інертною, зживатися з жорстокими реаліями, долаючи страхи смерті. Але повсякчас візії війни ятрають людську свідомість і пам'ять своїми страшними, незатертими навіть із часом картинами і болять завданими кривдами.

Пережиті воєнні катаклізми спонукають людину до глибокого рефлексування, посттравматичного самоословлення, до створення спогадових наративів, через які вона артикулює не лише свій травматичний досвід, психологічно проговорює його, переживаючи заново ці події, а також отримує здатність інтегрувати ці страшні спогади в актуальну поточну історію. Через мемуари відбувається мовби лінгвальне кодування людської пам'яті в образах, подіях, емоціях, фрагментах, локусах, людях.

Водночас спогадовий наратив війни є частиною колективного воєнного досвіду, тим цінним емпіричним матеріалом, що віддзеркалює ментальні засади нації, еволюцію її національної свідомості, її генетичні коди і громадянську опірність. В історії багатолітньої української боротьби з російсько-імперським злом – це важливий історичний метанаратив про життя в окупації, про звірства й безчинства загарбників, про повторення руйніницької агресії, про духовне подвижництво, боротьбу й виживання українців.

Аналіз основних досліджень. Теперішня дослідницька увага до матеріалів приватного походження чи так званих его-документів спрямована на уведення їх у науковий обіг як повноцінних складових історичного дискурсу, що висвітлює події національного буття крізь призму одиничної людської долі. Як зазначає Людмила Тарнашинська,

документалістика є своєрідним і досить точним дзеркалом для відображення розмаїтих колізій як зовнішнього, так і внутрішнього буття людини на тлі широкого фактологічного матеріалу доби: від історичних, суспільно-політичних, соціокультурних до індивідуальних – психолого-антропологічних, творчих та поетикальних – особливостей¹.

Водночас ці джерела є важливими з погляду літературознавчого й лінгвістичного аналізу, що уможлиблює осмислення біографії мемуариста, його внутрішнього світу, мовної структури документів, їхньої жанрової, оповідної, образної, документальної, емотивної складових. На сьогодні його-документами вважаються мемуари, автобіографії, щоденники особистого походження, подорожні щоденники чи нариси, деякі дослідники зараховують до цієї категорії ще й листування. Важливою ознакою є історична достовірність, документальність, авторська суб'єктивність, індивідуальний характер нарації, особистісне сприйняття подій крізь призму часу, автобіографічної пам'яті, пережитих емоцій. Методологічні засади мемуарного наративу свого часу осмислено у працях Н. Любовець², О. Коляструк³, А. Торопцевої⁴,

¹ L. Tarnashynska, *Ego-dyskurs ukrainskoho shistdesiatnystvya yak zrizz epokhy vyvilnenoï svobody* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 9, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022, s. 187.

² N. Liubovets, *Vyvchennia memuariv yak istorychnoho ta biohrafichnoho dzhherela: do istoriohrafii problemy* [v:] “Ukrainska biohrafistyka”, vyp. 7, Kyiv 2010, s. 66–104; N. Liubovets, *Memuary (spohady) yak dzhherelo biohrafichnykh doslidzhen* [v:] „Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho”, vyp. 24, Kyiv 2009, s. 277–291.

³ O. Koliastruk, *Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak dzhherela z istorii povsiadkennosti* [v:] „Ukrainskyi istorychnyi zhurnal”, nr 2, 2008, s. 145–153.

⁴ A. Toroptseva, *Problema psykholohizmu ta subiektivnosti eho-dokumentiv yak dzhherel z istorii u pohliadakh zarubizhnykh naukovtsiv* [v:] „Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnogo universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho: Istorychni nauky”, vyp. 2, Mykolaiv 2018, s. 91–95; A. Toroptseva, *Ukrainske pyttannia v yevropeiskykh memuarakh chasiv Pershoi svitovoi viiny* [v:] „Spetsialni istorychni dystsypliny: pyttannia teorii ta metodyky”, nr 26/27, Kyiv, 2015, s. 305–312; A. Toroptseva, *Viiskovopolitychna istoriia Ukrainy u memuarakh inozemnykh avtoriv (1914–1918 rr.)* [v:] „Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu im. Tarasa Shevchenka: Istorychni nauky”, vyp. 4 (293), Starobilsk 2015, s. 85–92.

В. Пустовіт⁵, О. Галича⁶. Таким чином, мемуари як жанровий сегмент документалістики на сьогодні повноцінно увійшов до сфери філологічної компетенції з погляду поетики, образності, психологізму, нарації, генології, композиції.

Лихоліття Першої світової війни, російська окупація галицьких земель, зокрема Львова, розправа з культурно-патріотичною елітою інтернуванням до Сибіру знайшли своє мемуарне ословлення в особистому наративі Костянтини Малицької (1872–1947). Вона відома як активна громадська діячка, багатолітня педагогиня, визначна письменниця, видавчиня, перекладачка, редакторка, одна з чільних представниць і засновниць українського жіночого руху, зокрема „Союзу Українок”, активна учасниця товариств „Просвіта”, „Рідна школа”, співзасновниця організації Українських Січових Стрільців.

У життєвому чині К. Малицької простежується історична аналогія подвижницької ролі жіноцтва в часи жорстокої російської окупації Галичини 1914–1915 рр., коли жінки стали в авангарді національного опору, організовуючи відозви до нації, засновуючи санітарні курси і запомогові комітети „на потреби України”. Як засвідчує сучасниця К. Малицької Ірина Пеленська, вона „була діячкою, що вміла й хотіла причинитися до піднесення цілоти національно-культурного й політичного життя історичної хвилини”⁷. З якою достоту схожою із сьогоденням риторикою зі сторінок львівського часопису „Діло” 1913 р. від імені Жіночого організаційного комітету К. Малицька зверталася до нації напередодні неминучої війни, ініціюючи створення у Львові „Комітету допомоги Україні”:

⁵ V. Pustovit, *Ukrainska pysmennytska memuarystyka XIX stolittia: natsiietvorchyi dyskurs*, avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra filol. nauk, spets. 10.01.01 „Ukrainska literatura”, Kyiv 2010.

⁶ O. Halych, *Ukrainska dokumentalistyka na zlami tysiacholit: spetsyfika, heneza, perspektyvy*, Znannia, Luhansk 2001.

⁷ I. Pelenska, *U spohadakh suchasnykiv [v:] Vykhovnytsia pokolin. Konstantyna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 116.

Стоїмо все ще немов на вулкані, про який не знаємо сказати, чи він уже погас чи леда день вибухне оп'ять і вогнем засипле наші оселі, знищить плоди довголітніх трудів. І готуємося на прийняття катастрофи і до відпору тих ворогів нашого національного існування... Нині наші мрії, змагання, бажання повинні стопитися на однім огнищі, яке ясним сявом має вказати нам шлях до визволення!⁸

1912 р. спільно з М. Білецькою К. Малицька заснувала фонд „На потреби України”, який помагав багатьом справам української громади, а з початком війни став матеріальною підтримкою для Українських Січових Стрільців. При школі імені Т. Шевченка, де вчителювала, К. Малицька заснувала санітарні курси, учениці яких згодом стали суттєвою медичною підмогою на фронті.

Уже з перших днів окупації Львова у вересні 1914 р. російські інтервенти, як і тепер, під гаслом „освобоження” вдавалися до свавільного нищення культурних інституцій, закриття громадських та освітніх установ, українських парафій, винищення українських книг, переслідування української інтелігенції та духовенства за їхні патріотичні погляди⁹. Унаслідок створення мережі репресивного жандармсько-поліційного управління та за доносами місцевих москвофілів, які подавали окупаційній владі точні списки українських активістів, що залишилися тоді у Львові, почалися систематичні арешти громадських діячів, названих „мазепинцями”. Особливо масовим був такий арешт у ніч з 17 на 18 лютого 1915 р., під час якого було затримано понад 60 українських громадських активістів (директорів банку „Дністер” д-ра Степана Федака, д-ра Володимира Охримовича, директора „Народної Торгівлі” Миколу Заячківського, ректора духовної семінарії д-ра Йосифа Боцяна, адвоката д-ра Миколу Шухевича, священників Теофіля Бобикевича, Мирона Горникевича, редактора „Нового Слова” Миколу Курцебу, гімназійного професора о. Ярослава Левицького). Серед арештантів-

⁸ *Do ukrainskoho zhinotstva* [v:] „Dilo”, 18 lutego, 1913.

⁹ *Yak hospodariat naizdnyky v Skhidnii Halychyni* [v:] *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykh* (Halytskyi arkhiv), Apriori, Lviv 2018, s. 412–416.

чоловіків опинилася єдина жінка – Костянтина Малицька, яку московський губернатор Галичини граф Бобринський визнав небезпечною для царського режиму, виславши до Єнісейської губернії в місто Пінчугу (тепер це селище Богучанського району Красноярського краю Росії)¹⁰. „А єдиною нашою провиною було, що всі ми були «мазепинці» і з нашими доморослими «руськими» не вітали російської армії хлібом-сіллю”¹¹, – писала у своїх спогадах К. Малицька. Хоча сибірська неволя стала для письменниці справжнім життєвим післанництвом, важким моральним і фізичним випробуванням, вона ніколи не нарікала на долю, а у відповідь, коли їй співчували, з гумором відповідала, що це були її найкращі роки.

Мета статті. На матеріалі приватних мемуарів К. Малицької про війну показати історико-біографічну значущість его-джерел не лише для артикулювання власних людських споминів, переживань і рефлексій, а й для використання їх як важливих історичних документів та свідчень про події Першої світової війни в національному масштабі, крізь призму історичної пам'яті й суспільного досвіду. При цьому в статті застосовується проекція антропології війни як складова індивідуальної історії, людської долі в умовах війни.

Актуальність і стан дослідження. Біографія, літературна творчість, педагогічна і громадська діяльність К. Малицької значною мірою вже висвітлені в низці праць українських літературознавців: В. Качкана¹², З. Нагачевської¹³, І. Сеньків¹⁴,

¹⁰ *Z pered dvokh lit. Areshtuvannia ukraintsiv u Lvovi pid rosiiskym naizdom [v:] Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv...*, s. 459–460.

¹¹ K. Malyska, *Na khvyliakh svitovoi viiny [v:] Vykhovnytsia pokolin...*, s. 58.

¹² V. Kachkan, „*Vyznachna syla pedahohichna...*” (*literaturna sylveta Kostiantyny Malyskoi*) [v:] *Khai sviatysia imia tvoie. Studii z istorii ukrainskoi literatury XIX–XX st.*, kn. 2, „VIK”, Kolomyia 1996, s. 146–160.

¹³ Z. Nahachevska, *Kostiantyna Malyska: zhinka v pedahohitsi, pedahoh u zhinochomu rusi* [v:] „Obrii”, nr 1, 2002, s. 18–28.

¹⁴ I. Senkiv, *Liubytelky Hutsulshchyny. Konstiantyna Malyska* [v:] „*Nashe zhyttia*”, nr 3, 1988, s. 6, nr 4, 1988, s. 4–6, nr 5, 1988, s. 17–18, nr 10, 1988, s. 12–13.

М. Якубовської¹⁵, О. Меленчук¹⁶, А. Бойко¹⁷. Постаті письменниці присвячено статті та спогади у книзі „Виховниця поколінь”; публікацію вибіркового епістолярію К. Малицької здійснили Н. Лисенко і З. Пахолок¹⁸, а про лексичні особливості спогадів письменниці в лінгвальному аспекті йшлося в статті С. Гірняк¹⁹.

Проте мемуари К. Малицької воєнного, зокрема засланського періоду, ще не були предметом спеціальних історіографічних чи літературознавчих досліджень. Сьогодні ці матеріали набувають особливої джерелознавчої та історико-літературної цінності з огляду на потребу створення загальнонаціонального метанаративу війни, а також як людські свідчення авторки й емоційне самоословлення важкого п'ятирічного досвіду перебування в неволі.

Предметом аналізу у статті стали спогади К. Малицької „На хвилях світової війни” (уперше надруковані в газеті „Діло”, 1937, № 67 за 27 березня), а також її листи до Марії Грінченко, написані із заслання, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. III, од. зб. № 43299–43283). За хронологічним принципом це листування складається з двох частин: до першої належать 4 листівки і 7 листів 1915–1917 рр., до другої – 1 листівка і 5 листів 1923–1924 рр. Уперше їх опублікувала Зінаїда Пахолок²⁰.

¹⁵ М. Yakubovska, *Zhyttievyyi i tvorchyi shliakh Kostiantyny Malyskoi*, Osnova, Lviv 1995.

¹⁶ О. Melenchuk, *Shevchenkiana Kostiantyny Malyskoi* [v:] „Virtus“, nr 26, 2018, s. 178–183.

¹⁷ А. Boiko, *Sphody Kostiantyny Malyskoi yak dzhereho do vyvchennia yii biohrafii* [v:] „Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seria: Pedahohika. Sotsialna robota”, vup. 21, Uzhhorod 2011, s. 26–28.

¹⁸ N. Lysenko, Z. Pakholok, *Virna svoiemu poklykanniu. Z epistolarii Kostiantyny Malyskoi* [v:] „Dzvin“, nr 10, 1998, s. 116–122; Z. Pakholok, *Lysty spadkoiemytsi intelektualnykh arystokrativ Konstiantyny Malyskoi do Marii Hrinchenko* [v:] „Dzvin“, nr 10, 1998, s. 215–230.

¹⁹ S. Hirniak, *Leksychni osoblyvosti sphadiv Konstiantyny Malyskoi* [v:] *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri*, Drohobych 2014, s. 11–12.

²⁰ Z. Pakholok, *Lysty spadkoiemytsi intelektualnykh arystokrativ Konstiantyny Malyskoi do Marii Hrinchenko* [v:] „Dzvin“, nr 10, 1998, s. 215–230.

Виклад основного матеріалу. Его-документи чи документи особового походження К. Малицької про російську окупацію Львова та її „сибірську одісею” – важливий фрагмент особистісного життєвого досвіду визначної діячки, позначений високою мірою суб’єктивізму, психологізму, експресивності. Візії пережитого воєнного лихоліття дають змогу через описану буденність реконструювати особисту психобіографію авторки, аксіологію, світовідчуття, а також показати умови життя галицьких „заложників”, вплив війни на людську долю.

У своїх спогадах Малицька часто використовує топос дороги, що надає розповіді особливого динамізму й репортажності, окреслює екзистенцію арештантського буття у вимірах подоланого шляху, маркує хронологію пережитого. Дорога в неволю розпочалася з понад тримісячного арешту в одиночній камері львівської тюрми на вул. Баторія, а далі – у Лук’янівській в’язниці в Києві, після чого було виснажливе понад місячне етапування до Сибіру, упродовж якого Малицькій довелося поневірятися в тюрмах Красноярська і Єнісейська, серед злодійок, їхати в холодних поїздах, пливати в задушному корабельному трюмі по Єнісею та човном по Ангари, іти пішки, відтак тиждень їхати на підводах уже аж до Пінчуги²¹. У спресованих часових фрагментах на перший план виступають передусім емоційні жіночі переживання, пов’язані з новим досвідом арешту, який розмежував два життєві топоси – „пекло” і „світ”. К. Малицька згадує свій Великдень у львівській тюрмі, слухання богослужіння на подвір’ї в’язниці, настроїв весни та його вплив на свідомість і почуття.

Вона описує нелюдські умови утримання полонених у в’язниці на вул. Баторія, щоденні катування, смерті, розстріли, які стають уже звичним для неї звуковим тлом полону: „Щодня когось вішають, розстрілюють, ніч-у-ніч лунає бренькіт кованих кайдан”²². Майстерно передано у споминах колективну

²¹ К. Malytska, *op. cit.*, s.17.

²² *Ibidem*, s. 58.

емоцію арештантів, їхні інтуїтивні відчуття, візії, експресії, – те, як вони навчилися тримати контакт із зовнішнім світом і навіть передбачати хід війни через поведінку тюремної охорони: „Починають нас сильніше сторожити – значить, москалям «не везе». Коли їм щастило в бою, ставали для нас дуже ласкаві й обіцували свободу”. Як і сьогоднішні українські бранці, інтерновані галичани живуть сподіванням „тривожного дождання, надії і зневіри. «Може нас випустять? а може надійдуть наші й нас визволять?»”²³.

У діях і переживаннях засланців виразно домінує фактор національної свідомості. За словами К. Малицької, кожного з її побратимів лякав не так суворий вердикт чи саме слово „Сибір”, як хвилювання з приводу наступних політичних перипетій війни та її історичних наслідків для батьківщини: „Страшно нам було розстатися з рідним краєм у непевності, як рішиться доля України”²⁴. Загалом образ „лиховісного Сибіру” постає в мемуарах Малицької фатальним геолокусом, історичним символом вікового нищення українства:

Ну, Сибір так Сибір, не новина нашому братові. Ще за царя Олексія гостив тут уперше Дем’ян Многогрішний з родиною і за Байкалом зі своїм козацьким відрядом захищав Росію від інородних азійських племен... А відтак побував тут і Сірко, і Семен Палій, і Паліха проживала в енісейському монастирі. Закінчив тут життя Максим Залізник. Отже ми тут свої²⁵.

Мемуари К. Малицької вирізняє репортажність, просторові дескрипції, локальна деталізація „корінної московської землі” задля протиставлення рідним українським топосам: „Ми опинилися далеко від рідного краю, від зв’язку з культурним світом, поміж чужими людьми, серед суворої сибірської природи”²⁶. Як талановита письменниця, Малицька вдається до розлогих

²³ Ibidem, s. 59.

²⁴ Ibidem, s. 67.

²⁵ Ibidem, s. 69.

²⁶ Ibidem, s. 64.

пейзажних описів „Азії“ із найменшими деталями місцевої флори й фауни, берегів Ангари, Волги, Єнісею, Іртиша, місцевих етнотипів – киргизів, японців, китайців.

Виснажлива дорога й майбутня невідомість не завадили письменниці бути уважною спостерігачкою та виявляти свій творчий хист, художньо-естетичне чуття в подорожніх імпресіях, сюжетно вкраплених в її засланські мемуари. Особливо це стосується описів сибірської природи: „По обидва боки ліс із високими, стрункими ялицями, березами і кедрами. А на прилежних луках безліч пишних, червоних, лісних лілей і жовтих, аж яскравих квіток. Цятковані лілеї, козелець, ромен, молочій, калина, смикавець і пребагато дикої запашної рожі”²⁷. Сучасниця К. Малицької Ольга Коренець згадувала, що, коли після повернення зі заслання представники всіх львівських товариств вітали Малицьку в Науковому Товаристві Шевченка, письменниця мала захоплюючу промову, майстерно завіршувавши описи сибірської природи і свій засланський побут: „Що сталося з цією високо-поетичною розповіддю-картиною – не знаю”²⁸.

У спогадових рефлексіях К. Малицька акцентує на емоційному сприйнятті нового й чужого для неї світу: „Ми почули в повітрі лиховісний Сибір”²⁹. Простір „Азії” означає для неї не лише фізичну дистанцію – „сотні миль від дому, від своїх”³⁰. З ним асоціюються візуальні (флора, фауна, люди, міста), звукові (звуки військових маршів, гул поїздів, що мчали на фронт), соматичні (нашестья сибірської мошки) враження. Значна частина її спогадів – це фіксація спостережень в інших умовах і серед чужих людей, тому вони подекуди нагадують цілісні географічні зарисовки про життя на Ангари, серед „пра-лісів тайги”, описи місцевої інфраструктури, весняної відлиги,

²⁷ Ibidem, s. 62.

²⁸ O. Korenets, *U Kruzhu im. Hanny Barvinok* [v:] *Vykhovnytsia pokolin...*, s. 101–105.

²⁹ K. Malyska, op. cit., s. 61.

³⁰ Ibidem, s. 60.

відомої як „распутіца”, етнографічні нариси про спосіб життя, діяльність, звичаї, темперамент, двовір’я, щоденний триб „тунгузів”, або „чолдонців”, – монгольського племені, що вважалося автохтонами Приангарського краю. Письменниця колоритно описує вдачу чолдонців – населення, яке понад п’ять років було її середовищем: „Дуже етикетальні, флегматичні до краю, хитрі, вмійють мовчати, де треба і не виявляють своєї думки”³¹. У примітивній культурі чолдонців Малицька спостерегла відсутність традиційної для українського етносу звичаєвості чи впізнаваної культурної автентики: „Поезії в їх житті немає, ні святочних гарних обрядів, ні пісень. Молодь грає на гармошці і співає «частушки»”³². Попри це, письменниця мимоволі усвідомлює, як співжиття з чолдонцями привело до її певної психоемоційної емпатії з цим народом: „А таки я зжилася з тим народом за час мого побуту на Ангарі, з тими всіма Шурами, Машами, Єгорами, брала участь у всіх їх родинних radoщах і смутках, і почувалася так добре, як на нашому українському селі”³³. У мемуарах описано уклад і соціальну стратифікацію немісцевих мешканців Пінчуги – „zasланців” (тобто російських „зсильних” – анархістів і соціалістів) та „поселенців” (австрійських та німецьких полонених, що творили тут окрему громаду), між якими панувало товариське співжиття і взаємодопомога.

Важливою складовою мемуарів і листування К. Малицької є їх емоційний супровід, схильність до рефлексування, своєрідне стенографування кожного переживання і почуття. Письменниця описує власний досвід неволі, показуючи, як людині вдається виживати в цих умовах, адаптуватися до чужинного простору, долати страх і невідомість, які захисні механізми чи інші екзистенційні чинники стають визначальними: „Те, що спершу видавалось неймовірним, страшним, стало живою дійсністю”³⁴. Врешті письменниця розмірковує про те, що допомагає

³¹ Ibidem, s. 66.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 66–67.

³⁴ Ibidem, s. 64.

зберегти себе, свою ідентичність, фізичну і духовну стійкість. Часто в її еґо-тексті прострумують глибокі психоаналітичні одкровення людини в неволі, у ситуації абсолютної невідомості ні про своє майбутнє, ні про реальний стан подій на фронті:

Може бути, наколи б стала я тонко аналізувати теперішнє моє положення, порівнювати з минулим, страхати ся будучим – воно вийшла б би справді трагедія. Але я в аналізу не бавлю ся, бо й часу на те нема – жию хвилюю, думаю о найближчій нинішній, і не піднімаю занавіс завтрішньої днини. Уявляю собі іно ясно і плястично всі страховища теперішньої війни, входу у найдрібніші деталі трагедій там на поли бою і там серед родин бездомних, осиротілих і моє власне терпіння так розливається у загальнім мори болю, що вже й не можу еґо розпізнати, котре моє питоме – а котре чуже людське³⁵.

Оця міра навіть дистанційної емпатії зі своїм народом, глибока перейнятість долею тих, кому гірше, хто у смертельній борні, зіставлення своєї ситуації із загальнонаціональним горем чинили покріпляючу дію на емоційний стан жінки, давали сили вистояти і прийняти життєвий виклик.

Водночас К. Малицька, не втрачаючи внутрішнього оптимізму, роздумує про смерть і вічний спочинок, звіряючись у листах до М. Грінченко про свій страх померти на чужині. Попри ціпкий інстинкт виживання і душевний гарт, думки про смерть стають частиною її психоемоційного буття, пережитим особистим катарсисом:

Був час, що мені страшно було тут вмирати, а тепер байдуже. Єсли є друге жите і так моя душа злучиться з моїми дорогими там у рідній Україні, а нема, так однаково, яку землю справлятимуть мої кости: європейську чи азійську. А одначе... яка глупа людська природа – а одначе десь в найглубших закутинах душі дροжить тихесеньке бажане, щоби спочити на вічний сон там на Личакові у Львові, в тім прегарнім куточку поміж могилою мами і діда. Здається, саме там найкраще б ся спочивало (лист до М. Грінченко від 18/31 грудня 1916 р.)³⁶.

³⁵ Z. Pakholok, *Lysty spadkoiemytsi intelektualnykh arystokrativ...*, s. 223.

³⁶ Ibidem, s. 228.

Для інтернованої галичанки в сибірській чужині дуже важливим є зв'язок із рідним світом, зі своїми, з Україною. Зазвичай він утримувався шляхом листування і надсилання книг, журналів, часописів. Це те, що емоційно наснажувало, допомагало вижити, зберегти дух земляцтва й національну ідентичність. Чекання звісток від рідних і побратимів ставало важливою частиною засланського укладу К. Малицької, фундаментальною внутрішньою потребою неперервності духовного контакту: „Як нетерпляче вижидали ми кожного рядка, писаного близькою людиною – як у той день, коли мала прийти пошта, літом на човні, а зимою саньми, хвилювалися ми від ранку, сидячи годинами на березі Ангари, споглядаючи в безконечну даль, чи зачорніє на хвилях темна точка, вістунка пошти”³⁷.

Ще однією формою контакту зі світом, як згадує К. Малицька, були часописи та газети, через які засланці дізнавалися про найновіші воєнно-політичні новини в Україні та світі. Власне, вмонтовані у фактуру спогадів письменниці розлогі прес-ревію українських і закордонних часописів, що їх періодично доставляли наддніпрянські приятелі, становлять не лише окремішній жанровий сегмент мемуарів, а й слугують психоемоційним й подієвим каталізатором спогадової оповіді, її достовірним історико-фактографічним і ретроспективним тлом. „Щотижня дістаємо пошту і в той день трохи усі зденеровані – що принесе часопис?” – так описувала цю інтригу К. Малицька в листі до М. Грінченко (29 листопада 1915 р.)³⁸.

У мемуарних текстах К. Малицької звернено особливу увагу на переживання часу в сибірській неволі – як спосіб внутрішнього примирення, зживання зі ситуацією, механічного часового проминання: „Життя наше поволі стало укладатися в певні норми. Ми перестали сподіватися, що за рік-два вернемось домів і почали миритися зі страшною спершу думкою... А як уже чоловік з чим помириться, хочби і найстрашнішим лихом,

³⁷ К. Malytska, op. cit., s. 69.

³⁸ Z. Pakholok, op. cit., s. 221.

то стає легше на душі”³⁹. У листі до М. Грінченко від 26 серпня 1915 р. вона оповідає про влаштування свого щоденного трибу – інтенсивна фізична праця й постійна зайнятість: „За роботою скорійше минає час і важкі думки не морочать голови і здоровійшою чується людина. Но – і гріється при фізичній роботі”⁴⁰. Розмірений спосіб життя стає звичною темпоральною практикою жінки і дає змогу легше переживати повільну часоплинність: „Хоч живу вже тут близько два місяці, досі ще не скучала. Робота все знайдеться. Хазяйничаю, шию, читаю, пишу, ходжу на проходи і час сходить незаметно. За сім місяців мала вже час навчитися терпеливості, так зовсім спокійно дожидаю, що будучність мені і нам усім принесе”⁴¹.

Таким фактором психологічної адаптації, емоційного переключення було заведення господарства, облаштування свого хатнього простору, домашнього околу, кулінарні захоплення. Малицька зуміла з особливим відчуттям стилю, естетичного смаку, культурної пам’яті настільки освоїти чужий простір, що її „сибірська хата стала українська”⁴². Традиційне чолдонське житло вона наповнила питомо рідними інтер’єрними деталями – картинками з українських часописів, портретом Шевченка та інших наших письменників: „Шевченка вже мала – вициганила его у одного політичного руского, оправила в мережані рамці і якось аж легше стало жити у хаті, коли він дивиться на мене тими своїми добрими, розумними очима, що стільки горя бачили на своєму віку” (лист до М. Грінченко від 20 січня 1916 р.)⁴³. Це своєрідна психологічна сублимація, коли втрата рідного дому компенсується його асоціативним відчуттям через найменші деталі пам’яті, просторово-речові ідентифіканти, рідні національні страви („галицькі пироги зі сиром і сметаною”), які стали

³⁹ К. Malytska, op. cit., s. 69.

⁴⁰ Z. Pakholok, op. cit., s. 227.

⁴¹ Ibidem, s. 219.

⁴² К. Malytska, op. cit., s. 70.

⁴³ Z. Pakholok, op. cit., s. 227.

маркерами її українського світу з рідною енергетикою, зоною емоційного комфорту, способом духовного зв'язку з батьківщиною і сакральним апотропеєм на чужині.

Найбільш гнітючим переживанням на засланні для К. Малицької було усвідомлення власної нереалізованості, змарнованого часу, тоді, коли вона відчувала гостру моральну запотребованість бути з власним народом, розвивати культурно-освітнє життя в рідному Львові: „І одна тільки думка затроює мені тут жите: може там на руїнах встає тепер нове жите, робітників треба міліони, а я ось тут сиджу без діла і може ще й роки прийдеться так сидіти. Війні і кінця не видати” (лист до М. Грінченко від 17/30 січня 1916 р.)⁴⁴. Пасіонарний психотип К. Малицької, що повсякчас прагнув активного чину, особливо вразливий до обмеження життєвого простору. Невипадково хронотоп її листовних рефлексій асоціативно означений двома контрастними топосами: Сибір – „якась вимерла планета”, у сенсі абсолютної відчуженості й відстороненості від активного політичного світу, фронтового життя, літературного процесу; і простір „за Уралом”, де „грають гармати, кипить бій”, де вершиться політична доля України й нуртує культурно-просвітнє життя⁴⁵.

У засланському листуванні К. Малицької з М. Грінченко, окрім рефлексійно-сповідального, виокремлюється пласт її цінних інтелектуальних розмислів про літературу, критичних оглядів прочитаних книжок. Книги українських і зарубіжних авторів, найновіша періодика, словники, що їх систематично доставчала в Пінчугу Грінченко, слугували Малицькій важливою лектурою для „духової праці”, якій спеціально відводила довгі вечори⁴⁶. „А книжка тут, письмо, добре слово від своїх – се найбільша наша відрада на чужині”, – листовно зізнавалася М. Грінченко (лист від 29 листопада 1915 р.)⁴⁷. На засланні письменниця

⁴⁴ Ibidem, s. 225.

⁴⁵ Ibidem, s. 228.

⁴⁶ Ibidem, s. 229.

⁴⁷ Ibidem, s. 221.

інтенсивно перекладає, вивчає англійську мову. Уже після війни, у 1925–1932 рр., побачила світло денне низка її перекладів з французької, шведської, російської, англійської, зокрема збірка „Оповідання з життя звірят“, „Вакації над морем“ Густава Гаерштама, казка „Дар морського царя“ Захаріаса Топеліуса (усі три – 1925), „Маленькі школярки п'ятох частей світа“ Елі Берте (1928), „Діточі літа Тьоми. Семейна хроніка“ (1929) Миколи Гаріна-Михайловського, „Маленька вдова“ (1932) Елінори Гойт Бренерт.

Спогадовий нарратив Малицької воєнного часу містить багато фактографічних деталей, які прояснюють не лише її громадську діяльність, культурне подвижництво, загалом життєпис цього періоду, а також описують епізоди життя багатьох „заложників“, розкиданих по різних сибірських закутках, із якими їй удавалося втримувати листовний зв'язок:

Та найбільш матеріальної та моральної помочі зазнавали ми такі від своїх братів-галичан. Пам'ятав про нас Ексцеленція-Митрополит з Курська, д-р Боцян з Мінусінська прислав скриньку ліків, насіння квітів і городини, дбав про нас д-р С. Федак з Києва і незабутньої пам'яті директор Кость Паньківський, що насилавав чимало усяких книжок і брошур, запомагав нас теж дуже щедро грішми отець курат Володимир Садовський з Красноярська⁴⁸.

Це було свідчення зворушливого дистанційного громадівства і щирого земляцтва, яке у взаємній комунікації зуміло зберегти національний дух, морально вистояти й вижити фізично.

Значною підтримкою для галичан були також листовні зв'язки із Наддніпрянщиною, зокрема Олександром Русовим та найбільше Марією Грінченко, яку Малицька називала своєю „незабутньою розрадницею у час сибірського заслання“⁴⁹: „Завдяки їй мали ми постійно весь час газети і книжки, все, що найновішого появилося в українській мові. Діставали від неї

⁴⁸ К. Malytska, op. cit., s. 70.

⁴⁹ Z. Pakholok, op. cit., s. 216.

на свята дарунки й харчі, що нагадували нам рідний край, рідні обряди”⁵⁰. Листи К. Малицької до М. Грінченко із заслання пронизані сповідальною тональністю, душевним саморозкриттям, подекуди драматичними роздумами. У них, окрім описів власного побуту, сибірського довкілля, етнографії, звичаїв, оприявнюється характер справжньої жіночої дружби й підтримки. З усіх кореспондентів, як згадувала Малицька, одна Грінченко поставилася „так щиро – по дружньому” до її „духових потреб і бажань”⁵¹. Світлину Марії Грінченко Малицька повісила у себе над ліжком, поруч із Богородицею, як „образ людини, яка доброю великого свого серця стверджує, що зв’язи духа і серця сильніші іноді і кровних”⁵².

У своїх спогадах К. Малицька засвідчує, наскільки важливою для полонених була підтримка земляків з України як фактор національної консолідації: „Щойно тут на засланні ми відчули, що значить сильна, свідомо своєї одноцільности нація, що значить бути її членом”⁵³. Щоправда, порівнюючи активний рівень централізованої державної підтримки для інтернованих німців, поляків, євреїв, письменниця зауважила, що „зорованої помічі для всіх засланців-українців на Сибір не було і це нас трохи боліло, бо інші народи таку поміч мали”⁵⁴.

Після жовтневого перевороту 1917 р. новостворений радянський уряд видав усім засланим у Сибір офіційний дозвіл на повернення додому. Утім, рушати відразу в дорогу, як це зробили інші побратими – В. Охримович, В. Шухевич, М. Заячківський, – Малицька не наважилася через непевні часи. Щойно на початку червня 1919 р. вона виїхала з Пінчуги в напрямку України, але дорогою додому змушена була залишитися в сибірському містечку Козачинському, поблизу Красноярська, через

⁵⁰ К. Malytska, op. cit., s. 68.

⁵¹ Ibidem, s. 222.

⁵² Ibidem, s. 223.

⁵³ К. Malytska, op. cit., s. 68.

⁵⁴ Ibidem, s. 68.

антибільшовицькі повстання, які тут розгорілися. Згадувала про своє надзвичайно важке через матеріальні труднощі життя в цьому місті, неприязнь місцевих мешканців, які доносами „затроювали побут” українським полоненим. Згодом, у вересні 1919 р., К. Малицька була змушена переїхати з Козачинська до Красноярська, де потрапила у вир народного життя тутешніх українських засланців. Цінними в її спогадах є згадки про освітньо-культурне життя „Української громади” в Красноярську, відкриття тут першої української народної школи імені І. Котляревського, де вона вчителювала, учительських курсів. За спостереженнями К. Малицької, під час її перебування в Козачинському, Красноярську, згодом Омську і загалом скрізь у сибірських містах провід у національно-культурному житті вели галичани – колишні полонені або засланці, які з часом стали вільними громадянами й гуртували довкола себе осередки українства⁵⁵.

17 липня 1920 р., отримавши офіційний дозвіл на звільнення, К. Малицька вирушає з Красноярська на захід, дорогою зупиняючись в Омську, щоб отримати необхідні дозволи на проїзд. Знову-таки в мемуарах постає образ дороги повернення з детальним географічним маршрутом – Омськ, Петроград, Нарва, Щетин, Франкфурт-на-Одері, Познань, звідки вже під опікою польського делегата Малицька разом із іншими полоненими попрямувала на Львів. Цього разу її шлях від Познані до рідного Львова тривав місяць, пролягаючи через Лодзь, Пйотрків, Ченстохову, Краків. Письменниця передає тріумфальний настрій свого вже комфортного повернення додому: „І ось я їду домів не під конвоєм, а як свобідна людина. Їду дуже вигідно в інтернаціональнім вагоні на дармовий білет...”⁵⁶. У сприйнятті Малицької, хронотоп її п’ятилітньої життєвої дороги заслання і повернення символічно окреслений топосами львівської „рогачки” (у Львові – перехрестя трамвайних колій, що

⁵⁵ Ibidem, s. 78.

⁵⁶ Ibidem, s. 79.

за формою нагадує рогач): „Перед роками вивезли нас москалі Личаковом, тепер привезли поляки від Янівського. Виходило, що перейдений мною шлях п'яти літ – це була тільки дорога від рогачки до рогачки з далекими, щоправда, відхилами”⁵⁷ (ідеться про відомі Личаківську і Клепарівську рогачки). Обриси й урбаністичні ідентифіканти Львова у спогадovому наративі письменниці є не лише її біографічними локусами, а й психопочуттєвими і ментальними маркерами її ідентичності, громадського чину і духовного вкорінення у Львові. Як згадувала її сучасниця, „була цілим серцем львів'янка. Не любила провінції та взагалі не хотіла виїздити зі Львова”⁵⁸.

У глибокоемоційних мемуарах К. Малицької вражає її висока політична свідомість і далекоглядність, тонкий громадянський аналітизм, розуміння ситуації війни та її впливу на долю народу, який єдиний може бути вершителем своєї національної онтології. У листі до М. Грінченко від 18/31 грудня 1916 р. Малицька ділиться своїми воєнними передбаченнями і громадянськими очікуваннями: „Війна не сказала ще свого останнього слова і хто зна', як нечаяно проявити ся може невмируча животність українського народу. Я вірю в нього! Не в дипломатию політиків наших, не в ілюзоричні обіцянки монархів, а вірю в нашого «Наймита», що в рокову хвилю зуміє найти путь свою і скинути кайдани”⁵⁹.

Зі слів Олени Федак-Шепарович відомо, що після повернення із заслання влітку 1920 р. К. Малицька озвучила свої сибірські спогади перед львівською публікою, яка урочисто вітала її в Народному домі у Львові як національну героїнку: „Деякий час пізніше мала К. Малицька доповідь про свій побут на засланні і поворот домів. Говорила річево і спокійно, без нарікань і сентименту, навіть із гумором, немов би це не торкалося її особи,

⁵⁷ Ibidem, s. 81.

⁵⁸ O. Fedak-Sheparovych, *U Soiuzi Ukrainok (Konstantyna Malytska – yakoiu yai pamiataiu)* [v:] *Vykhovnytsia pokolin...*, s. 108.

⁵⁹ Z. Pakholok, op. cit., s. 228.

а когось постороннього. З ентузіазмом згадувала тільки короткий побут у Києві і поміч, яку їй дали наші земляки”⁶⁰.

Попри важкі фізичні і моральні поневіряння в „лиховісному Сибіру”, вимушену розлуку з батьківщиною, змарновані для творчої і громадянської праці роки на засланні, щоденну боротьбу за виживання, мемуарний наратив й епістолярій К. Малицької пронизує вітаїстична чуттєвість, національний оптимізм, непереборне бажання жити. Цей життєствердний настрій відлунює в її глибокосенсовних філософських максимих і аксіологічних імперативах, які розгортають у спогадовій оповіді виразний екзистенційний дискурс засланського буття письменниці: „Життя – найбільше наше добро. Має воно свої світлі і темні сторони і в сім саме його принада”⁶¹; „Тут, на землі, ще треба жити і боротися і бути сонцем для других”⁶²; „Яке щастя, що на нас старих не кінчиться історія – яке щастя, що з одного дерева теше судьба домовину і колиску”⁶³.

Висновки. Мемуари К. Малицької цінні своєю фактографічною основою як важливе джерело для осмислення життєпису, людської долі письменниці, для розуміння історико-політичної ситуації в Галичині періоду російської окупації, для висвітлення культурно-патріотичного життя воєнного Львова та долі його знакових громадських діячів, які також зазнали переслідувань, арештів, заслання. Крім того, у спогадову, власне, фактографічну, канву цих его-документів майстерно інкорпоровано інші жанрові елементи оповіді (художні описи пейзажів, подорожні нариси, психологічні рефлексії, газетні ревію, літературно-критичні огляди), що надає спогадам особливого подієвого динамізму, захопливого внутрішнього сюжету, розгорненої оповідної структури, експресивного забарвлення, психологізму та інтелектуалізму.

⁶⁰ О. Fedak-Sheparovych, *op. cit.*, s. 106.

⁶¹ Z. Pakhlok, *op. cit.*, s. 229.

⁶² *Ibidem*, s. 223.

⁶³ *Ibidem*, s. 228.

Reference

- Do ukrainskoho zhinotstva* [v:] „Dilo”, 18 lutego, 1913.
- Z pered dvokh lit. Areshtuvannia ukraintziv u Lvovi pid rosiiskym naizdom* [v:] *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv (Halyskyi arkhiv)*, Apriori, Lviv 2018, s. 459–460.
- Korenets O., *U Kruzhku im. Hanny Barvinok* [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstanytna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 101–105.
- Malyska K., *Na khvyliakh svitovoi viiny* [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstanytna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 58–82.
- Pakholok Z., *Lysty spadkoiemytsi intelektualnykh arystokrativ Konstanytny Malyskoi do Marii Hrinchenko* [v:] „Dzvin”, nr 10, 1998, s. 215–230.
- Pelenska I., *U spohadakh suchasnykiv* [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstanytna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 110–122.
- Tarnashynska L., *Ego-dyskurs ukrainskoho shistdesiatnytstva yak zrizz epokhy vyvilnenoï svobody* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyňa Sobol, t. 9, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022, s. 187–202.
- Fedak-Sheparovych O., *U Soiuzi Ukrainok (Konstanytna Malyska – yakoiu ya yii pamiataiu)* [v:] *Vykhovnytsia pokolin. Konstanytna Malyska – hromadska diiachka, pedahoh i pysmennytsia*, Toronto 1965, s. 106–109.
- Yak hospodariat naizdnyky v Skhidnii Halychyni* [v:] *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv (Halyskyi arkhiv)*, Apriori, Lviv 2018, s. 412–416.

IV. Recenzje

Mirosław Nagielski

University of Warsaw, Poland

ORCID: 0000-0003-4873-4313

**Hetman Filip Orlik i jego spuścizna.
Walentyna Sobol, *Filip Orlik (1672–1742)*
i jego dziariusz, Warszawa 2021, 529 ss.**

Hetman Pylyp Orlyk and His Legacy. Walentyna Sobol, *Filip Orlik (1672–1742) and His Diary*, Warszawa, 2021, 529 pp.

W 2021 roku ukazał się wydany przez Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego dziariusz Filipa Orlika – następcy po zmarłym na wygnaniu Iwanie Mazepie. Edycja fragmentu jego obszernego dziennika za lata 1725–1726 nie była przypadkowa, gdyż w 2022 r. miała miejsce rocznica 350. urodzin i 280. śmierci pierwszego hetmana wojska zaporoskiego na emigracji. Postać hetmana zasługuje na uwagę nie tylko ze względu na rolę, jaką odgrywał w kancelarii Iwana Mazepy, ale przede wszystkim ze względu na jego działalność na emigracji, gdzie walczył na dworach europejskich o poparcie idei utworzenia niezależnego Hetmanatu kozackiego. Jego działania były bacznie obserwowane przez dyplomację rosyjską w trakcie jego pobytu w Szwecji, Rzeczypospolitej, Mołdawii i Turcji. Dla polskiego czytelnika dziariusz Filipa Orlika ma szczególne znaczenie ze względu na jego pochodzenie i związki z Rzeczypospolitą. Ojciec hetmana, Stefan Orlik, zginął pod Chocimiem w batalii z Turkami 11 listopada 1673 r., a matką była pochodząca z rodu szlacheckiego herbu Hrymal – Irena z Małachowskich. Istotne jest także to, że Filip Orlik w trakcie swoich podróży, a następnie podczas kilkunastoletniego pobytu w Salonikach, utrzymywał kontakt nie tylko z dyplomatami przebywającymi tamże, ale także z elitą polityczną Rzeczypospolitej,

choćby z ministrem saskim J. H. Flemmingiem czy hetmanem w. kor. A. Sieniawskim.

Diariusz hetmana za lata 1720–1732 znajdujący się obecnie w Archiwum Dyplomatycznym Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Paryżu liczy ponad 3 tysięcy stron rękopiśmiennych. Edycja w opracowaniu W. Sobol dotyczy zaledwie dwóch lat, tj. 1725 i 1726 roku, które to zapiski prowadził hetman będąc w Salonikach. W odróżnieniu od 1726 rok poprzedzający jest krótki i liczy zaledwie kilkanaście kart. Żmudna kwerenda i konfrontacje z wydawanymi wcześniej fragmentami dziennika F. Orlika umożliwiły W. Sobol skorygowanie i uzupełnienie fragmentów jego dziennika. Przykładowo, omawiając we wstępie do tej edycji stan badań nad spuścizną hetmana, badaczka słusznie zwróciła uwagę na brakujące fragmenty dotyczące roku 1725 pt.: *The „Diariusz podróżny” of Pylyp Orlyk (1720–1726)* wydane przez Ukrainian Research Institute z lat 1988–1989, seria: Harvard Library of Early Ukrainian Literature, wydawnictwo Harvard University Press.

Edycja dziennika z lat 1725–1726 składa się ze wstępu, gdzie czytelnik może zaznajomić się z biografią hetmana, jego rodziny oraz pierwszymi edycjami fragmentów jego pamiętnika. Co istotne, W. Sobol nie ograniczyła się do omówienia jedynie podstawy wydania, ale przedstawiła stan badań nad nim, w tym także całą dotychczasową literaturę, tj. prace, tak naukowe, jak i popularnonaukowe, które powstały na temat dziennika F. Orlika. Stąd znajdujemy rzetelne omówienie badań polskich, amerykańskich, kanadyjskich i ukraińskich historyków, którzy interesowali się jego dziennikiem oraz działalnością polityczną prowadzoną na emigracji. Poza omówieniem stanu zachowania oryginału, który stanowił podstawę wydania ww. lat, we wstępie zamieszczono także zasady edytorskie. Autorka wydanej edycji, opierając się na instrukcji wydawniczej dla edycji źródeł historycznych epoki nowożytnej Kazimierza Lepszego, starała się zachować wierność oryginałowi; nie przeszkodziło to jednak wprowadzeniu pewnej modernizacji przy poprawie błędów Orlika – ortograficznych czy gramatycznych. Skomplikowana praca każdego paleografa polega na tym, że ma do czynienia z rękopisami dawnych

czasów, w tym przypadku XVIII-wiecznym. Zmodernizowano także pisownię wielkich i małych liter. Umożliwia to lepsze zrozumienie tekstu dziennika hetmana przez czytelników. Wszelkie uwagi edytora zaznaczono w nawiasach kwadratowych. Istotna dla zaznajomienia się z korespondencją licznie występującą w dzienniku F. Orlika była decyzja przekładów listów z języków łacińskiego i francuskiego na język polski. Poza wydanym diariuszem na stronach 49–205 w edycji umieszczono faksymile dziennika z lat 1725–1726 (strony 207–506), które wskazują, że pismo hetmana nie było tak czytelne, jak to wskazywał jeden z pierwszych edytorów jego dziennika – Jan Tokarzewski-Karaszewicz, i cechowało się stosowaniem przez niego licznych skrótów, makaronizmów łacińsko-polskich, co charakteryzowało styl barokowy i ówczesny język elit. Istotne dla czytelnika dziennika było umieszczenie przez W. Sobol słownika często występujących w tekście terminów łacińskich oraz indeksów osób i nazw geograficznych. Dla osób, które są zafascynowane postacią hetmana i jego działalnością, kluczową sprawą jest umieszczona na końcu edycji bibliografia prac wykorzystanych przy opracowaniu dzienników F. Orlika, tj. spisu tak źródeł archiwalnych, drukowanych oraz opracowań. Na ich podstawie możemy bowiem wnioskować, jak bogata jest literatura odnosząca się do tej wyjątkowej postaci, która zapisała się szczególnie w dziejach nowożytnej Ukrainy.

Podsumowując edycję dzienników F. Orlika za lata 1725–1726, należy podkreślić olbrzymią pracę edytorki, która zadała sobie trud porównania podstawy edycji (rękopisy z Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych we Francji) z istniejącymi wersjami dziennika hetmana znajdującymi się w polskich archiwach i bibliotekach (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie). Umożliwiło to uzyskanie pełnego obrazu spuścizny literackiej po hetmanie z ww. lat. Włączona do dziennika F. Orlika korespondencja integralnie związana z jego zapiskami dziennymi pozwala odtworzyć kontakty hetmana z dyplomatami angielskimi, francuskimi, cesarskimi czy szwedzkimi, które wskazują, jak następca Iwana Mazepy był postrzegany w świecie dyplomacji. Działalność hetmana była bowiem

swoistym wypełnieniem testamentu politycznego poprzednika i była skierowana przeciwko polityce Piotra I i jego następców.

Prezentowana praca W. Sobol jest edycją rzetelnie przygotowaną, opatrzoną w przypisy objaśniające czytelnikowi znaczenie wyrazów łacińskich, staropolskich, starogreckich czy tureckich oraz występujących osób i miejscowości w narracji dziennika. Podkreślić także należy rzetelne tłumaczenia licznych listów dołączonych do diariusza z języka francuskiego i łacińskiego na język polski, tj. korespondencji tak przychodzącej do hetmana, jak i wychodzących z jego kancelarii. Z prezentowanego materiału dowiadujemy się, jak przedstawiała się działalność F. Orlika na emigracji, gdzie nadal prowadził korespondencję zmierzającą do przywrócenia niezależnego Hetmanatu kozackiego.

Z zachowanych notat w jego dzienniku wynika, że był on człowiekiem czytającym, a komentarze z gazet holenderskich, francuskich, włoskich czy niemieckich świadczą, że miał wgląd w wydarzenia zachodzące w ówczesnej Europie, które były dlań istotne w jego planach politycznych. Losy hetmana mogłyby stanowić barwną powieść przygodową, gdy po wielu latach opuszcza za zgodą sułtana Saloniki, aby dotrzeć do Jass, a po zajęciu ich przez wojska rosyjskie udaje się do Bukaresztu. Jeszcze w 1742 roku widzimy hetmana w Benderach, gdzie wraz z pułkownikiem Sawą Czalijem snuje nowe plany działań przeciwko Rosji.

Wypada zatem życzyć profesor Walentynie Sobol, aby kontynuowała prace nad edycją kolejnych tomów diariusza, włączając do pracy uczniów i współpracowników.

Olha Novyk

Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine

ORCID: 0000-0001-6039-0221

Живе повсякдення давнини: перше видання діаріуша Пилипа Орлика 1725 і 1726 рр.

Everyday Life of Ancient Times: The First Edition of Pylyp Orlyk's Diary of 1725 and 1726

Abstract

Walentyna Sobol's new book is timed to a double date: the 350th birth anniversary and the 280th death anniversary of the famous personality: the poet, writer, and hetman of Ukraine Pylyp Orlyk (1672–1742).

Walentyna Sobol analysed all the most important academic literature on Pylyp Orlyk's work, and carried out thorough research, read out the manuscript text of the Diary of 1725 and 1726. Her many years of work on the manuscript and its publication took place in several stages.

First, an abridged copy of Diary, made in 1830 by anonymous palaeographers, was read. Then the diary manuscript of 1724 was read. In the course of the next stage, in 2012, the researcher got hold of the original manuscript of Orlyk' Diary, which is kept in the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of France. Walentyna Sobol compared the facsimile edition with the original and found fragments of the manuscript missing from the facsimile.

The researcher concludes that Orlyk's text shows a combination of the education received by the hetman in Vilnius and finalised in Kyiv with European influences. This is confirmed by both the content of the notes and their form. Baroque features of notes, and Latin-Polish macaronisms are not just a tribute to fashion but also evidence of belonging to a specific literary tradition because, in the manuscripts of letters and diaries of many pupils of the Kyiv-Mohyla Academy, we see similar linguistic features.

The first edition of Orlyk's diary from 1725 and 1726 is an inexhaustible source of information for researchers in various fields, such as historians of religion, palaeographers, cultural anthropologists, linguists studying the languages spoken in

the first half of the eighteenth century – Latin, Old Church Slavonic, Old Polish, Old French – their importance in the activities of European political elites.

Keywords: Pylyp Orlyk, manuscript, archive, first edition.

Нова книга Валентини Соболев, відомої дослідниці давньої літератури, – „Пилип Орлик і його Діаріуш” („Filip Orlik (1672–1742) i jego Diariusz. Opracowanie, odczytanie z rękopisu, wstęp, komentarze Walentyna Sobol”) приурочена до подвійної дати: 350 років від дня народження та 280 – від дня смерті славетної особистості, відомого політика й письменника. Видання, підготоване Валентиною Соболев, наразі надзвичайно актуальне як для філологів, так і для істориків та пересічного читача, оскільки уможлиблює заглиблення в історичний процес минулого.

Постать Пилипа Орлика є знаковою для фахівців та шанувальників барокової літератури. „Прогностик щасливий” (1693), приурочений полковнику Данилу Апостолу; „Алکید Руський” (1695), присвячений Івану Мазепі; написаний на честь полковника Івана Обидовського „Гіппомен сарматський” (1698) – усі ці твори оприявнюють барокову книжність і мистецький хист авторів і вписують їх у літературний контекст епохи. Панегірики є втіленням барокового поєднання античності та реалій повсякденності письменника, де Алкідом постає гетьман Іван Мазепа, який здолав „гідру басурманську”, – мужній воїн, розумний і сильний чоловік. Характеристика постаті гетьмана, із полярними оцінками його діяльності в різні часи гетьманування, залежала насамперед від політичних подій та зміни пріоритетів очільників держав на політичній арені. Попри це, великий пласт барокової літератури містить художній образ Мазепа, де оспівуються саме воєнні подвиги і мудрість гетьмана. Тож панегірик Пилипа Орлика є частиною традиційної інтерпретації людей героїчного чину, що спирається на літературний канон Києво-Могилянської академії.

Яскравий політик, талановитий поет Пилип Орлик залишив у своїй творчій спадщині діаріуш у п’яти томах, що є надзвичайно

цінним і для істориків, і для літературознавців, і для істориків мовознавства та істориків релігії, для політологів, культурологів та ін. Повний текст „Щоденника” охоплює 1720–1732 рр. Початковий його фрагмент відчитав з рукопису і видав ще 1936 р. у Варшаві Ян Токаржевський. З того часу минуло майже 90 років, перш ніж Валентина Соболев відчитала з рукопису текст твору, що відтворює події наступних 1725–1726 років¹. Цей період життя Орлика пов’язаний із вимушеним перебуванням у Салоніках, куди він був зісланий без родини, хіба з примарною надією вирватися звідти.

Діаріуш як літературний жанр підпорядкований низці вимог до тексту й автора, бо постає на межі художньої літератури та документалістики, де письменник подає частину автобіографії, історичні реалії, а також власні коментарі побаченого і прочитаного, повсякденність епохи. Водночас ідеться і про особливу медіацію, як слушно зазначила Т. Бовсунівська: „Звичайно, документальна медіація – явище складне, оскільки засноване на історичних фактах та свідченнях, які можна перевірити. Діарист при цьому намагається приховати медіативне підґрунтя оповіді”².

Валентина Соболев є авторкою низки досліджень про діаріуші письменників барокової епохи, зокрема щоденників Дмитрія Тупгала та Пилипа Орлика, тож до видання „Пилип Орлик і його Діаріуш” авторка залучила досвід роботи з жанром діаріуша доби бароко, врахувавши його риси як автобіографії, документалістики та художнього твору. Якщо ж говорити про тривалу її працю зі складним текстом багатомовного его-документа Орлика, то вона присвятила йому понад 30 розвідок, апробувала своє дослідження у доповідях на Міжнародних Конгресах Славістів та наукових конференціях.

¹ Відчитаний з рукопису 1724 рік подано до друку в 2014 до одного з київських видавництв.

² Т. Bowsunivska, *Diaryst yak tvorets dokumentalnoi mediacji* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 8, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 62.

У передмові до книги подано біографію письменника з покликаннями на численні історичні праці українських, польських, канадських та американських учених. Науковиця опрацювала великий масив наукових праць, реєстром яких може скористатися дослідник барокового письменства, зокрема й творчості Пилипа Орлика.

Валентина Соболев розглянула наукові студії про творчість Пилипа Орлика у підрозділі „Стан дослідження щоденника Орлика: манія величчя чи повернення до витоків?”. Попри те, що на сьогодні вже існує сучасне видання творів письменника, авторка книги здійснила кропітке дослідження, порівнявши кілька різних видань. Робота над виданням проходила в три етапи. Спочатку було відчитано копію анонімних палеографів, що зберігається в Національній бібліотеці Польщі, потім рукопис гетьманського щоденника 1724 р., який був підготований до друку 2014 р. Наступний етап охоплював роботу над оригінальним текстом, що зберігається в Дипломатичному архіві МЗС Франції. Валентина Соболев виявила, що у факсиміле Українського науково-дослідного інституту 1988–1989 рр. кілька важливих фрагментів щоденника були відсутні (наприклад, там були пропущені помітки, зроблені у формі таблиці, фрагмент „Pro memoria” тощо).

Наразі відчитано з рукопису і видано друком щоденник 1725 і 1726 років, але Валентина Соболев працює на відчитування наступних років. Свідченням цього є, наприклад, одна з останніх розвідок, мета якої – аналіз частини рукопису щоденника Пилипа Орлика, а саме записи травня-червня 1730 р.³ Зокрема авторка досліджує відтворення прагнень письменника, який перебував на еміграції в Салоніках. Новаторство цієї статті полягає в аналізі оригінального рукопису, звіреного і з копією, і з гарвардським факсиміле, в якому, крім нечительності тексту, є пропуски. В іншій своїй розвідці про Пилипа Орлика Валентина

³ V. Sobol, *Ab imo pectore* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 9, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022, s. 91–106.

Соболь простежила зміну світогляду письменника, його спробу поглянути на себе у вигнанні ніби збоку, відсторонено й об'єктивно: „Від певного часу він уживається як відкриття ширшої перспективи на те, що невидиме, на сенс існування: аж після вісімнадцяти років вигнання в нотатці від 30 січня 1727 року Орлик вперше називає себе пілігримом у широкому значенні – «Ja iako peregring». Уже не подумки (раніше він зізнався в цьому сам собі), а в ситуації, коли від нього очікували відповідь: «Uczyniłem tedy na to replikę, iż Ja iako peregring nie chcę się tu w żadne rzeczy mieszać...». У тій екстремальній ситуації викристалізовується розуміння невідворотності долі”⁴.

Рецензована книга є результатом кропіткої і багаторічної роботи над рукописом діаріуша і свідченням наукових зацікавлень авторки. Вона вперше відчитала рукопис щоденника гетьмана Орлика 1725 і 1726 років і підготувала його до друку. Ошатно видана книжка, на титульному аркуші якої – портрет Орлика роботи української художниці Наталі Павлусенко, побачила світ у Видавництві Варшавського університету.

Слушною є думка дослідниці про те, що в тексті Орлика видно поєднання освіти, отриманої гетьманом у Києві та Вільнюсі, із європейськими впливами, а підтвердженням цього є й зміст нотаток, і їх форма. Бароківі риси нотаток, листи латиномовні та французькомовні, латино-польські макаронізми, турцизми, церковнослов'янізми є не просто даниною моді, а й свідченням приналежності до певної літературної традиції, адже в рукописах листів та щоденників багатьох вихованців Києво-Могилянської академії ми бачимо подібні мовні особливості. Автори послуговувалися латинськими словами в приватному листуванні, щоденники ж поставали свідченням такого способу відтворення подій засобами мови, характерної для освіченої людини. Тож вдало актуалізований перелік лектури Пилипа

⁴ V. Sobol, *Pylyp Orlyk sam pro sebe* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 8, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 85.

Орлика, про яку пише Валентина Соболев, надає читачеві діаріуша розуміння того, що впливало на творчість письменника, яку роль відігравала книга в його житті. Для мене ж це є особливо цінним у контексті власних наукових інтересів щодо вивчення книги в повсякденності письменників⁵. Думаю, що в такому ракурсі інтерпретації дослідження творчості Пилипа Орлика ще може бути продовжено в майбутньому, а рецензоване видання стане в пригоді історикам та філологам.

Сам текст щоденника є надзвичайно цікавим для розкриття повсякденності епохи першої половини XVIII ст., надто ж те, як поєднуються описи політичних і особистих переживань автора, його сум за родину, міркування про причини поразки гетьмана Мазепи, релігійні дискусії та описи поїздок до святих місць під час перебування Пилипа Орлика в Салоніках. Думки й переживання людини освіченої викладено просто, водночас змалювання буденних і побутових речей пов'язане з політичними міркуваннями про долю Війська Запорізького. Дослідникам барокової літератури цікаво буде розглянути поетичні твори Орлика, зокрема, панегірики, присвячені гетьману Іванові Мазепі, у контексті поглядів, викладених у щоденнику письменника.

Діаріуш Пилипа Орлика в цьому виданні доповнено довідковим матеріалом. Важливим є словник часто вживаних у тексті латинізмів. Адже епоха, коли написано щоденник, вимагала знання латини від кожної освіченої людини, тож послуговування автором латинськими словами є природнім, але ускладнює розуміння твору сучасним читачем. До діаріуша створено індекс осіб та індекс географічних назв, а також список скорочень. Ця частина видання надає додаткові відомості про життя та діяльність Пилипа Орлика, полегшує читачеві сприйняття тексту.

Праця Валентини Соболев, яка раніше вже дослідила щоденник Дмитра Гуптала, опублікувала низку статей про життя і творчість Пилипа Орлика, є надзвичайно важливою в контексті

⁵ Див. зокрема: О. Р. Novyk, *Knyha yak skladova povsiakdennosti barokovoi literatury* [v:] „Zakarpatski filolohichni studii”, t. 1, s. 230–235.

сьогодення і для вивчення спадщини барокових письменників XVII–XVIII ст., і для розвитку діяльного інтересу читачів до культури й історії того періоду.

References

- Bovsunivska T., *Diaryst yak tvorets dokumentalnoi mediatsii* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 8, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 61–68.
- Sobol V., *Pylyp Orlyk sam pro sebe* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, nr 8, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 85–99.

V. Varia

Yuliia Kaminska

Independent researcher, Ukraine

ORCID: 0009-0004-9001-6758

Україна у війні. Больові точки історії

Ukraine at War. Pain Points of History

12 грудня 2022 року на Кафедрі Україністики Варшавського університету відбулася IV Міжнародна наукова конференція з циклу „Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)” / „Філософія буття в еґо-документах українських письменників, художників та кінематографістів (від часів Пилипа Орлика до сучасності)”. Документалістика, закріплена в еґо-документах, відтворює історичну достовірність і хронологію подій, віддзеркалює ментальні константи української свідомості крізь призму часу та особистих документів багатьох авторів, що стали об’єктом наукового аналізу учасників конференції. Представники наукової еліти Польщі та України зустрілися онлайн, аби проаналізувати пекельний досвід минулих воєн та провести паралелі з нинішніми болісними реаліями.

Організатором конференції, за традицією^{1,2}, виступила керівниця Майстерні польсько-українських літературних стосунків

¹ F. Świerczyński, *Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej „Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)”* [w:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, tom 7, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 293–296.

² D. Bzorek, *Sprawozdanie z III Międzynarodowej Konferencji Naukowej z cyklu „Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców*

на Кафедрі україністики Варшавського університету професорка Валентина Соболев. За її ініціативи учасники зібрання вшанували хвилиною мовчання пам'ять загиблих унаслідок російської збройної агресії. Поважним гостем став Віталій Білий – перший секретар посольства України в Польщі.

Конференція об'єднала істориків, літературознавців, українознавців із різних наукових осередків Києва, Варшави, Львова, Кракова, Харкова, Бердянська, Білостока. Учасники зустрічі аналізували епістолярні, художні тексти та кінострічки, присвячені реаліям війни, жахам концтаборів і голодоморів в Україні та Польщі XVII–XXI століть.

Модераторами першої частини „Ad fontes” були професорка Тереза Хинчевська-Геннель, керівниця кафедри новітньої історії та джерелознавства на факультеті історії та міжнародних стосунків Білостоцького університету, та докторка філологічних наук Наталя Левченко, професорка кафедри української літератури Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Зустріч розпочала продеканка факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету професорка Ева Жебровська. Вона наголосила на важливості та актуальності цьогогорічної теми конференції „Автори его-документів проти війни та насильства”. Керівниця кафедри україністики Катажина Якубовська-Кравчик підкреслила роль творчої Майстерні польсько-українських літературних відносин кафедри україністики Варшавського університету, яка від 2014 року плідно працює задля зміцнення історичного фундаменту і дружніх зв'язків між нашими країнами.

Якщо заглиблюватися в історичні контексти розглянутих учасниками зустрічі матеріалів, свідомо не дивлячись на дати деяких текстів, може здатися, що йдеться про події сьогоденної війни в Україні: неспровокований напад Росії на Україну, масова російська пропаганда, неймовірний опір української

ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)”, Warszawa, 20 grudnia 2021 roku [w:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, tom 9, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 249–254.

армії агресору, масовий терор на окупованих територіях і спротив населення, виховання національного духу та патріотизму, військова допомога й дипломатична підтримка України з боку європейських країн. Але найгірше те, що, як і в минулих століттях, сьогодні війна несе вселюдську трагедію, руйнування, демонструє безглузду захланність агресора, який руйнує не лише майбутнє інших народів, а й власне.

Українознавиця, перекладачка, професорка Варшавського університету та Національного університету „Кієво-Могилянська академія” Оля Гнатюк, яка активно досліджує й популяризує українську культуру та літературу, проаналізувала у своїй статті „Hannibal ante porta. Lwowianie o pierwszych dniach wojny – sto lat temu i dziś” реакції львів’ян на вступ росіян до міста на початку Першої та Другої світових воєн у порівнянні з сьогоdnішніми рефлексіями перед обличчям повномасштабної російсько-української війни.

Доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Анатолій Ткаченко проілюстрував погляди на війну через кінематограф у своїй доповіді „Кіномитці України проти війни”. Було названо фільми останніх років, що здобули визнання як серед українських, так і серед європейських глядачів. Прозвучали імена режисерів, зокрема Ахтема Сеїтаблаєва, Валентина Васяновича, Михайла Ілленка, Тараса Томенка, Зази Буадзе, Тараса Ткаченка, Романа Бондарчука, Олеся Янчука, Мар’яна Бушана, Марини Ер Горбач, Ірини Цілик, творчість яких визнано важливим внеском у формування патріотично свідомого і морально зрілого українського суспільства, готового дати відсіч російській агресії. Науковець наголосив, що саме крізь призму культури і мистецтва легше переосмислити події сучасності. Адже кіно – одна з найефективніших форм публічного діалогу, а отже, творення потужного мистецького та інформаційного фронту.

З окупованого Бердянська до конференції приєдналася професорка Ольга Новик (Бердянський державний педагогічний університет, Україна), присвятивши свій виступ „Повсякденність

війни та миру в епістолярії Івана Леванди” духовній діяльності українського священника та проповідника Івана (Іоана) Леванди (1734–1814). За словами дослідниці, його постать варта уваги завдяки значному творчому доробку, який протоіерей Софійського кафедрального собору залишив після себе. Останнє друковане видання його творів з’явилося ще 1821 року. Леванда підтримував та наставляв жителів Подолу під час епідемії чуми в серпні 1770 року і саме тоді набув популярності. Ольга Новик зазначає, що в його проповідях ідеться насамперед про війни з гріхом, дияволом, тобто про метафоричну війну за людську душу в християнській риторичі.

Доктор філологічних наук, професор університету імені Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща) Ігор Набитович ознайомив колег із автобіографічними мемуарами Саломеї Пільштин-Русецької „Відлуння світу”. Це ілюстрація повсякденних реалій війни через людські страждання, полон, смерть, руйнування, які є неодмінними й невід’ємними деталями історії буття людей доби Бароко. Мемуари Саломеї Пільштин-Русецької „Відлуння світу” (або „Proceder podróży i Życia mego Awantiur, чи Авантуры майго жыцця”) – особлива пам’ятка білоруської та польської літератур. Твір написано не пізніше 1760 року. Авторка мемуарів створила образ війни, який є свідченням народження особливої авторської об’єктивізації: нараторка представляє себе безпосередньою учасницею воєнних подій.

Докторант Гуманістичної Докторської школи Варшавського університету Давид Бзореk у своєму виступі „Antropologia wojny w dzienniku Filipa Orlika z lat 1720–1723” проілюстрував зріз епохи у тексті „Подорожнього діарія” гетьмана Пилипа Орлика, виокремивши певні акценти з життя приватного і справ військових. Давид Бзореk провів паралель між військовою міжнародною діяльністю Пилипа Орлика та угорського державного діяча Франциска II Ракоці, який боровся за звільнення своїх земель від впливу загарбників – австрійського панування.

Професорка Варшавського університету кафедри україністики Валентина Соболь підготувала виступ „Nowo odczytany

fragment dziennika Filipa Orlika”, у якому проаналізувала щойно відчитаний фрагмент рукопису листа гетьмана Пилипа Орлика до польського короля Станіслава Лещинського від 5 червня 1727 року. Текст займає 15 рукописних сторінок і є одним із найбільш розлогих написаних гетьманом листів, а їх, скопійованих у щоденнику, міститься чимало і різними мовами – латиною, польською, французькою із вкрапленнями латинсько-польських макаронізмів, староцерковнослов'янізмів, турцизмів тощо. Цей лист написаний європейцем, який ментально і культурно був пов'язаним із Річчю Посполитою, але відкритим на широкий світ. Від 1709 року, коли після Полтавської битви Росія показала світові істинне обличчя, минуло 313 років. Війна 2022 підтвердила слухність того, про що гетьман написав королеві майже триста років тому.

Потужним та емоційно зворушливим був виступ професорки кафедри української літератури Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, докторки філологічних наук Наталії Левченко. Тема „Содомський дискурс у біблійній, сквородинській та військовій харківській інтерпретації” охоплює алегоричний біблійний сюжет про праведника Лота, що вижив у спаленому до тла місті Содом, тематику трактатів Григорія Сковороди та реальні події нинішньої війни. Наталія Левченко розповіла й особисту болючу історію – її серце змучене непроминальним болем від втрати на війні єдиного сина. Доповідка навела моторошні факти цинічного знищення її рідного Харкова, його мешканців, а також культурних пам'яток. Прямим влучанням російської ракети знищено Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди у Богодухівському районі Харківської області, ракетами зруйновано й навчальний корпус Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди – саме в рік 300-річчя від дня народження українського філософа. В обох випадках пам'ятники Григорію Сковороді містичним чином уцілили. Імовірно, те всеосяжне прагнення свободи від гріха, яке завжди було дороговказом у текстах Сковороди, виявилось рятівним.

Другу частину зустрічі під назвою „Autorzy ego-dokumentów wobec wojny” розпочала кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри прикладної лінгвістики Національного університету „Львівська політехніка” Оксана Левицька (Українська Академія Друкарства, Україна). Свій виступ вона присвятила темі „Автопортрет на тлі жорстокої доби: Катерина Білокур в епістолярному, мистецькому та спогадовому дискурсах”. Доповідачка проаналізувала спадок української художниці ХХ ст. Катерини Білокур (1900–1961) з погляду філософії виживання в буремні роки першої половини й середини минулого століття, прояви її стійкості супроти зовнішніх чинників і внутрішнього протесту, зафіксовані в епістолярії, спогадах сучасників, залучила також мистецький контекст її робіт та біографічний наратив художніх творів про Білокур. Україна знову перебуває на етапі повторення уроків свого минулого, зокрема історії українського мистецтва крізь оптику постколоніальних студій і дослідження автонаративу. Епістолярний корпус Катерини Білокур є письмовим свідченням фіксування відомостей про себе в умовах жорстокої доби – народна художниця є сучасницею ХХ століття, її життєва і творча біографія мають виразні дотикові лінії з драматичними подіями історії України, серед яких дві світові війни, становлення радянської влади, Голодомор, німецька окупація, голод 1947 року, репресії проти українських митців.

Ще про одну непересічну особистість розповіла докторка філологічних наук, заступниця директора з наукової роботи Інституту Івана Франка НАН України (Львів), професорка Алла Швець під час свого виступу „«Я також пала жертвою війни»: засланські спогади у мемуарному наративі Костянтини Малицької”. Це велика подвижниця політичного і культурного життя, реформаторка освіти, одна з чільних представниць і засновниць українського жіночого руху. У життєвому чині К. Малицької виявною є історична аналогія, коли в часи жорстокої російської окупації Галичини 1914 року українське жіноцтво стало в авангарді національного опору. Через свою безкомпромісну антиросійську позицію К. Малицька стала жертвою цієї війни.

Мемуарний наратив К. Малицької воєнного, зокрема, засланського періоду, ще не був предметом спеціальних досліджень. Нині це питання як ніколи актуалізує вже сьогоднішня страшна війна. Доповідачка детально розглянула спогадові авторефлексії К. Малицької, акцентуючи увагу на емоційному стані жінки, що потрапила у неволю, у чужинний простір абсолютної невідомості. Розмірковування про внутрішні й зовнішні людські механізми, що допомагають зберегти себе, свою ідентичність, фізичну і духовну стійкість, корелюють із подіями сьогодення, коли до російського полону потрапляють українці і зрештою дають собі раду побороти та пережити той болючий виклик. Хоча сибірська неволя стала для К. Малицької справжнім важким моральним і фізичним випробуванням, вона ніколи не нарікала на долю, а коли їй співчували, із гумором відповідала, що це були її найкращі роки.

Статтю компаративістського характеру „Nie tylko Szwejk... Czeskie teksty antywojenne” представила Данута Сосновська, професорка Варшавського університету. Науковиця зосередила увагу на темі Першої світової війни у польській та чеській культурах, порівнюючи воєнні роздуми двох видатних чеських художників: Франтішека Купки та Йозефа Вахала, а також різні трансформаційні процеси, яких зазнавала Європа на тлі воєнного абсурду.

Заключну, третю частину „Wojna rosyjsko-ukraińska 2022 roku” розпочала професорка Тереза Хинчевська-Геннель (м. Білосток), яка ознайомила присутніх зі своїми рефлексіями, уміщеними в щоденнику „Fragment dziennika czasów zarazy”, про пандемію та війну, що стала ще однією чумою людства.

Актуальних і болючих тем насильства та окупації в інтернет-просторі, а також у воєнній реальності торкнулися професор Пьотр Борек (Педагогічний університет, м. Краків), керівниця кафедри україністики докторка Катажина Якубовська-Кравчик (Варшавський університет), письменник, критик та науковець Євген Соболев. Доповідачі – професорка Леся Вахніна (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського) та кандидат історичних наук Ігор Стамбол (Інститут

журналістики Київського університету ім. Б. Грінченка), на жаль, не змогли долучитися до роботи конференції – війна стала на заваді.

Підсумовуючи результати конференції, одна з модераторок, Анна Швець, зазначила, що колеги з України та Польщі у своїх дослідженнях епістолярних та художніх текстів охопили значний матеріал, пов'язаний із реаліями війни, жахіттями концтаборів і голодоморами, які мали місце на територіях наших країн протягом XVII–XXI століть. Доповідачі акцентували увагу саме на цій тематиці, оскільки втрата життя, елементарних матеріальних благ, обмеження прав і свобод людини, які спричиняє війна, не тільки несе гіркоту страждань і непроминальний біль, але й зупиняє загальний світовий розвиток. На завершення прозвучала доленосна і промовиста фраза геніального Вінстона Черчилля: „Уся лють і міць ворога будуть звернені проти нас... Якщо ми зможемо протистояти йому, уся Європа буде звільненою і життя рухатиметься вперед, до залитих сонцем висот. Але якщо ми зазнаємо невдачі, весь світ, включно зі Сполученими Штатами, включно з усім, про що ми знали і до чого прагнули, порине у прірву”.

VI. In memoriam

Tamara Senina

Juliusz Slovacky Museum, Ukraine

ORCID: 0000-0003-4729-9583

Пам'яті Дмитра Павличка (28. 09. 1929 – 29. 01. 2023)

In Memory of Dmytro Pavlychko (28 Sep 1929 – 29 Jan 2023)

29 січня 2023 року Дмитро Васильович Павличко назавжди відійшов на позаземні орбіти. Відійшов як герой нації, амбасадор українського духу, апостол української історії, який поклав слово у фундамент нашої держави – Акт проголошення незалежності України, поет, який знав мову Всесвіту і не втрачав постійного контакту з Богом, чия поезія була постійною вібрацією нації, чутливою до всього, яка заслуговувала Нобелівської премії. Його ставили в один ряд з Вінстоном Черчиллем, Іваном Павлом II, Андре Мальро, Сен-Жоном Персом – геніями свого часу зі світовим визнанням. Поетичну творчість Павличка порівнювали з творами Івана Франка, спрямованими на формування нації як цілісного культурного організму. Поза письменницькою діяльністю говорили про нього як про активного громадсько-політичного діяча, одного з організаторів Народного Руху України, Демократичної партії України; першого голову Товариства української мови імені Тараса Шевченка; одного з авторів Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року; голову комісії в закордонних справах парламенту, за чийм наполяганням Україна не підписала статуту СНД у 1990 році; голову Української Всесвітньої Координаційної Ради; політика і дипломата –

Надзвичайного і Повноважного Посла України у Словаччині та Польщі. Перелік його заслуг був вірним і достойним.

А поміж тим, у душі Дмитра Павличка завжди горіла велика любов до Кременця – міста народження геніального польського поета Юліуша Словацького. Очікуваний і безвідмовний, він приїжджав сюди упродовж п'ятдесяти років і однією лише присутністю створював урочистий настрій. То ж, мабуть, Кременець, як жодне інше місто, глибоко ввібрав у себе його ораторський хист. Тут прозвучало чи не найбільше його промов: офіційних і водночас полум'яних, гострих і справедливих, критичних і миролюбних, несподівано гарячих і пристрасних. Він виголошував їх і як носій духу епохи, що разом із ХХ сторіччям поринула в минуле, і як речник перших двох десятиліть третього тисячоліття, що розпочалися в Україні драматично, відтак наповнилися справді трагічними подіями.

На очах Дмитра Павличка переписувалась історія держави – він не міг бути осторонь цього. Помаранчева революція, Євромайдан, Революція Гідності, російсько-українська війна. Із закличними промовами виступав він у столиці, Кременець натомість віддавна слугував йому як трибуною для політичних промов, так і жаданим прихистком для душі. Приїжджав сюди з думками про Юліуша Словацького, навколо якого розвивав своє мислення про долю України й Польщі, про українсько-польські взаємини. Адже до створення тут музею імені польського поета-романтика у 2002 році він мав чи не найбільше відношення. Обох поетів однаково болісно торкалася тоталітарна політика Російської імперії. Обидва, Словацький – у 1830-му, Павличко – у 2014 році, читали свої революційні вірші перед повсталими польським та українським народами у Варшаві та Києві.

„Мій Кременець...” – із такою любов'ю Дмитро Васильович не раз говорив про це місто. На лоні Кременецьких гір, під захистом Дівочих скель і гори Бони, де визрівав геній польського побратима по перу, він, мабуть, також вловлював тут особливу сфокусованість позитивної енергії, здатної підтримувати

шляхетні справи і примножувати їх. Від певного часу Кременець став для нього незмінним місцем відвідин, а четвертого вересня – у день народження Юліуша Словацького – і родинна садиба батьків польського генія (нині музей поета), що завжди з радістю відчиняла йому двері для Діалогів двох культур. Для діалогів двох націй, які поріднилися в перші десятиліття ХХІ сторіччя особливими узами – відчуттям плеча справжнього друга в боротьбі проти зла, за волю рідного народу.

Teresa Chynczewska-Hennel

University of Białystok, Poland

ORCID: 0000-0002-9847-4540

Dmytro Pawłyčko (28 IX 1929–29 I 2023)

Zmarł niezwykley człowiek, poeta ukraiński, tłumacz, krytyk literacki, działacz społeczny i polityk. Był współtwórcą Deklaracji Niepodległości Ukrainy. W latach od 1999 do lutego 2002 pełnił misję ambasadora Ukrainy w Polsce. Lubił i szanował Polskę i Polaków. Zaprzyjaźniony z wieloma osobami z kręgów politycznych, kulturalnych, naukowych był z wzajemnością bardzo lubiany i podziwiany przez moich rodaków. Uhonorowany został w Polsce Krzyżami Komandorskimi z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski (2014), Gwiazdą Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej (2001) i Krzyżem Komandorskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej (1993).

Podziwiany był jako poeta i jako człowiek, który zawsze znajdował czas, by przyjść do Katedry Ukrainistyki UW, porozmawiać ze studentami. To były cenne dyskusje z Panem Ambasadorem. Nigdy nie odmawiał zaproszenia na spotkania z młodzieżą. W październiku 2001 roku przyjął zaproszenie od Dziekana Historii i Socjologii w Uniwersytecie w Białymstoku. Spotkanie ze studentami i pracownikami Wydziału odbyło się, co zrozumiałe, bardzo uroczystie. Pan Ambasador mówił o przemianach zachodzących w jego kraju, o biegu wydarzeń z ostatnich lat, o ogromnej radości Ukraińców z niepodległej Ukrainy. Mówił też o zagrożeniach, których nie należy nigdy bagatelizować. Jako wrażliwy poeta widział więcej aniżeli politycy. Wyrażał swój entuzjazm, gdy mówił o więzach przyjaźni między

naszymi narodami i uważał, że o wszystkich zaszłościach należy pamiętać, ale ich nie rozpamiętywać. Opisywanie przeszłości należy do badaczy, rzetelnych historyków. To spotkanie z Dmytro Pawłyyczko połączone zostało z prezentacją książki zatytułowanej *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie* (Lublin 2000), która właśnie wówczas się ukazała. Razem z profesorem Natalią Jakowenko zebrałyśmy grono polskich i ukraińskich historyków do dyskusji o dawnej Polsce i Ukrainie. Było to koleżeńskie spotkanie, nie zaś oficjalna konferencja. Snuliśmy rozważania nad wspólnymi dziejami Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a tak naprawdę Trojga i większej liczby narodów ją zamieszkujących. Połączeni od unii lubelskiej wspólnymi dziejami mieliśmy lepsze i gorsze okresy historyczne. Panu Ambasadorowi książka bardzo się podobała. Wracaliśmy razem z Białegostoku do Warszawy i przez te ponad dwie godziny miałam okazję porozmawiać na wiele tematów, między innymi pytał o możliwość, ale też i potrzebę utworzenia silnego Instytutu Ukrainistycznego w Warszawie, wzorem Instytutu przedwojennego. Proroczo brzmiały jego słowa o potrzebie kształcenia specjalistów w tym zakresie. Widziałam się z Dmytro Pawłyyczko wielokrotnie w Warszawie i w Kijowie, ale nie było już więcej takiej okazji na dłuższą rozmowę. Tamta sprzed ponad dwudziestu laty zapadła głęboko w mojej pamięci. Podarowany przez Niego zbiór poezji *Kijów w maju* (Słowo wstępne i ilustracje Mykoły Zymomyrya, Koszalin 2021), z piękną dla mnie dedykacją, stoi na mojej półce z książkami na honorowym miejscu. Jeden z moich ulubionych wierszy pragnę tu zacytować. Cześć Jego pamięci!

Życie

Swoje życie trzymam na dłoni,
Jak ułomek marmuru z Partenonu.
Już wiem, to nie jest fragment świątyni,
Ten kamyk podrzucili pod świątynię chytryzy Grecy,
Żeby turyści nie rozebrali Akropolu
kamień po kamieniu.

Oszukano mnie, ale to przecież moje życie,
Takie małe, ostre i bezkształtne,
Lśni takim samym marmurowym blaskiem
Jak świątynia, postawiona na górze Bogu.

(tłumaczenie Bohdan Zadura)

